

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Рабінович Сергій Петрович

УДК 340.122 (075.8)

**ПРИРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ**

Спеціальність: 12.00.12 – філософія права

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора юридичних наук

Науковий консультант:

Сливка Степан Степанович,

доктор юридичних наук, професор

Львів – 2010

ЗМІСТ

Вступ.....	6
РОЗДІЛ 1. ПРИРОДНО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМАТИКА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ.....	20
1.1. Категоріально-методологічний апарат дослідження.....	20
1.2. Історичні та теоретичні аспекти вивчення природно-правової проблематики у правознавстві	33
1.2.1. Природне право як предмет дослідження в правознавстві України і Росії (перша третина XIX–XXст.).....	33
1.2.2. Природно-правова проблематика в сучасному правознавстві.....	38
1.3. Природно-правовий підхід (юснатуралізм) як тип право- розуміння та концептуально-методологічний підхід у юридичній науці.....	47
1.3.1. Поняття природно-правового підходу в правознавстві. Його співвідношення та взаємодія з суміжними напрямками у філософії права...	50
1.3.2. Юснатуралізм і соціологічний підхід.....	52
1.3.3. Юснатуралізм і антрополого-правовий підхід.....	64
1.3.4. Юснатуралізм і етико-деонтологічний підхід.....	69
1.3.5. Юснатуралізм і аксіолого-правовий підхід.....	80
Висновки розділу 1.....	84

РОЗДІЛ 2. ЛОГІКО-ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ, ПОНЯТЬ І КОНЦЕПЦІЙ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ.....	87
2.1. Основоположні уявлення та поняття юснатуралізму.....	87
2.1.1. «Відповідне природі» в морально-правовій думці Давньої Греції...	88
2.1.2. Дихотомія «природи» і «установлення» як вираз кризи ціннісно-нормативних основ полісного устрою.....	94
2.1.3. «Природа, яка творить» і «природа речей» як джерела права у римсько-елліністичній правовій думці.....	97
2.1.4. Від божественного природного закону до закону природи: Середньовіччя та Новий час.....	102
2.1.5. Природне як очевидне: класичні та некласичні інтерпретації.....	108
2.2. Методологічні основи систематизації природно-правових концепцій.....	116
2.3. Природно-правові ідеї та концепції у філософсько-правовій думці України.....	133
2.3.1. Природно-правові концепції на українських теренах у XVI-XX ст.: взаємодія західної та східної традицій права.....	133
2.3.2. Сучасна природно-правова думка України.....	149
Висновки розділу 2.....	181
РОЗДІЛ 3. ЗАКОНОМІРНОСТІ ЮРИДИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ПІДГРУНТЯ ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ ТА ПОНЯТЬ	187
3.1. Закономірності як буттєва основа природного права.....	187
3.2. Природно-правові принципи юридичної діяльності.....	198
3.3. Операціональна дефініція поняття природного права.....	225
Висновки розділу 3.....	239

РОЗДІЛ 4. ПОЗИТИВАЦІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА ЯК ЙОГО ЮРИДИЧНА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ.....	242
4.1. Поняття юснатуралістичного підходу в юридичній діяльності.....	242
4.2. Державно-юридична позитивація природного права: методологічні засади дослідження.....	245
4.3. Проблема юридичних форм та способів вираження природно-право- вих засад.....	267
Висновки розділу 4.....	278
РОЗДІЛ 5. ФОРМИ ТА СПОСОБИ ПОЗИТИВАЦІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА У ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНО-ЮРИДИЧНОГО РЕГУЛЮ- ВАННЯ	281
5.1. Кодифікації приватного права.....	281
5.1.1. Ідеї юснатуралізму та кодифікації цивільного законодавства Нового часу.....	281
5.1.2. Способи вираження природно-правових підходів у кодифікаціях...	283
5.1.3. Принцип об'єктивної зумовленості юридичного регулювання.....	286
5.1.4. Принципи правового пізнання. «Природа речей». «Очевидність»...	291
5.1.5. Моральні принципи у цивільно-правових кодифікаціях.....	301
5.1.6. Розумні очікування у сфері приватного права.....	305
5.2. Міжнародне судочинство (за матеріалами практики Європей- ського суду з прав людини).....	314
5.2.1. Принципи оцінювання діяльності державно-юридичних інституцій.....	317
5.2.2. Антропосоціальна реальність проти юридичної презумпції: метаморфози юснатуралізму в практиці Страсбурзького суду.....	324

5.3. Конституційне судочинство.....	338
5.3.1. Природа правових явищ у світлі позицій Конституційного Суду України.....	338
5.3.2. «Інтереси», «потреби» й «природа людини» як правоінтерпретаційні категорії.....	343
5.3.3. Конституційна мораль правотворчості.....	349
Висновки розділу 5.....	366
Висновки.....	369
Список використаних джерел.....	377

ВСТУП

Актуальність теми. Істотне реформування юридичної системи України після здобуття нею державної незалежності супроводжується рецепцією низки принципів, інститутів, норм та конструкцій, які перебувають у тісному смисловому зв'язку з концепціями природного права.

Це спричинено певними історичними, суспільно-політичними й світоглядно-ідеологічними чинниками. До них належить, по-перше, транзитивний характер вітчизняної юридичної системи. Поряд із триваючим переходом до ринкової економіки відбувається трансформація самого типу українського соціуму, яку, послуговуючись сучасною термінологією, можна позначити як зміну традиційного суспільства на модерне. Процес якісного оновлення національного державно-юридичного права вимагає постійної оцінки й переоцінки змісту чинних та запроваджуваних законодавчих положень. Одним із ідейно-методологічних засобів для цього здатні слугувати саме природно-правові концепції та теорії.

По-друге, дається взнаки загальна лібералізація юридичної політики держави, що актуалізує потребу в обґрунтуванні й забезпеченні основоположних прав людини, принципів верховенства права і правової держави. Своєю чергою, це зумовлює звернення до тих концептуальних підходів та учень, на основі яких у західноєвропейській традиції права вироблені й розробляються згадані правові ідеали.

Зазначені обставини посилюють інтерес до юснатуралістичних концепцій у сучасній правовій та філософській думці України (зокрема в працях В.А. Бачиніна, О.В. Грищук, С.П. Головатого, В.В. Дудченко, О.А. Івакіна, М.І. Козюбри, О.М. Костенка, М.В. Костицького,

О.Л. Львової, С.І. Максимова, О.О. Мережка, О.М. Мироненка, Ю.М. Оборотова, М.Г. Патеї-Братасюк, Л.В. Петрової, Д.Є. Прокопова, П.М. Рабіновича, С.С. Сливки, О.В. Стובби, С.І. Тімуш, С.В. Шевчука, В.В. Шкоди).

Аналогічна ситуація спостерігається у філософсько-правовій думці Росії (С.С. Алексєєв, Ю.Я. Баскін, Г.Г. Бернацький, Н.В. Варламова, Є.О. Воротилін, В.М. Жуков, А.Ф. Закомлістов, І.А. Ісаєв, І.Ю. Козліхін, А.В. Кузьмін, В.О. Лобовиков, Д.І. Луковська, Г.В. Мальцев, О.В. Мартишин, А.М. Михайлов, С.В. Мойсєєв, Т.О. Мухіна, В.С. Нерсєсянц, І.Д. Нєвважай, А.В. Новіков, П.А. Оль, А.В. Поляков, О.А. Прибиткова, Н.Г. Рябченко, І.І. Царьков, В.О. Четвернін, В.М. Шафіров, Ю.Ж. Шокумов та ін.).

Не втрачається інтерес до природно-правової проблематики і у правознавстві далекого зарубіжжя (К.-О. Апель, Л. Вайнреб, М. Волцер, Ю. Габермас, О. Гьофе, Р. Дворкін, Р. Джордж, Г. Ельшайд, А. Кауфман, М. Кромпець, В. Майгофер, Е. Макінтайр, П. Рікер, Д. Річардс, Дж. Ролз, Ф. Селзнік, Дж.Фінніс та ін.).

Водночас значною частиною вітчизняних юристів поки що недостатньо усвідомлені соціальна сутність природно-правових підходів та їх регулятивний потенціал. З огляду на це нині нагальними завданнями українського правознавства стають з'ясування впливу природного праворозуміння на державно-юридичну практику та виявлення у ній специфічних способів і форм вираження природно-правових засад, тобто філософсько-правове осмислення процесу позитивації юснатуралістичних уявлень. Останнє видається особливо важливим тому, що в юриспруденції залишається поширеним сприйняття природного права лише як деякої метафізики, далекої від завдань повсякденного юридичного регулювання. Поряд із цим, означений вище процес в Україні монографічно ще не вивчався.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами.

Пропоноване дисертаційне дослідження виконане у Львівському державному університеті внутрішніх справ згідно з планом наукової діяльності університету в межах напрямів наукових досліджень «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (номер державної реєстрації 0109U007855) та «Проблеми реформи правової системи України» (номер державної реєстрації 0109U007853).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є з'ясування зв'язків природного типу праворозуміння з практикою юридичного регулювання суспільних відносин в Україні.

Для досягнення цієї мети видалось необхідним розв'язати такі завдання:

- розкрити сутність природно-правового підходу у філософії права та виявити особливості взаємодії юснатуралістичного праворозуміння з іншими концептуально-методологічними підходами;
- сконструювати систему моделей співвідношень природного права, моралі й моральності;
- обґрунтувати цінність юснатуралізму як типу праворозуміння і способу філософсько-правового осмислення правової реальності;
- проаналізувати філософсько-правове значення фундаментальних природно-правових уявлень і понять;
- встановити буттєві основи природного типу праворозуміння, його соціально-історичні джерела і чинники розвитку;
- уточнити особливості та загальні тенденції розвитку новочасного й сучасного європейського юснатуралізму;
- удосконалити типологію природно-правових підходів і концепцій у філософсько-правовій думці;

- виявити соціальні й епістемологічні основи очевидності як характеристики природно-правового пізнання;
- з'ясувати вплив соціокультурних чинників розвитку західно- та східно-європейської правових традицій на особливості юснатуралістичних уявлень і політико-юридичної практики;
- класифікувати способи поєднання природного і позитивного права у природно-правових концепціях та встановити значення цих способів для державно-юридичного регулювання;
- обґрунтувати класифікацію природно-правових засад (принципів) державно-юридичного регулювання суспільних відносин та виокремити специфічні конструкції, які виступають формами законодавчої позитивації таких засад;
- сформулювати операціональне, з урахуванням потреб юридичного регулювання, визначення загального поняття природного права, дефініцію поняття природно-правового підходу в державно-юридичній діяльності та удосконалити інтерпретацію поняття позитивації природного права.

Об'єктом дослідження є вплив природного праворозуміння на юридичне регулювання суспільних відносин.

Предмет дослідження становлять закономірності вираження природно-правових засад у державно-юридичному регулюванні суспільних відносин.

Методи дослідження. Розв'язання означених вище завдань потребувало використання системи філософських та загальнонаукових підходів і методів. При цьому вибір базових концептуальних підходів зумовлений передовсім предметними особливостями обраної проблематики.

Внутрішня суперечливість юридичного регулювання, яку відображають природно-правові уявлення, притаманний праву саморух і саморозвиток обумовили звернення до положень діалектики. Діалектичний підхід використовувався, зокрема, для осмислення динаміки буттєвих

форм природно-правових засад юридичного регулювання, а також причинно-наслідкових зв'язків природно-правових уявлень, понять і концепцій з обставинами соціально-історичного розвитку. Герменевтичний підхід застосовувався передовсім для аналізу смислів природно-правових уявлень і понять, для виявлення їх інваріантних буттєвих основ. Розкриття соціальної сутності таких понять і уявлень, їх власної та інструментальної цінності здійснювалось за допомогою соціально-антропологічного (насамперед потребового) підходу. Основою для переходу від абстрактно-однобічних уявлень про природне право до встановлення якісної визначеності того явища, яке відображається у них, та до вироблення всезагально-конкретного операціонального поняття природного права послуговував загальнофілософський метод сходження від абстрактного до конкретного.

Системний підхід став тим загальнонауковим підходом, на основі якого встановлювались, зокрема, зв'язки юридичних регуляторів з іншими складовими соціорегулятивної системи, осмислювались взаємозалежності між елементами системи юридичної регуляції. Використовувалась також низка інших загальнонаукових дослідницьких методів. Зокрема, метод порівняльного аналізу застосовувався для визначення співвідношення юснатуралізму з суміжними напрямками у філософії права, для виявлення спільних і відмінних рис між окремими природно-правовими уявленнями, підходами та концепціями. Метод класифікації використовувався для відображення специфіки окремих видів природно-правових підходів і концепцій, експлікації способів і форм позитивації природного права, встановлення різновидів природно-правових засад (принципів) та конструкцій у позитивному праві. На основі методу мисленнєвого моделювання будувалась система співвідношень між природним правом, мораллю й моральністю. Методи системно-структурного та функціонального аналізу слугували осмисленню загального поняття юридичної

діяльності. Функціональний аналіз застосовувався для визначення ролі природно-правових засад у системах юридичного регулювання. За допомогою структурно-генетичного аналізу і синтезу конструювалась дефініція загального поняття природного права в юридичному регулюванні.

Складність і багаторівневість предмета дослідження зумовила звернення до міждисциплінарного синтезу здобутків соціально-філософської, етичної, культурологічної, історичної й політико-правової думки минулого та сучасності.

При розгляді окремих форм вираження природно-правових підходів у практиці державно-юридичного регулювання використовувався комплекс методів тлумачення юридичних норм. Порівняльно-правовий метод слугував для виокремлення природно-правових засад, спільних для західно-європейських кодифікацій приватного права і права України.

Наукова новизна дисертації зумовлена тим, що вона є першим в українській філософсько-правовій науці монографічним дослідженням юснатуралістичного («природного») праворозуміння як концептуально-методологічного підходу в практичній юридичній діяльності.

У результаті дослідження обраної теми здобувачем особисто отримано низку нових положень, які виносяться на захист. Так, *вперше* у вітчизняній юриспруденції:

1) сконструйовано систему моделей співвідношень між природним правом, мораллю й моральністю на підставі диференціації смислів належного в праві. Такі смисли можуть відображати розбіжності між: а) реальною та зразковою соціонормативними системами; б) офіційним позитивним правом та «належним» правом; в) фактично діючими нормами загальносоціального права та «належним» правом; г) «поза-позитивними» юридичними явищами, які не розглядаються як «належне» чи «правильне» право, і правом позитивним;

2) обґрунтовано інструментальну та власну цінність природно-правових підходів у правознавстві та юридичній практиці. Така цінність зумовлюється здатністю юснатуралізму задовольняти низку важливих потреб професійної юридичної та політичної діяльності, потреб функціонування і розвитку правової свідомості та соціорегулятивної практики;

3) проаналізовано філософсько-правове значення основоположних уявлень та понять класичного європейського юснатуралізму («фюсис» і «натура», «природний закон», «закон природи») в єдності історичних і логічних моментів їх розвитку та доведено, що буттєвими основами цих уявлень та понять є закономірності соціальної регуляції й саморегуляції. Співвідношення в такій регуляції загальних соціонормативних і власне державно-юридичних чинників зумовлюється насамперед типом юридичної системи;

4) виявлено соціальні й епістемологічні основи очевидності як основоположної характеристики природно-правового пізнання, яка виступає способом репрезентації соціального досвіду в колективній правовій свідомості. Природність очевидності означає безпосередню даність останньої для практичного розуму, а її апріорність вміщує у «знятому» вигляді результати соціальної практики. Очевидне знання є, з одного боку, результатом, а з іншого – передумовою соціокультурно зумовленого пізнання закономірних основ організації та функціонування суспільних відносин;

5) встановлено методологічне й юридико-прикладне значення відмінностей між матеріально-змістовними (зокрема соціально-потребовими й соціально-ціннісними) та формально-структурними (процедурними) способами концептуального поєднання природного і позитивного права. Перші визначають, зокрема, соціальні основи, моральнісний зміст чи політичні ідеали державно-юридичного регулювання, другі ж

встановлюють принципи такого регулювання, обумовлені призначенням і сутністю відповідних юридичних інститутів;

б) продемонстровано взаємозв'язок та особливості взаємодії моральних і юридичних властивостей принципів справедливості, домірності та рівності як природно-правових засад. В аспекті матеріальної рівності, як засвідчив аналіз практики конституційного судочинства України, категорія справедливості належить до ціннісних (моральних) понять, тоді як рівність формальна виражає суто юридичний вимір справедливості, позбавлений ціннісно-оцінкових властивостей;

7) виокремлено специфічні оцінкові конструкції й поняття, які використовуються для аргументації юридичних рішень як вказівка на якісні, сутнісно-сміслові та соціально-змістовні властивості правовідносин і виступають формами законодавчої позитивації природно-правових засад (принципів). Йдеться про конструкції й поняття: а) онтологічні («суть відносин», «логіка речей», «дух конституції» тощо); б) деонтологічні («справедливий», «належний», «гідний» тощо) та в) гносеологічні («явно», «очевидно», «відповідає здоровому глузду» тощо);

8) запропоновано операціональне визначення загального поняття природного права як закономірностей владного регулювання й саморегулювання людської поведінки, які у конкретно-історичних умовах забезпечують збереження та розвиток людини і суспільства. Дія цих закономірностей опосередковується людською свідомістю у вигляді а) принципів діяльності з розподілу та обміну суспільнозначущих благ (юридичної діяльності) та б) принципів легітимації змісту і форм здійснення такої діяльності.

Удосконалено:

1) осмислення природного права як опосередковуючого уявлення, в якому долаються суперечності соціального регулювання в цивілізаційно розвиненому суспільстві, а саме: між біологічною природою людини та

соціонормативною культурою, між автономною та гетерономною, інтравертною та екстравертною формами регуляції людської поведінки, між потребами збереження і розвитку всього суспільства, потребами окремих суспільних груп та індивідуальними потребами;

2) уявлення про співвідношення юснатуралізму з соціологічним, аксіологічним, етико-деонтологічним підходами в юриспруденції. У різних формах поєднання соціологічного підходу з природно-правовим природність права виступає як його онтологічна укоріненість в ідейно-ціннісному чи емпірико-матеріальному соціальному бутті. Представлене в історії філософсько-правової думки осмислення дихотомій права і справедливості, права і закону дозволяє вести мову, з одного боку, про юснатуралізм як особливий вид етико-деонтологічного підходу, а з іншого – про етико-деонтологічні й етико-аксіологічні різновиди концепцій природного права;

3) типологію природно-правових концепцій та підходів у правознавстві. До них віднесено не лише онтологічні й деонтологічні, але й «протодеонтологічні» концепції й підходи. В останніх поняття природного права чи його смислові еквіваленти означають сутнісні, незалежні від будь-якої індивідуальної волі закономірності юридичного регулювання;

4) інтерпретацію поняття позитивації природного права як вираження у державно-юридичній діяльності тих принципів, котрі відображають власні закономірності останньої, та як складової діалектичного процесу правового розвитку;

5) класифікацію природно-правових засад як тих принципів державно-юридичного регулювання, що перебувають у змістовно-смысловому зв'язку з природно-правовими ідеями, на такі види: а) онтологічні – ті, котрі виражають предметно-матеріальні й соціокультурні закономірності юридичної діяльності; б) деонтологічні – ті, які виражають всезагальні та конкретно-історичні закономірності розподілу соціальних благ;

в) гносеологічні – принципи, за посередництвом яких здійснюється пізнання сутності й призначення юридичних інститутів; г) комунікативно-інтерпретаційні – ті, що опосередковують виявлення закономірностей розуміння й смислоутворення в процесі юридичної регуляції.

Отримали подальший розвиток положення про:

1) суперечності між ідейно-цільовими й нормативними елементами соціальних інститутів, з одного боку, і організаційними та поведінковими елементами останніх, з іншого, – як безпосередні (найближчі) джерела виникнення і розвитку природно-правових уявлень;

2) особливості й загальні тенденції розвитку європейського юснатуралізму Нового й Новітнього часу, до яких віднесено а) «дематеріалізацію» основ природного права, б) зміщення природно-правової проблематики від ціннісно-матеріальних до формально-структурних та процедурних її аспектів та відповідну зміну стратегій юснатуралістичної легітимації, в) культурно-історичну релятивізацію природного права;

3) періодизацію сприйняття (рецепіювання) західноєвропейських природно-правових ідей і концепцій українською правовою думкою. Виокремлено чотири основні періоди такої рецепції: XVI–XVII ст.ст. (доба ренесансного гуманізму); XVIII ст. – перша третина XIX ст. (період Просвітництва); кінець XIX – початок XX ст.ст. (школа «відродженого природного права»); кінець XX – початок XXI ст.ст. (природно-правові ідеї у філософсько-правовій думці незалежної України);

4) функціональне призначення принципів (ідей) державно-юридичного регулювання, в рамках якого вони можуть бути розподілені на ціннісно-ієрархічні та логіко-структуруючі. У віддиференційованих юридичних системах західної традиції права до перших належать принципи формально-юридичні, юридико-інтерпретаційні та соціолого-

інтерпретаційні. Серед логіко-структуруючих принципів виокремлюються загальні та юридико-логічні;

5) вплив соціокультурних чинників розвитку західно- та східноєвропейської правових традицій на особливості юснатуралістичних уявлень та політико-юридичної практики. Передумовами безпосередньої застосовуваності природно-правових підходів у державно-юридичному регулюванні є самостійний розвиток та функціональне відокремлення інститутів законотворчості й судочинства, а також вагоме суспільно-політичне значення професійної діяльності юристів. Відсутність таких передумов у «візантійській» традиції права є основною перешкодою для реального впровадження низки прикладних природно-правових підходів і ліберально-демократичних концепцій у юридичні системи, які належать до східноєвропейської правової традиції, зокрема в юридичну систему України.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження спрямовані на подальший розвиток філософії права, поглиблення знань про феномени природного права та юснатуралізму в юриспруденції, про їх форми та функції в державно-юридичній діяльності. Одержані результати можуть бути враховані при подальшому реформуванні системи права України (зокрема для уточнення концептуальних засад юридичної політики України у сфері євроінтеграції), а також спроможні стати методологічною основою для вивчення загальноправових принципів.

Висновки і рекомендації, що містяться в дисертації, можуть знайти реалізацію у законопроектній діяльності. Вони були використані, зокрема, робочою групою Львівської лабораторії прав людини і громадянина НАПрН України (в складі якої брав участь здобувач) при розробці пропозицій з оновлення Конституції України, які були опубліковані («Права людини та громадянина: можливості удосконалення

конституційних гарантій» (Львів, 2008)), а також законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі».

Ці результати можуть бути використані й у навчальному процесі при викладанні курсів філософії права, загальної теорії права і держави, історії вчень про державу і право, а також низки галузевих навчальних дисциплін. Вони вже використовувались, зокрема, при викладанні філософії права у декількох юридичних ВНЗ м. Львова.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Дисертацію виконано й обговорено на кафедрі теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Результати цього дослідження доповідались на дев'яти міжнародних, шести всеукраїнських та трьох регіональних наукових конференціях, симпозіумах, семінарах та круглих столах, зокрема таких як: міжнародний симпозіум «Релігійна свобода у державах східної Європи: традиції та новації» (Львів, 29 вересня – 3 жовтня 2004 р.), X регіональна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (Львів, 5–6 лютого 2004 р.), міжнародний науковий семінар «Європейські інтеграційні процеси і трансформація права на пострадянському і постсоціалістичному просторі» (Київ, 22–23 вересня 2005 р.), I всеукраїнський круглий стіл «Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи» (Львів, 16–17 вересня 2005р.), II всеукраїнський круглий стіл «Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи» (Львів, 1–2 грудня 2006 року 2006р.), XII регіональна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (Львів, 9–10 лютого 2006 р.), XIII регіональна науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку державності та правової системи України» (Львів, 8–9 лютого 2007 р.), IV міжнародна

науково-практична конференція, присвячена пам'яті першого президента Міжнародного науково-технічного університету академіка Юрія Бугая «Україна в євроінтеграційних процесах: проблеми і перспективи» (Київ, 18 травня 2007 р.), II всеукраїнський круглий стіл «Актуальні проблеми філософії права (аксіологічний аспект)» (Одеса, 12–13 жовтня 2007 р.), всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми становлення і розвитку конституційної держави в Україні» (Хмельницький, 14–15 березня 2008 р.), міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм» (Львів, 28–29 березня 2008 р.), міжнародна наукова конференція «Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності» (Київ, 7 квітня 2008 року), міжнародна наукова конференція молодих вчених, аспірантів і студентів «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави» (Одеса, 21–22 листопада 2008 р.), всеукраїнська науково-практична конференція «Право на приватність: тенденції та перспективи» (Львів, 14 листопада 2008 р.), IV всеукраїнський круглий стіл «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (Львів, 28–29 листопада 2008 р.), IV міжнародний науковий симпозіум «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку» (Київ, 8–11 квітня 2009 р.), V міжнародний круглий стіл «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (Львів, 5–6 грудня 2009 р.), VI міжнародний круглий стіл «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (Львів, 3–4 грудня 2010 р.). Тези та матеріали доповідей, виголошених на названих вище наукових та науково-практичних заходах, опубліковані.

Результати дослідження доповідались та обговорювались також на засіданні Вченої ради Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва НАПрН України (Київ, 22 грудня 2010 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, викладені в індивідуальній та трьох колективних монографіях, у тридцяти п'яти статтях, двадцять дев'ять з яких опубліковані у фахових виданнях з юридичних наук, а також у тезах сімнадцяти доповідей.

РОЗДІЛ 1

ПРИРОДНО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМАТИКА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

1.1. Категоріально-методологічний апарат дослідження

Вибір вихідних методологічних засад дослідження зумовлений насамперед властивостями його об'єкта і предмета. До таких властивостей належать, з одного боку, смислова опозиційність природного і позитивного типів праворозуміння, а з іншого – реальна єдність права як особливої соціонормативної системи, єдність змістовно-смислових та цільових начал у праві із початками формально-юридичними; універсальність загальних принципів права та плюралізм їх конкретно-історичного змісту; єдність всезагально-нормативного та індивідуально-ситуативного в юридичному регулюванні; об'єктивно-суб'єктивний характер такого регулювання. Ці властивості є проявом закономірності, вираженої у твердженні одного з провідних представників діалектики Е. В. Ільєнкова: «всезагальне, тобто закон, здійснюється в реальності (а тому і в логіці понять, котра цю реальність відображає) через конкретну єдність, тобто через перехід, через перетворення протилежностей одна в одну. В силу цього всезагальне розкривається через діалектично суперечливу єдність (тотожність) необхідності й випадковості..., сутності і явища..., якісних і кількісних характеристик...» [159, с.215].

Важливо і те, що вся історична динаміка праворозуміння має діалектичний характер, оскільки розвивається на основі протиставлення нових концепцій старим. Отож, внутрішня суперечливість тієї органічної цілісності, яку являє собою право, притаманний йому саморух та

саморозвиток зумовлюють необхідність звернення до положень діалектичної філософії як до інструментарію, який видається адекватним предметним особливостям досліджуваної проблематики [37, с.157-161].

Тут слід, однак, вказати на складності, пов'язані з використанням діалектичного підходу. Цей підхід передбачає самостійне осмислення і переосмислення предмета, виявлення в ньому не формальних, а сутнісно-змістовних суперечностей. За слушним зауваженням сучасного українського філософа А. В. Гіжі, діалектичний метод «є методом лише до певної міри і не може застосовуватись механічно інструктивно, незалежно від суб'єкта, який його використовує» [86, с.135]. Аби не перетворитись на своєрідний сучасний варіант схоластики, діалектика повинна застосовуватись «не як абстрактний і формально незмінний (за структурою) метод, який приписує здійснювати певну загальну послідовність кроків у розв'язанні будь-якої проблеми, але тільки як результативний процес раціонального саморозкриття розуміння, яке є присутнім інтуїтивно. Навчити будь-кого мислити «діалектично», якщо суб'єкт не має досвіду усвідомлення власного інтуїтивного знання, діалектика не в змозі, та це зовсім і не її завдання» [86, с.135].

Будь-якому вивченню окремих моментів у розвитку предмета явно чи неявно передують уявлення про сам предмет як про цілісність, внутрішній досвід переживання такої цілісності. Ці уявлення виступають тим передрозумінням, яке задає як напрямок дослідження, так і його методи та, зрештою, і результати. З огляду на це потрібно передовсім виявити це передрозуміння, вказавши, принаймні найзагальнішим способом, що саме розумітиметься в ньому під правом.

Слід визнати, однак, що тут перед нами постає завдання неабиякої складності. Це зумовлено як пізнавальною невичерпністю феномену права, так і оцінковим характером соціального пізнання, об'єктом якого виступає право. Така оцінковість неминуча вже з огляду на існування реальних

буттєвих, насамперед соціальних протиріч, котрі виступають рушійними силами розвитку як права, так і інших соціонормативних систем. Суттєві обмеження на процес пізнання права накладають також і відмінності в цивілізаційно-культурному розвитку, результатом яких є те, що в кожному соціумі існує конкретно-історична та культурно-зумовлена система права, яка, як відомо, може відрізнятись від систем права інших суспільств. Так, зокрема, доволі значні відмінності існують між внутрішньо диференційованими соціонормативними системами модерних суспільств та невіддиференційованими системами суспільств традиційного типу.

Водночас, попри вказані вище соціально-історичні та епістемологічні труднощі, у практичному плані видається можливим локалізувати місцезнаходження права принаймні таким чином, аби уможливити виконання завдань, поставлених на початку роботи. Як видається, це можливо зробити, спираючись на соціологічний підхід до права, розглядаючи його як особливу соціонормативну систему, яка, будучи тісно пов'язаною з іншими факторами соціальної регуляції та з соціонормативними системами (моральністю й мораллю, політикою, релігією), характеризується як низкою властивостей, які пов'язують право з ними, так і відмітних особливостей, які відрізняють її від останніх. Необхідність використання саме такого підходу зумовлена тим, що назва «теорія природного права» застосовується не лише до філософії права чи політичної філософії (наприклад, у системі освіти США є поширеним викладання навчальних курсів «Політична філософія та природне право» [571, с.157]), але також до теорій позитивного права, теорій етики, теорій політики, і теорій релігійної моралі [568].

До моментів, які пов'язують право з іншими формами соціонорматики, слід віднести передовсім те, що право, подібно до останніх, розмежовує уявлення про соціально належне та соціально неналежне, недопустиме. У такому сенсі право, вочевидь, може

розглядатись як особливий різновид соціальної моралі, як специфічна форма інституціоналізації та виразу певного морально-деонтичного змісту, як механізм опосередкування уявлень про належний зміст чи спосіб розподілу соціальних благ. Як слушно відзначає С. І. Максимов, «у найпершому наближенні право може бути визначено як виражена і закріплена у предметно-інституційних формах регулювання зовнішньої поведінки людей справедливість» [241, с.38]. До ознак же, котрі відрізняють право від інших соціонормативних форм, традиційно відносять, зокрема, особливу соціальну значущість регульованих відносин та відповідних нормативних вимог, інституційну та процедурну забезпеченість, «зовнішню» примусовість.

Розгляд зв'язків права з іншими складовими соціорегулятивної системи вимагає осмислення системи юридичного регулювання як складової більш загальної соціонормативної системи, процесів взаємодії державно-юридичного й соціально-юридичного регулювання. Відображенням низки соціальних протиріч, які знаходяться в основі цих процесів, власне і виступає багатозначне поняття «природного права», яке історично було вироблене й використовується дотепер у рамках етико-філософських та етико-богословських, етико-правових та етико-політичних концепцій та теорій (значення цього поняття в рамках окремих типів юснатуралізму вже розглядались нами у спеціальному дослідженні [391, с.140-232]; див. також підрозділ 2.1). Більшість представників юснатуралізму поділяють точку зору, згідно з якою «природне право є лише застосуванням етики у сфері права» [326, с.183, 190; 254, с.64]. З огляду на це в сучасній юриспруденції юснатуралістичний підхід часто розглядається в рамках етико-правової, аксіолого-правової й морально-політичної проблематики [341, с. 32–33, 34–35; 347, с. 12, 17, 27; 307, с.36–38, 38–41, 41–44, 50–52, 112–114; 3, с.35–43, 130–138, 138–143, 143–148].

Відтак спеціальне дослідження природно-правової проблематики вимагає використання не тільки філософських та теоретико-правових категорій, але й поняттєво-категоріального апарату загальної теорії моралі. Для того, щоб співвіднести явища, уявлення та поняття про яке позначаються терміном «природне право», з окремими формами соціальної регуляції, необхідно звернутися до традиційного для загальної теорії права питання про співвідношення права і моралі/моральності (рос. «нравственность»).

Передовсім вкажемо на деякі його аспекти, які видаються суттєвими з точки зору використання понять «моралі» й «морального», «моральності» й «моральнісного», «правового» і «юридичного». Як вказує Г. В. Мальцев, «суспільна свідомість може ставитись до моралі як до моралі лише в тому випадку, якщо вона розглядає її у відмінності від інших нормативних систем. ... для того, аби знати, що таке мораль, людина повинна знати, що таке політика, право, релігія, що між ними спільного і чим вони відрізняються одне від одного» [246, с.36]. Теоретичне осмислення відмінностей між окремими формами соціальної регуляції є відображенням процесу диференціації соціонормативних систем та інститутів, який характеризується суттєвими відмінностями залежно від того, в яких економічних, політичних та культурних умовах він відбувався. З огляду на це необхідно застерегти, що подальші поняттєві розрізнення відображають особливості соціальної регуляції диференційованих соціонормативних систем, історично сформованих у капіталістичному суспільстві модерного типу. Звернення ж до таких розмежувань зумовлене передовсім перехідним характером сучасного українського суспільства, в якому традиційні інститути поєднуються з інститутами модерними.

Попри те, що у європейській філософській думці право і мораль як специфічні засоби регуляції соціальної поведінки певним чином розрізнялись вже за доби античності, логічно послідовне теоретичне

відображення відмінностей між мораллю та іншими формами соціальної регуляції стає можливим лише в умовах переходу від традиційного суспільства до буржуазного модерного суспільства. В процесі секуляризації мораль починає виокремлюватись як особлива сфера нормативності для регуляції позасакральних, виключно міжлюдських відносин. У буржуазному суспільстві відбувається, з одного боку, профанізація моральних цінностей (добра, справедливості тощо), а з іншого – їх інституціоналізація в особливих соціальних механізмах, особливе місце серед яких посідають державно-юридичні інститути.

Зв'язки та відмінності між індивідуальною, «внутрішньою» та колективною, суспільною моральністю та мораллю й позитивним правом може бути виявлено за посередництвом категорії відчуження. Специфіка моральності, моралі і позитивного права може бути пояснена на основі виявлення трансформацій моральнісного архетипу «свої-чужі» й розрізнення міри соціального відчуження, притаманній кожному з цих регуляторів та регульованим ними сферам поведінки. Така міра зумовлює якісні особливості названих форм і способів нормативної регуляції.

Так, індивідуалізована «мораль», розглядувана як внутрішній, інтравертний чинник нормування індивідуальної людської поведінки, відповідає за її впорядкування за посередництвом внутрішніх спонукань, на основі формування та ієрархічного впорядкування ціннісно-мотиваційної сфери особистості. Відтак мораль постає як регулятор суб'єктивно-особистісного і неформального ставлення до «своїх» як до людей, які належать до певної духовної спільноти. «Своє» постає тут як певна внутрішня, духовна єдність, яка в принципі може бути реалізована й поза соціокультурними відмінностями між її носіями.

Натомість суспільна мораль та об'єктивована у традиціях, звичаях, узвичаєннях та інших формах соціонорматики моральність виражає зовнішній, інституціоналізований та формалізований бік відносин серед

«своїх». Тією мірою, якою ці відносини відволікаються від внутрішніх, суб'єктивних та індивідуальних чинників поведінки, вони постають вже як відчужені стосовно їх учасників. При цьому «своє» відчужується від власної внутрішньої основи й трансформується у зовнішню єдність колективу, групи на основі дотримання певних поведінкових форм.

Регулювання, здійснюване за посередництвом суспільної моралі як сукупності нормативних ідей та ціннісних уявлень, має на меті підтримання саме такої єдності й цілісності. Є прикметним, що окремі дослідники, обстоюючи суто індивідуально-особистісний та автономний вимір моралі, заперечують моральний характер моралі колективної, «суспільної»: «У формалізованій та інституціоналізованій суспільній моралі мораль індивіда просто не впізнає саму себе, тобто не бачить в ній сутнісно морального явища. Якщо йдеться про справедливу війну, справедливе покарання..., справедливе оподаткування, то для людини, яка прийняла інше розуміння моралі, це будуть правові чи, точніше, політико-правові й економіко-правові явища. Вони не мають відношення до моралі. І, відповідно, тут нічого робити етиці як особливій формі теоретичної діяльності» [351, с. 51–61].

В аспекті нашого дослідження суттєво, що виокремленню природного та позитивного права, виробленому в класичному юснатуралізмі, відповідає розрізнення моралі як системи ціннісно-нормативних уявлень та моральності як системи соціальних інститутів, засобами легітимації яких ці уявлення виступають [39, с.52-53]. У наведеному тут значенні ці терміни використовуватимуться нами в подальшому (у літературі в окремих випадках поняття моралі й моральності відображають ціннісні уявлення та стан їх втілення в індивідуальній поведінці. Більш докладний розгляд значень понять, за посередництвом яких відображається неоднорідність та багатоаспектність сфер моралі й моральності, наводиться в підрозділі 1.3.4.).

Відтак, позначивши смислові рамки вказаних значень, перейдемо до поняттєвих розмежувань, за допомогою яких можна відобразити внутрішню суперечливість тієї соціонормативної цілісності, якою виступає право.

Розвинуте державно-юридичне право має своїм предметом регулювання відносини, максимально звільнені від суб'єктивних, емоційних чинників – відносини між «чужими». На зміну особистим відносинам і залежностям, характерним для традиційного типу суспільної організації, приходять інституційні, опосередковані форми соціонормативної регуляції, а саме форми державно-юридичні.

Відтак юридичне регулювання, порівняно з моральнісним, характеризується зростанням міри соціального відчуження. Водночас, логіку послідовності такого зростання було би помилковим інтерпретувати як логіку історичних фактів. Наведене твердження, однак, описує не генезу юридичного регулювання, а лише теоретично реконструює логічні відмінності між моральним та юридичним видами регуляції. Важливим демаркаційним чинником розглядуваних форм соціального регулювання є «соціальний масштаб», міра всезагальності потреб, інтересів та цінностей, представлених у цих формах. Суспільна, групова мораль зазвичай обмежує сферу своєї дії межами відповідного колективу, передбачаючи при цьому особливі норми, що регулюють ставлення до «чужих». Мораль в її інтелектуальній саморепрезентації претендує на універсальність, однак фактично уособлює її лише у межах певної більш або менш широкої соціальної групи (виняток становлять декілька гранично загальних принципів, котрі отримали назву «загальнолюдської моралі» чи елементарних моральних вимог). Натомість державно-юридичне право змістовно виражає деонтичні уявлення, прагнення та інтереси домінуючих у суспільстві груп, декларуючи їх при цьому як вираз загальносуспільної моралі.

З урахуванням викладеного та спираючись на структурно-функціональний та діяльнісний підходи, звернемося до поняття юридичної діяльності, за посередництвом якого, як видається, можна уточнити місце права в системі соціальної регуляції. Така діяльність у формах владного регулювання й саморегулювання виникає в процесі суспільного розподілу праці й зростання соціальної та майнової диференціації.

У розглядуваному тут аспекті суспільство функціонує як «розподільча спільнота», як система інститутів, за посередництвом яких відбувається розподіл матеріальних та нематеріальних благ [74, с. 920-921]. За посередництвом різноманітних розподільчих механізмів (сім'ї, ринку, оподаткування, судочинства, правоохоронних органів тощо) відтворюються, трансформуються й реалізуються певні суспільні уявлення про справедливість. Відтак у першому наближенні можна стверджувати, що змістом юридичної діяльності виступають владний розподіл та обмін суспільно-значимих благ та контроль за таким розподілом та обміном [249, с. 51, 66, 82], здійснювані за посередництвом соціальних інститутів.

Поняття обміну й розподілу тут вживаються не в економічному, а в широкому, «загальнодіяльнісному» значенні. Відокремлення обміну, який може розглядатись як окремий випадок розподілу, пов'язано з відмінністю між розподілом, здійснюваним у рамках обмінних відносин самими їх учасниками, і розподілом, здійснюваним суб'єктами, які виступають тут як організатори процесу розподілу. При цьому й сам контроль за обмінною й розподільчою діяльністю, про який згадано вище, також може розглядатись як складова системи обміну і розподілу. До благ, які виступають предметом обміну і розподілу, належать, зокрема, матеріальні блага (як предмети споживання, так і засоби виробництва), блага-стани (влада, визнання), блага-процеси (життєдіяльність, творчість) тощо. Владний розподіл благ як своєрідних «активів», як деяких позитивних суспільних значущостей (цінностей) доповнюється розподілом соціальних «пасивів»,

обтяжень та обмежень, які в діалектиці суспільної взаємодії виступають зворотною стороною вказаних благ (обов'язки, санкції, відповідальність).

Тут виникає потреба ще в одному застереженні, викликаному домінуванням у радянському й пострадянському правознавстві розуміння юридичної діяльності як такої, що має суто державно-юридичний характер, як професійної діяльності юристів [106, с.16]. Натомість, поняттю правової діяльності надається значно ширше значення, яке, однак, залишається достатньо невизначеним з огляду на невизначеність самого поняття права: «під правовою діяльністю пропонується розуміти «один із видів соціальної діяльності, що здійснюється суб'єктами права з використанням правових засобів та з метою отримання правового результату, внаслідок чого відбувається створення права, його розвиток та реалізація в процесі функціонування суспільних відносин» [106, с.16]. Наведене використання понять правового і юридичного відображає відповідно «широке» та «вузьке» розуміння права, вироблене в радянському правознавстві 70-х років минулого сторіччя. Подібне позитивістське витлумачення юридичної діяльності характерне й для низки інших сучасних досліджень.

При цьому обидва поняття (правового і юридичного) стосуються функціональних аспектів соціорегулятивної діяльності, тоді як її аксіологічні аспекти залишаються тут не відображеними. Однак у плані нашого дослідження відмінність між цими аспектами має особливе значення, оскільки саме вона викликає до життя значну частину природно-правових уявлень. Як відомо, центральним смисловим розмежуванням, на якому ґрунтується природно-правовий підхід, є відмінність між юридичною діяльністю в її суто технічному сенсі, та «правовою» – справжньою, «належною», істинною тощо юридичною діяльністю, яка є ідеалом або ж моделлю останньої. Ціннісне співвідношення між існуючою та належною юридичною діяльністю, належить до основних питань

юснатуралізму. Саме це співвідношення, на наш погляд, і повинно фіксувати відмінність у значеннях понять «правового» і «юридичного». Сміслові розрізнення між цими поняттями видається логічним продовженням розмежування понять сутнісно-правового і формально-правового, ціннісно-юридичного та функціонально-юридичного як, відповідно, «справедливого» і «законного», «правового» і «законного».

Форми і способи здійснення юридичної діяльності визначатимуться нами з позицій юридичного плюралізму як соціолого-правового підходу, який виходить з існування юридичних явищ не лише в державі, але й у позадержавних структурах суспільства. Цей підхід є протиположним до поширеного не лише у радянському, але й у пострадянському правознавстві державно-юридичному монізму та нині розробляється в рамках деяких напрямів юридичної антропології та соціології права [247, с.260]. Концепція юридичного плюралізму відображає множинність центрів правотворчості у суспільстві, й – з огляду на певну ієрархічність таких центрів – також і множинність рівнів юридичної регуляції. Державне регулювання виявляється тут хоча й вельми значущим, проте не єдиним джерелом норм. При цьому юридичне регулювання означає не лише зовнішній владно-політичний вплив на суспільні відносини, але й мікрорівневе індивідуально-ситуативне владне регулювання (саморегулювання), що здійснюється самими учасниками цих відносин, зокрема в рамках договорів. З огляду на це державно-юридичне регулювання розглядатиметься надалі як особливий різновид владного регулювання, яке може здійснюватися за посередництвом не лише державних, але й недержавних інститутів (договору, суду тощо).

Згадана концепція дозволяє трактувати юридичну діяльність, виходячи з уявлень про суспільний додержавний та позадержавний юридичний порядок. Юридична діяльність виступає засобом організації й самоорганізації суспільного життя. При цьому в будь-якому випадку така

діяльність забезпечується певними зовнішніми формами владного впливу з боку чи то самих учасників відносин, чи то суспільних інституцій.

Слід наголосити на тому, що якщо в суто соціологічному плані юридична система суспільства може бути задовільно описана з позицій юридичного плюралізму, то в аспекті соціально-філософському й філософсько-правовому, – зокрема, в плані виокремлення феномену права, розрізнення права та інших форм соціальної регуляції, – воно може і повинно розглядатись як деяка єдність і цілісність.

Взаємопов'язані сторони правової реальності, два її виміри – «матеріальний» і «ідеальний» – виражають соціально-змістовні та формально-процедурні властивості права. Проте в реальному суспільному житті спостерігаємо численні приклади фактичного роз'єднання цих вимірів, незбіг формального («державного», корпоративного, договірною тощо «права») і права, яке осмислюється як феномен, що неодмінно, за визначенням, має втілювати в собі мораль (в суто емпіричному аспекті, *de facto*, лише певну мораль), бути справедливим. Така розбіжність зумовлюється як конфліктністю конкретних соціальних інтересів, так і складністю пізнання духовної правової реальності. Відтак вказане протиріччя є постійним джерелом для удосконалення й розвитку позитивного права як одного з гуманістичних інструментів розв'язання соціальних конфліктів.

Уточнюючи твердження про те, що різновиди праворозуміння зазвичай розглядаються як деякі ідеальні типи (образи, смислові моделі, концепти) пізнання, трактування права [306, с.51], слід вказати на те, що природне праворозуміння є способом ідеалізації не правових, а саме юридичних явищ та процесів. Уявлення та поняття про природне право відображають деякі сутнісні моменти, аспекти юридичної діяльності. Відтак, з урахуванням того, що поняття права і правового мають як формально-функціональний (право – інші форми соціонормативної

регуляції) і технічний, так і змістовно-оцінковий (право – неправо, правовий – неправовий) аспекти, надалі функціональний аспект відобразатиметься переважно терміно-поняттям «юридичний». Отож терміносполучення («юридична система», «юридична діяльність», «юридичне регулювання», «юридична охорона», «юридичний режим», «юридична норма», «юридичний звичай», «юридичний статус», «юридичні наслідки», «юридична політика») тощо позначатимуть ціннісно-нейтральні аспекти юридичних явищ. Що ж до значень поняття правового, то усталені традиції професійного терміновживання не дозволяють звести їх лише до оцінкового аспекту. Це стосується як усталених терміносполучень на кшталт «правогенеза», «правовідносини», «праворозуміння», «правозастосування», «правотлумачення», так і терміно-понять «правова держава», «правова культура», «правова свідомість», «позитивно-правовий» тощо. З огляду на таке використання цього терміна залежатиме від загального смислового контексту.

Відтак, уточнивши значення понять, за посередництвом яких може бути окреслена сфера функціонування природно-правових феноменів, звернемося до історичних аспектів вивчення юснатуралістичних ідей у правовій думці України й Росії.

1.2. Історичні та теоретичні аспекти вивчення природно-правової проблематики у правознавстві

1.2.1. Природне право як предмет дослідження у юридичній науці України і Росії (перша третина XIX – XX ст.). Джерелами вивчення динаміки юснатуралістичних уявлень та концепцій можуть виступати не лише праці, присвячені окремим концепціям та теоріям. На наш погляд, таке дослідження вимагає також звернення до історії викладання природного права як навчальної дисципліни. Звернення до цього питання становить нині не лише академічний інтерес. Сучасне реформування змісту світоглядно-значущих навчальних дисциплін, до яких, без сумніву, належать як філософія права, так і окремі курси, в рамках яких розглядаються проблеми прав людини, справедливості, рівності тощо, навряд чи можливе без урахування як позитивного, так і негативного досвіду такого викладання, набутого попередніми поколіннями юристів. Тому, на нашу думку, може виявитися корисним короткий огляд того періоду, який може вважатись «золотою добою» природного права в юридичній освіті на українських і російських теренах.

Видається прикметним, що ще з середини XVIII ст. і по 30-і рр. XIX ст. як у світських, так і в духовних навчальних закладах Росії, до складу якої в цей період входили центральні, східні та південні українські землі, під назвою «природного права» викладався курс філософії права. В духовних академіях предмет «природне право» вивчався як складова курсу моральної філософії. В окремих випадках згадана дисципліна вивчалась у рамках курсів «права натурального і народного» або ж «права природного політичного і народного».

Відомо, що вже в кінці XVII й на початку XVIII сторіч в Києво-могилянському колегіумі юриспруденція «в дусі викладу начал

природного права» викладались Йоасафом Кроковським, колишнім вихованцем Києво-могилянської академії [487, с.40]. У 1804–1814 рр. у Харківському університеті читав лекції знаний німецький філософ, прибічник юснатуралізму Й. Б. Шад [204, с.26]. На юридичному факультеті Петербурзького університету на початку 1820-х рр. юриспруденцію викладали запрошені раніше з Австрії, переважно з Угорщини і Галіції, так звані «карпато-руси» – юристи М. А. Балуг'янський, П. Д. Лодій, В. Г. Кукольник. Так, П. Д. Лодій, який перед цим обіймав посади професора Львівського й Краківського університетів із дня заснування Петербурзького університету читав курс філософських наук, зокрема природне право. Його викладання відзначалося прагненням долучити студентів до досягнень європейської юриспруденції [204, с.25; 177].

Зміни державної політики у галузі народної освіти, пов'язані з періодом політичної реакції, яка розпочалась в Росії у 20-і роки ХІХ ст., проявились у гоніннях на природне право як «неблагонадійну» навчальну дисципліну. Було заборонено низку книг, присвячених цьому предмету. Так, зазнали осуду «Логічні настанови» П. Д. Лодія, «Природне право» О. П. Куніцина й книга С. Пуфендорфа «Про обов'язки людини і громадянина», переклад і видання якої в Росії було здійснено за наказом Петра І. Упродовж деякого часу планувалося створити підручник із природного права, альтернативний природно-правовим концепціям секуляризованого раціоналізму Просвітництва, звинувачуваних у «вільнодумстві і лжемудруванні». Після невдалих спроб розробити курс християнського природного права, який відповідав би державній ідеології, викладання природного права було припинено. Кафедри умоглядної та практичної філософії, на яких викладався цей предмет, було ліквідовано, а низку талановитих викладачів природного права було усунуто від викладання. Так, у 1816 році в Харківському університеті був звільнений з посади та

висланий з країни викладач природного права професор Й. Б. Шад, автор твору «*Institutiones juris naturae*». У 1823 році було звільнено від викладання природного права, а також з посади декана філософського факультету Петербурзького університету професора П. Д. Лодія [204, с.43-45; 487, с.307-309].

Отже, в умовах авторитарного політичного режиму тогочасної Росії природне право розцінювалось як дисципліна ідеологічно небезпечна й така, що її викладання може становити загрозу для державного ладу. Причиною цього була передовсім загальна індивідуалістично-ліберальна спрямованість західної природно-правової думки. З іншого боку, використання окремих ліберальних ідей вищою публічною владою, реальна практика якої була вельми далекою від їх втілення, засвідчувало суто декларативне значення цих ідей та сприяло формуванню подвійних стандартів у ставленні до них.

З 40-х – 50-х років XIX ст. беруть початок систематичні наукові дослідження природно-правових концепцій. Однією з перших спеціалізованих розвідок розглядуваної проблематики, здійсненої за матеріалами римського права, стає «Історія природно-правових ідей» М. Фойгта (1856–1876) [573]. Видається прикметним, що поява цих досліджень збігається з періодом кризи теорії природного права й зародженням історичної школи права.

Наукове вивчення природно-правових учень на теренах України та Росії бере свій початок у працях історико-теоретичного та історико-філософського спрямування. Твори вітчизняних та зарубіжних правознавців, присвячені природному праву, почали видаватися в Росії, починаючи з середини XVIII ст. [див., напр.: 148; 295; 517; 203; 219; 540]. Так, значне місце відводиться аналізу західноєвропейських природно-правових концепцій в «Енциклопедії законодавства» (1839) – першому в

Росії оригінальному творі з філософії права та історії філософії права, автором якого був К. О. Неволін [287].

У 50-і – 60-і роки ХІХ ст. природно-правові уявлення в давній філософії права висвітлювались П. Д. Юркевичем [550, с. 32–282]. У 80-х роках ХІХ ст. історія розвитку юснатуралістичних концепцій досліджується К. Б. Ярошем [553].

Є підстави пов'язувати підвищення інтересу до природно-правової проблематики з поширенням у тогочасній Росії ліберально-демократичних ідей, одним із проявом чого стає «відродження» школи природного права (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). Юснатуралістичні вчення розглядаються у працях провідних представників цієї школи: Б. М. Чичерина [530], П. І. Новгородцева [297; 298], Є. М. Трубецького [480, с. 46–58], Й. В. Михайловського [272], М. М. Алексєєва [5, с. 30–46] та ін.

У цей період до аналізу природно-правових учень звертаються й інші українські та російські вчені, які представляли інші напрями у тогочасному правознавстві [157; 147; 537; 315; 454; 467, с. 203–226]. У більшості з цих праць «природне право» розглядається як зміст насамперед юридичної ідеології, а в окремих випадках – психології [321, с. 407–410].

Заслуговують на увагу роботи, в яких встановлюються зв'язки між природно-правовими уявленнями та ідеями, з одного боку, та практикою юридичного регулювання в окремих сферах та галузях, з іншого. Тут насамперед слід вказати на дослідження, здійснені фахівцями з римського, цивільного та кримінального права. Так, до особливостей юснатуралістичної засади *aequitas* у римській юриспруденції звертався В. М. Хвостов [506; про це див. також: 80]. Історії втілення природно-правових ідей в доктрині і практиці європейського приватного права присвячене невелике за обсягом, однак вельми значуще в концептуально-методологічному аспекті, дослідження Й. О. Покровського «Природно-правові вчення в історії цивільного права» (1909) [334]. Природно-правові

погляди в історії кримінально-правових учень докладно висвітлюються Г. С. Фельдштейном у книзі «Головні течії в історії науки кримінального права в Росії» (1909) [487, с. 99–142, 224–232, 460–464, 475–484, 505–524, 567 та ін.]. Подальший розвиток революційних подій у Росії та занепад школи «відродженого природного права», утвердження ідеологічного й методологічного монізму в радянській правовій доктрині спричинились до того, що конструктивне вивчення евристичного потенціалу природно-правових підходів та учень на вітчизняних теренах на тривалий час стало суттєво ускладненим, а часто і взагалі неможливим.

У повоєнний час історії політичних і правових учень природно-правові ідеї зазвичай розглядались у вельми обмеженому обсязі. У низці робіт більш пізнього періоду характеризувалися природно-правові погляди українських та російських мислителів, чималу кількість досліджень було присвячено окремим зарубіжним політико-правовим вченням античності, середньовіччя й Нового часу. Що ж до новочасних концепцій природних прав людини, а також «некласичних» концепцій юснатуралізму, то в юридичній літературі останні висвітлювались виключно з ідеолого-критичних позицій [325, с. 158–189; 319, с. 118–165; 482; 139; 97; 175].

У 70-х – 80-х роках ХХ століття історико-теоретичні аспекти природно-правової проблематики, окремі аспекти розвитку юснатуралізму досліджуються у літературі з історії політичних і правових учень [225, с. 75–84; 293; 294; 199; 531], в якій на особливу увагу заслуговує праця В. С. Нерсесянца «Праця і закон. З історії правових учень» (1983) [294].

З теоретико-правових робіт цього часу слід відзначити книгу І. М. Грязіна «Текст права. Спроба методологічного аналізу теорій, які конкурують» (1983) [101], в якій вперше в радянському правознавстві була здійснена концептуально-методологічна характеристика феноменологічних й герменевтичних теорій права. Підсумковим же для радянського періоду філософсько-правовим дослідженням стала монографія

В. О. Четверніна, в якій подається аналіз низки епістемологічних, онтологічних та аксіологічних аспектів «західних» природно-правових концепцій 50–70-х років ХХ століття [529].

Починаючи з 70-х років ХХ ст., у працях радянських вчених висвітлюється низка філософсько-правових та аксіологічних проблем, котрі традиційно розробляються природно-правовими теоріями [172; 552; 357]. Спільною методологічною основою більшості згаданих досліджень є науковий позитивізм та діалектичний матеріалізм. В аспекті праворозуміння є прикметною загальна тенденція до відходу від легістського позитивізму до соціологічного осмислення права [456].

Серед робіт загальнофілософського характеру важливе методологічне значення для вивчення проблем юснатуралізму має монографія В. О. Ахутіна, в якій здійснюється поглиблене філософське дослідження смислових значень фундаментальних для концепцій класичного природного права категорій [20].

У пострадянський період підходи до висвітлення природно-правової проблематики суттєво змінюються. У 1990-х роках в Україні та Росії виходять друком праці, присвячені становленню і розвитку ідей природних прав людини та правової держави [178; 265; 266]. З ліберально-демократичних позицій здійснюється переоцінка західних природно-правових концепцій в публікаціях з історії правових і політичних учень, а також з'являються праці, в яких традиційна для природного права філософсько-правова проблематика розглядається з позицій, відмінних від матеріалізму [323; 160].

1.2.2. Природно-правова проблематика в сучасному правознавстві. Обираючи способи логічного впорядкування сучасних джерел з розглядуваної проблематики (література, видану, починаючи з 1990-х років і до теперішнього часу), можна зауважити, що в філософсько-правовій, етико-філософській, політико-правовій, соціально-політичній

літературі природно-правова парадигма може виступати як дослідницьким методом, так і об'єктом вивчення. В останньому випадку має місце «метадискурсивне» дослідження юснатуралізму, що передбачає відсторонення автора від досліджуваного об'єкта.

Отож, на основі наведеного поділу нижче згруповано роботи, які становитимуть джерельну основу подальшого розгляду.

До першої групи можуть бути віднесені джерела, в яких тією чи іншою мірою використовуються юснатуралістичні способи осмислення правової проблематики. У вітчизняній юриспруденції до них належать філософські філософсько-правові, етико-правові й теоретико-правові дослідження монографічного характеру, предметом розгляду яких виступають буттєві й ціннісно-сміслові основи права та правових феноменів – справедливості, свободи, відповідальності, правової реальності, правопорядку, правової ситуації тощо [543; 509; 183; 36; 23; 236; 317; 449; 462; 479]. З огляду на те, що відправним пунктом дослідження тут виступає пряме чи непряме визнання факту існування вказаних феноменів, всі згадані праці втілюють певний різновид природно-правової методології, аналіз використання якої у сучасній правовій думці України здійснюватиметься в другому розділі.

На особливу увагу заслуговують роботи, в яких розробляються теоретико-методологічні основи взаємодії емпіричних та нормативних чинників юридичного регулювання, а також його соціально-антропологічні основи [250]; праці, присвячені питанням теорії та методології державно-правових закономірностей [358; 68; 516]. Значення цих праць зумовлюється тим, що їх автори, прямо не називаючи використовувану ними стратегію осмислення права «природно-правовою», тим не менше розкривають наукові основи відповідного типу праворозуміння, тим самим задаючи способи «деміфологізації» природно-правових уявлень й конструктивного використання юснатуралістичних ідей та концепцій.

Другу групу джерел становлять розвідки, предметом дослідження в яких є сам природно-правовий підхід, розглядуваний як різновид праворозуміння, або ж як особлива форма юридичної діяльності. Сюди належать і праці, в яких аналізуються зв'язки між природно-правовими концепціями і правотворчою, правотлумачною та правозастосовною практикою.

На найвищому рівні узагальнення предметом філософсько-правового розгляду виступає юснатуралістичний тип праворозуміння, який осмислюється авторами монографічних праць як у вигляді деякої абстрактної моделі, так і на матеріалі окремих історичних та сучасних концепцій [37, с. 9–10, 140–144, 226–227; 236, с. 76–142, 162–174; 476, с. 19, 20, 54; 440, с. 237, 272, 112, 119; 301; 331, с. 155–159, 396–405; 572, С. 183–187, 204–234]. Питань природного праворозуміння безпосередньо торкається й низка кандидатських дисертацій, захищених в Україні у 2000-х роках: С. І. Алаїс «Проблема праворозуміння в основних школах права» (2003) [4]; В. М. Кравець «Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів» (2003) [196]; С. В. Ромашкін «Типи правопізнання» (2008) [433].

Серед монографій російських правознавців [247; 306; 528; 336; 210] на особливу увагу заслуговує книга Г. В. Мальцева «Розуміння права: підходи і проблеми» (1999) [247]. Значущість цієї роботи визначається тим, що вона є першим на пострадянських теренах дослідженням фундаментальних філософсько-правових і теоретико-методологічних проблем праворозуміння, яке здійснюється на матеріалі маловідомих у літературі першоджерел.

До третьої групи слід віднести історико-теоретичні джерела, в яких дослідниками висвітлюються та критично аналізуються окремі природно-правові ідеї, концепції та вчення. Результати таких досліджень слугують матеріалом для подальших теоретичних узагальнень і моделювання як

самого юснатуралізму як деякого «ідеального типу» (М. Вебер) правового мислення, так і формування типологічних характеристик природно-правових феноменів та загального поняття про природне право. Означені теоретичні утворення у багатьох випадках виступають не лише як правові, але також і як етико-правові, релігійно-правові й політико-правові конструкції, як елементи філософських вчень. З огляду на це їх вивчення нині здійснюється як у рамках філософії права, загальної теорії права, так і іншими суспільними науками: загальною та соціальною філософією, політологією, релігієзнавством, моральною теологією, а також низкою споріднених дисциплін історичного спрямування (історії політичних і правових учень, історії філософії, історії етики та релігії). Так, історії розвитку природно-правової думки присвячено працю С. С. Сливки «Природне та надприродне право» (2005) [449], в якій, зокрема, висвітлюються релігійні витoki природно-правових уявлень у різних традиціях права, та книгу С. П. Головатого «Верховенство права» (2006) [88], предметом розгляду якої є західна природно-правова традиція.

В українському правознавстві розглядаються окремі етапи розвитку юснатуралізму, а також зміст природно-правових концепцій та вчень [491, с. 92–144, 164–173, 185–194; 200, с. 69–144, 149–184, 223–225; 488, с. 30–47, 74–101, 184–191; 126; 288; 350; 372]. У публікаціях висвітлюються природно-правові погляди окремих зарубіжних та українських мислителів [242; 98; 46; 350]. Слід згадати й монографічні праці з історії вчень про права людини, опубліковані за роки незалежності України [див., напр.: 269; 383]. Цим питанням присвячена також низка дисертаційних досліджень з філософії права, з історії філософії, історії політичних і правових учень в українському та російському правознавстві (див. вибрану бібліографію з цього питання: [391, с.41-42]).

У кінці минулого й на початку нинішнього сторіччя в російській юридичній науці виконуються монографічні розвідки в галузі історії

західноєвропейської та російської природно-правової думки, досліджується творчий доробок її окремих представників [42-44; 141; 67; 512; 271].

В українській та зарубіжній літературі представлений історичний розвиток та сучасний стан природно-правових поглядів та концепцій в окремих сферах та галузях права. Передовсім це стосується галузей публічного права – міжнародного [30; 61; 262; 565] та конституційного [267, с.229–273; 268, с. 150, 177, 180, 226, 256, 266; 535, с. 49–59], рідше – приватного права [501, с.91–97, 187–195, 225–228]. Окремо слід вказати на історико-правові й філософсько-правові дослідження, об'єктом аналізу яких є окремі політико-правові ідеї, засади, поняття та конструкції («справедливість», «суспільний договір» тощо), які висвітлюються в їх смислових зв'язках з юснатуралістичними вченнями [60; 303-304].

Важливі теоретико-методологічні розробки та цінний емпіричний матеріал з розглядуваної проблематики містять також праці з теорії та історії соціальних утопій [див., напр.: 526; 108; 431; 451; 209], роботи з історії й теорії моральності та етичних учень [311; 107; 273; 143; 39]. Ці роботи розкривають низку важливих аспектів природно-правової проблематики, які часто залишаються за межами розгляду юридичної науки.

Усі згадані вище та інші праці, які можуть бути віднесені до груп, які виокремлено вище, виступають джерельною базою першої частини дослідження. Стосовно ж його другої частини насамперед необхідно вказати на публікації, в яких окремими українськими та російськими вченими обґрунтовуються філософсько-правові й загальнотеоретичні засади взаємодії права природного з позитивним [191; 534]. Цій проблемі присвячена також низка дисертаційних робіт [441; 145; 299; 282], положення яких аналізуватимуться в розділі четвертому, присвяченому державно-юридичній позитивації природно-правових уявлень.

Предметом більшості наукових розвідок на пострадянському просторі, присвячених аналізу зв'язків між концепціями юснатуралізму та практикою державно-юридичного регулювання, є інститути законодавства, й передовсім природних прав людини [див. напр.: 204; 133; 471]. Окрім цього, слід вказати також і на окремі праці, які торкаються питань впливу природно-правових підходів не лише на правотворчу, але й на правозастосовну й правоінтерпретаційну діяльність [201].

У сучасній юридичній науці вивчались соціально-сутнісні основи й ціннісно-сміслові аспекти окремих форм, сфер і галузей позитивного права: звичаєвого права [140], приватного права загалом і, зокрема, цивільного і сімейного права [435; 472; 544], правотворчості муніципальних утворень [63], конституційного права [185; 511; 570], податкового права [20-а], кримінального права [191, с.316-350; 496], англо-американського «загального права» [9], міжнародного публічного і приватного права [109; 259; 261; 549]. До цієї підгрупи джерел належать і ті праці, в яких розглядаються соціальні основи, ознаки та сутність прав людини як інституту національного й міжнародного права [120; 360; 363]. Незалежно від того, вважають себе автори вказаних вище робіт представниками саме юснатуралізму, або ж термінологічно ідентифікують себе іншим способом, особливості постановки та розгляду ними правових проблем дозволяє віднести їх праці до таких, що здійснені з залученням природно-правової парадигми.

Низка досліджень торкається питань взаємозв'язку між юснатуралізмом і судовою практикою. Тут насамперед слід назвати роботи, в яких вивчаються теоретико-правові аспекти взаємозв'язків праворозуміння та судової діяльності [364; 123; 124; 138; 525], та праці, в яких ці питання розглядаються в контексті історико-теоретичного, філософсько-правового й теоретико-правового аналізу інституту судочинства [536, с.51-74; 245, с.126-127; 344, с.71-90; 237-238]. Становлять

інтерес також розвідки, в яких розглядаються зв'язки між концепцією природного права та іншими видами і формами юридичної діяльності, зокрема з методологією вироблення юридичних рішень у приватному праві [481], а також з правоохоронною [192] й нотаріальною практикою [532].

Зрештою, необхідно вказати ті публікації, в яких предметом аналізу є втілення концептуальних природно-правових засад у політико-правових документах та в юридичних актах [121; 373]. До них долучаються галузеві юридичні та філософсько-правові праці, в яких засади, норми та інститути об'єктивного права інтерпретуються крізь призму юснатуралістичних підходів [див., напр.: 105; 379; 450; 497]. На особливу увагу заслуговують монографічні дослідження, присвячені загальним принципам права [329; 484], та зокрема цим принципам як складовій методу вироблення юридичних рішень [113; 447].

Наведений огляд дає підстави схарактеризувати загальний стан розробки природно-правової проблематики у сучасному правознавстві наступним чином.

У гносеологічному аспекті природно-правові проблеми розглядаються як складова предмета філософії права та, в окремих випадках, загальної теорії права (насамперед, при розгляді прав людини, висвітленні проблем верховенства права, співвідношення законності й справедливості тощо). Водночас можна відзначити брак монографічних досліджень філософського, метатеоретичного характеру, в яких предметом аналізу виступав би природний тип праворозуміння й юснатуралістичний підхід.

Нині на українських й загалом на пострадянських теренах питання природного права вивчаються насамперед на основі окремих поглядів, концепцій та доктрин, представлених в історії природно-правової думки, передовсім західноєвропейської та сучасної північноамериканської.

Використання такого підходу без належного методологічного підґрунтя, зокрема, без опертя на принцип діалектичної єдності логічного та

історичного, часто призводить до того, що, по-перше, багато із згаданих робіт мають емпірично-описовий характер. По-друге, залишаються без належної уваги соціокультурні відмінності між юридичними системами, в яких історично були вироблені та використовуються відповідні природно-правові конструкції, та юридичною системою України. Це, своєю чергою, зумовлює незначне прикладне значення виконуваних досліджень, їх відірваність від реальної практики юридичного регулювання. Слід відзначити також некритичне ставлення багатьох дослідників до змісту розглядуваних праць, що нерідко призводить до деякої позитивної упередженості у сприйнятті юснатуралізму, до його політичної та наукової ідеологізації й міфологізації як суто прогресивного явища, позбавленого власних методологічних вад.

Окрім цього, як у вітчизняному, так і в зарубіжному правознавстві має місце редукування природно-правових підходів, розглядуваних як деякий ідеальний тип осмислення права, до його метафізичних та ідеалістичних різновидів. Звісно, такий підхід є виправданим у дидактичних цілях, оскільки дозволяє найбільш рельєфно виявити відмінності між позитивістськими й неопозитивістськими стратегіями правового пізнання.

Однак водночас це має наслідком трактування природного права як деякого трансцендентного, суто потойбічного феномену. Це породжує односторонність його розуміння, формує уявлення про юснатуралізм як про архаїчну й малопридатну для практики юридичного регулювання доктрину, що зрештою небезпідставно робить відповідний підхід вразливим місцем для критики [217]. В результаті такого підходу аналіз зв'язків між концепціями природного права та державно-юридичною діяльністю часто залишається поза увагою дослідників.

Вкажемо на ще одну тенденцію, характерну для інтерпретацій юснатуралізму в сучасний період. Йдеться про лібералістичне розуміння природного права виключно або передовсім як прав людини [див. напр.:

49; 48; 133; 533]. До того ж останні зазвичай розглядаються лише як суб'єктивні юридичні права, санкціоновані чинним позитивним правом.

Обмеженість цього підходу полягає в тому, що тут має місце зведення юснатуралістичної парадигми лише до одного з етапів її розвитку в рамках західної традиції права. Не применшуючи актуальності проблематики прав людини для юридичної системи України, зауважимо, що такий методологічний редукціонізм усуває з поля зору цілу низку сучасних природно-правових концепцій, які не можна віднести до доктрини лібералізму (сакральні-метафізичні вчення, концепції «природи речей», феноменологічні й екзистенціалістські інтерпретації природного права тощо).

У свою чергу, трактування природних прав людини як законодавчо закріплених можливостей людини дозволяє розглядати їх у парадигмі легістського позитивізму, використовуючи при цьому природно-правову риторику. За зауваженням сучасного російського правознавця А.М. Михайлова, «оскільки для прихильників юридичного позитивізму абсолютно не принципові мотиви, переконання, доктринальні установки офіційного законодавця, які знаходяться в основі законотворчості (віра в природне право, традиції народу, економічний базис чи расову вищість), остільки взята сама по собі процедура звернення до конституцій та міжнародних конвенцій, які закріплюють «природно-правові» стандарти, повністю відповідає етатистським поглядам на право, за винятком, щоправда, його крайніх і жорстких версій» [271, с.245].

Видається також прикметним, що не лише критики природно-правових підходів, але й низка правознавців, які вважають себе прихильниками останніх, нерідко оперують терміно-поняттями «природи людини», «закону природи», «природного права», «трансцендентної справедливості» тощо у вельми абстрактний та позаісторичний спосіб, без опертя на будь-які емпіричні дані, що виводить юснатуралістичну проблематику як таку

поза межі наукового дискурсу. З іншого боку, це уможливило також і маніпулювання смислами використовуваних понять, проблематизує можливості конструктивного обговорення розглядуваних проблем.

Отже, перш ніж перейти до подальшого викладу і розв'язання основних завдань цієї роботи, необхідно схарактеризувати природно-правовий тип праворозуміння як філософсько-правову парадигму у сучасній юридичній науці, визначити його співвідношення з іншими стратегіями осмислення й творення правової реальності. Це дозволить як уточнити предметну сферу дослідження, так і більш повно встановити евристичний потенціал юснатуралізму та виявити властиві йому методологічні обмеження.

1.3. Природно-правовий підхід (юснатуралізм) як тип праворозуміння та концептуально-методологічний підхід у юридичній науці

У західній соціонормативній традиції дуалістичний поділ права на «природне» і «позитивне» сягає II ст. н. е. Вважається, що вперше використав цей поділ латинський граматик Авл Геллій, переклавши грецькі терміни *physei* («за природою») і *thesei* («за встановленням») як *naturalis* і *positivus* [329, с.9]. Термін же «позитивне право» в його протиставленні праву природному, одним із перших застосував П. Абеляр [див.: 10, с.580].

Видається доречним навести заперечення, яке висувалось в юридичній науці проти цього поділу та, відповідно, проти визнання природного права різновидом права як родового поняття. Л. Й. Петражицький відзначав, що «поділ права на два види, два підкласи,

з ознакою існування чи не-існування, а лише можливості, бажаності тощо, являє собою таку ж класифікаційну недоречність, як, наприклад, поділ собак на дві породи: 1) існуючі собаки і 2) «майбутні» чи «ідеальні» собаки. Причому раціональними, правильними можуть бути і бувають не тільки можливі в майбутньому, але й численні положення існуючого права» [321, с.380-381]. «...Правильно складене і правильно зрозуміле поняття права повинно обіймати і можливе в майбутньому, бажане право» [321, с.380]. Звідси випливає формально-логічна суперечливість поняття природного права в його протиставленні праву позитивному за відсутності загального родового поняття, яке охоплювало б обидва «різновиди права».

Подібні погляди поділяв провідний представник юридичного позитивізму XIX ст. Г. Ф. Шершеневич: «Що би не розумілося під природним правом, але одне є безсумнівним для всіх: воно різко протиставляється позитивному праву. В такому випадку, чи є підстава давати одну й ту саму назву «право» для двох цілком відмінних понять? Нехай істинним правом буде те, яке нині називається природним правом, тоді в цій назві необхідно відмовити законам, звичаям, взагалі формам позитивного права. Якщо ж, навпаки, право – це те, що ми називаємо позитивним правом, тоді назва «право» повинна бути відібрана у природного права» [538, с.33]. Критика Л. Й. Петражицького й Г. Ф. Шершеневича спрямована проти можливості логічного поділу права на природне і позитивне й стосується коректності поняттєвого відображення «правильного», «належного» права. Однак вона не спростовує можливості використання поняття природного права як суто інструментального, технічного, як основи для пізнавальної демаркації юснатуралістичних підходів у правознавстві і юридичній діяльності.

Ще в 60-х роках минулого століття німецький правознавець Г. Ріффель висунув наступний варіант дефініції розглядуваного поняття: «природне право виступає як певним чином позначене й обґрунтоване

істинне взагалі, застосоване у сфері держави і права, котре повинно знаходити свій вираз у позитивному праві й у формуванні держави, і як істинне – за певних умов навіть брати гору над позитивним правом і чинним державним порядком» [цит. за: 529, с.20-21]. Згодом цей правознавець уточнив власну позицію й наголосив, що визначальним моментом у вирішенні питання про віднесення концепцій до природно-правових є принципово непозитивістське розуміння «істинного взагалі» у сфері держави і права [529, с. 21]. У цьому уточненні, однак, міститься лише найбільш загальний і суто «негативний» спосіб позначення природно-правової парадигми у правознавстві.

Як видається, розгляд проблематики нашого дослідження доречно розпочати з попереднього уточнення того, що саме являє собою юснатуралістичний, або ж природно-правовий підхід у гносеологічному аспекті.

Найбільш поширеним способом інтерпретації юснатуралізму в юридичній літературі є його розгляд як особливого способу осмислення права. Це зумовлено тим, що різновиди підходів у правознавстві нерідко ототожнюються з типами праворозуміння. Таке ототожнення, однак, відображає теоретико-пізнавальну ситуацію, яка мала місце у правознавстві, починаючи з XVII і приблизно до кінця XIX сторіччя [440, с.111]. Натомість складність і певна парадоксальність нинішнього етапу розвитку юридичної науки полягає в тому, що з огляду на світоглядний та методологічний плюралізм залежність у ній між типами праворозуміння і концептуально-методологічними підходами вже не є лінійною та жорстко детермінованою [440, с.111]. За таких умов класифікація підходів лише на основі традиційної типології праворозуміння (легістське – юснатуралістичне – соціологічне) виявляється надмірно спрощеною, а тому не зовсім адекватною. Теоретичні узагальнення з цього питання, зроблені О. В. Сердюком [440, с. 88, 99, 105–106], дають підстави для висновку, що, по-перше, праворозуміння є однією зі складових правознавчого підходу, а

по-друге, що воно, хоч саме собою й не детермінує підхід, однак є одним із його важливих компонентів.

1.3.1. Поняття природно-правового підходу. Його співвідношення та взаємодія з суміжними напрямками у філософії права. Історія правових учень засвідчує існування не одного, а низки природно-правових підходів, кожен з яких характеризується своїми методологічними особливостями. Це дозволяє попередньо визначити юснатуралізм лише у гранично загальному вигляді як особливий спосіб філософсько-теоретичного пояснення джерел і основ існуючої соціонормативної реальності, а також її оцінювання.

Юснатуралізм характеризує постановка низки морально-правових, політико-правових, соціально-етичних, етико-теологічних проблем, заснованою на розрізненні об'єктивованих форм права, з одного боку, та їх сутнісних і ціннісних основ, – з іншого. Серед його загальних ознак виокремлюються, передусім, надання пізнавального та безпосередньо регулятивного значення нематеріальним явищам («духу права», правовим ідеалам, призначенню юридичних інститутів тощо) або ж недержавно-юридичним чинникам соціально-емпіричного плану (зокрема людським потребам, «природі людини»), а також оцінювання державно-юридичних та інших соціальних установлень, засноване на світоглядно-моральних, морально-політичних та інших неформалізованих критеріях. При цьому наведені ознаки не обов'язково притаманні кожній окремій природно-правовій концепції, а мають радше індикативне значення, дозволяючи попередньо відрізнити юснатуралізм від інших типів правового філософування.

В основі природно-правового підходу знаходиться так зване опозиційно-бінарне мислення, властиве насамперед західній цивілізації, так званий «бінарний архетип» [34, с.76]. Цей мисленнєвий архетип виражає суперечності в соціонормативній системі й ті протиріччя, які

лежать в основі суспільного розвитку, характеризують саму природу, сутність цього процесу та виступають його внутрішньою рушійною силою та джерелом. Природно-правове мислення виникає на стадії саморефлексії соціонормативної культури суспільства, коли вказані протиріччя знаходять свій вираз в опозиціях «дійсного» і «удаваного», «природного» і «штучного», «природного» і «установленого».

Однак визначення юснатуралізму виключно в «негативний» спосіб, як підходу, який, на відміну від легістського позитивізму, виходить із засадничого розрізнення права і закону (В. С. Нерсесянц), є вочевидь недостатнім вже з огляду на те, що з цього ж розрізнення виходять також і представники соціологічного праворозуміння.

Нині залишається актуальним питання про смислові й гносеологічні межі юснатуралізму а також про можливості його поєднання з іншими типами правового мислення. Це викликано, по-перше, мультипарадигмальністю сучасного правознавства; по-друге, появою низки теорій, які зазвичай відмовляються від використання термінології класичного природного права; по-третє, певною невизначеністю, яка існує в питанні про співвідношення природно-правових та соціологічних підходів у правознавстві в умовах модернізації соціології права [440, 111-112 і наст.].

У першому наближенні природно-правовий (юснатуралістичний) підхід у правознавстві може бути визначено як спосіб осмислення правової реальності, який виражає смисловий зв'язок між юснатуралістичним праворозумінням, на якому він ґрунтується, та методами дослідження світоглядно-філософських проблем права.

Отож, спробуємо локалізувати юснатуралізм як специфічний спосіб відображення й конструювання правової реальності в юридичних актах, звернувшись до порівняльного аналізу типологій та класифікацій різновидів праворозуміння.

1.3.2. Юснатуралізм і соціологічний підхід. Поширена в літературі дихотомічна класифікація типів праворозуміння ґрунтується на протиставленні легістського позитивізму всім іншим різновидам розуміння права [290, с. 17–26, 361, с.15], в тому числі й соціологічним. Однак такий підхід ще не містить підстав для розв’язання питання про співвідношення юснатуралізму з соціологічним підходом до права.

З кінця XIX – початку XX сторіччя у вітчизняному правознавстві починає використовуватись тричленний поділ типів праворозуміння (М. М. Алексєєв, Г. Г. Бернацький, О. Е. Лейст, Р. З. Лівшиц, С. І. Максимов, Г. В. Мальцев, Г. В. Назаренко, А. В. Поляков, І. Л. Честнов), згідно з яким розрізняються розуміння права юснатуралістичне (інші назви «ціннісне», «ідеолого-ціннісне», «антипозитивістське», «моральна юриспруденція», тощо), позитивістське (або ж «юридико-догматичне», «формально-юридичне», «формально-догматичне», «легістське», «нормативістське», «аналітичне») та соціологічне («генетичне», «реалістичне» та ін.) [див. напр.: 211, с.3-6]. Іноді з останньої групи теорій виокремлюються психологічні [306, с.55].

Характерною рисою таких варіантів систематики типів праворозуміння є розрізнення юснатуралізму та соціологізму, притаманне також і більш деталізованим класифікаціям, заснованим на диференціації епістемологічних підходів та методів у правознавстві. Так, наприклад, О. О. Мережко розглядає природно-правовий метод пізнання міжнародного права поряд із позитивістським, нормативістським, соціологічним, критичним, політико-орієнтованим та іншими, яких цей вчений нараховує близько двох десятків [259, с.30].

Однак таке розмежування відтворює лише загальну теоретичну модель природно-правового підходу, відволікаючись при цьому від самоідентифікації низки концепцій соціоцентристського й об’єктивістського спрямування як «природно-правових» та від більш детальної

характеристики теоретичних співвідношень між вказаними способами осмислення права.

Якщо докорінна відмінність юснатуралізму та легізму не викликає сумнівів у всіх дослідників, то співвідношення природно-правового й соціологічного типів праворозуміння та відповідних підходів виглядає не настільки однозначно. Про це свідчать, зокрема, генетичні й логічні зв'язки концепцій природного права із антропосоціальними підходами. Добре відомо й те, що онтологічне трактування природного права має наслідком необхідність історичних та соціологічних підходів до нього [247, с.109]. Цей висновок підтверджується усією історією правової думки.

Емпірично орієнтоване соціологічне розуміння природного права бере свій початок у творах софістів і в працях Арістотеля. Давньогрецький філософ вважав природним право, яке не залежить від місця і часу і є спільним для всіх народів (Нікомахова етика, V 1134в 20).

У Новий час означений підхід отримав практичну розробку й розвиток у науці порівняльного правознавства і міжнародного права [271, с.340]. В останній третині XVII ст. окремими юснатуралістами, насамперед вольфганцями, здійснювались спроби об'єднати принципи окремих юридичних дисциплін в одне універсальне суспільне, або ж соціальне право (Г. Келер, А. Г. Баумгартен, Й. Ф. Лангемак, Ф. Мейер, Г. Ахенвалль, С. Пюттер). Концепція «загального соціального права» втратили популярність лише на початку XIX ст. [454-а, с.115].

Відтак існування логічних зв'язків між природно-правовими й соціологічними підходами було позначено вже в юриспруденції Нового часу. У сучасній літературі слушно відзначається, що саме у вченнях про «природне соціальне право», представниками яких можна вважати низку юснатуралістів XVII–XVIII століть, слід шукати витoki тієї соціологічної школи права, яка набула популярності в Німеччині і США на початку XX ст. [271, с.125].

Питання про співвідношення юснатуралізму з соціологією права доцільно розглянути в двох аспектах: а) у плані типів праворозуміння; б) в аспекті взаємозв'язків між юснатуралістичним праворозумінням та соціологічним підходом, а також між природно-правовим та соціологічним підходами. В усіх цих випадках визначальним буде те, що саме розуміється під природним правом і відповідним типом праворозуміння та яким способом визначатимуться межі юснатуралістичного й соціологічного підходів.

Згідно із сучасним розумінням соціолого-юридичного підходу до права, останнє досліджується, по-перше, як особливий соціальний феномен; по-друге, в динаміці, як процес переходу від генезису до соціальної дії; по-третє, в контексті структурних і функціональних зв'язків з іншими соціальними чинниками, які, з одного боку, детермінують розвиток права, а з іншого – зазнають на собі його впливу; по-четверте, в динаміці всіх проявів правової дійсності; по-п'яте, як складна структура правовідносин [437, с.181-182].

Основні способи осмислення соціально-правової реальності можуть мати метафізико-ідеалістичне або ж емпірико-матеріалістичне спрямування (соціологічний позитивізм). Зауважимо, однак, що нині протилежність ідеалізму й матеріалізму не має того антагоністичного характеру, який відтворювався в суспільствознавстві радянського періоду. Достатньо вказати, що в сучасній філософії існує чотири (!) підходи до розуміння природи ідеального [197, с.248; 152, с. 69–81]. Ясна річ, вузько позитивістсько-соціологічне трактування, зорієнтоване на право, яке існує виключно в зовнішніх, емпірично фіксованих формах, аж ніяк не може бути визнано особливим різновидом юснатуралізму. Так, зокрема, на соціологічному підході ґрунтуються погляди представників школи, відомої в англо-американській юриспруденції як «історичне природне право».

Позиції, обстоювані цим напрямом правової думки, збігаються з відомими положеннями про необхідність відповідності позитивного права звичаям, традиціям та історичному досвіду народу. Однак суто соціолого-позитивістський характер цих позицій робить неадекватним використання тут поняття природного права [559, с.185]. Натомість у тих випадках, коли представники історичної школи права звертались до категорії «народного духу» або її смислових еквівалентів, методологічний зв'язок такого підходу з юснатуралізмом видається достатньо очевидним.

Сучасне розуміння соціологічного підходу в правознавстві дає можливість говорити про філософсько-правову соціологію й соціальну онтологію права як про стратегії, спрямовані на виявлення імпліцитних соціальних основ, сутнісних та закономірних аспектів соціально-юридичних та соціально-правових явищ, смисли і значення яких конструюються суб'єктами у процесі їх пізнання. Відзначимо, що згідно з одним із методологічних постулатів у тлумаченні поняття соціальності права, заснованих на некласичному типі раціональності, вважається, що соціальна реальність права не існує як предметна дійсність, не має власних змістів, тобто належить сфері свідомості [440, с.84]. Тут соціальність розуміється як особлива властивість людського мислення.

Такі різновиди соціології права можуть розглядатись як одна з форм юснатуралістичного підходу. Рух творчого мислення від соціального явища до його соціальної сутності, від юридичної форми до її правового змісту, а також конструювання соціальної природи (сутності, «єства») юридичних феноменів виступатимуть ознаками соціологічного мислення юснатуралістичної орієнтації. Так, до різновидів сучасного соціологічного підходу може бути віднесена й комунікативна теорія права Ю. Габермаса [див.: 440, с.69].

Піднімаючи проблему відношення між юснатуралістичним праворозумінням та соціологічним підходом, О.В. Сердюк зазначає, що

«мультипарадигмальність створила парадоксальні і неможливі в минулому ситуації, коли в рамках одного підходу можливі різні типи праворозуміння» [440, с.112], зокрема, соціологічний підхід у правознавстві можливий у рамках ціннісного (природно-правового) праворозуміння [440, с.112]. При цьому йдеться, однак, не про соціологічний позитивізм [149, с.8-191], а про певні різновиди соціально-філософських (соціально-критичних, соціально-аксіологічних, ціннісно-соціологічних, ідеологічно-світоглядних) підходів, які не обмежуються самими лише емпіричними дослідженнями й описом форм соціального буття права. З таких позицій до природно-правових можуть бути віднесені, зокрема, такі напрями філософсько-правової і політико-правової думки, як правовий критицизм, правовий фемінізм, расово орієнтований правовий критицизм [200, с. 280, 283, 285–286, 292–293, 306–307; 331, с. 155–159, 396–405].

Між аксіологічним (природно-правовим) та соціологічним підходами в юридичній діяльності можуть існувати також і відношення доповнюваності. Так, наприклад, А. І. Пашинський наголошує на «плідному зв'язку між соціологічним та аксіологічним підходами, коли, наприклад, основоположні правові принципи аналізуються й виводяться в остаточному підсумку з дозаконотворчих правових відносин. Особливістю соціологічного підходу в цьому випадку є розкриття соціальних потреб, які породжують відповідні відносини, особливістю ж аксіологічного – виокремлення із різноманіття соціальних зв'язків власне правових відносин» [347, с.19]. Теоретичної значущості наведеного положення не можна недооцінювати. Адже таким чином вказується на оцінковий характер уявлень про правове як про справедливе, на аксіологічність процесу розуміння права.

Слід звернути увагу на те, що критична функція притаманна не лише юснатуралізму, але й юридичній соціології. Як вказує С. В. Савчук, «...юридична соціологія не зупиняється перед пізнанням сукупності

сталих, повторюваних ознак і властивостей права, тобто його суті, пошуки якої починаються там, де є розуміння невідповідності будь-якого явища своєму первісному призначенню» [437, с.148]. Тією мірою, якою така соціальна критика здійснюється з ціннісно-ідеологічних позицій, з опертям не на існуючий, а на належний стан речей у суспільстві й, зокрема, в юридичному регулюванні, тією мірою може йтися про критику юснатуралістичного гатунку.

Соціологічний та класичний природно-правовий підходи (слід зауважити, що йдеться лише про онтологічні різновиди останнього!) зближує те, що обидва вони належать до одного типу правової культури, яку запропоновано позначати як «культура вираження» (І. Д. Неввайай). Для цього типу культури характерно, що норми розуміються як правильний чи «неправильний» вираз дійсних правовідносин, які складаються між людьми. Мірою правильності норми є її зміст, даний як об'єктивна реальність. З огляду на це в цьому типі культури є смисл говорити про істинність норм, оскільки тут може бути застосовано критерій відповідності норми тому, що вже існує [286, с.122].

Так, наприклад, О. С. Яценко, аналізуючи концепцію відомого представника соціології права Л. Дюгі, зауважував: «Та система (абстрактних) норм, які впливають із принципу громадської солідарності, яку Л. Дюгі називає об'єктивним правом, звісно, є нічим іншим, як природним правом у дусі Ж.Ж. Руссо, однак таким, що базується на принципі, запозиченому з галузі соціології. Визнається існування тільки об'єктивного права, норми права, яка вивищується і над індивідом, і над суспільством, первинної, з якої слід виводити всю систему права і якій повинна відповідати кожна влада, зокрема державна, і кожен позитивний закон» [цит. за: 271, с.211].

Теоретичну основу для поєднання юснатуралізму із соціологічним підходом дає розгляд останнього як особливої пізнавальної стратегії. Таке

поєднання можливе, зокрема, на основі ідей, обстоюваних Ю. Я. Баскіним. Учений розподіляв філософсько-правові вчення на види залежно від того, в чому саме вони вбачають основу права. Таким способом виокремлювалися вчення метафізичні, антропологічні та соціологічні [31, с.4]. Усі вони можуть ґрунтуватися на природно-правовому типі праворозуміння, оскільки концептуальними основами останнього можуть виступати як «божественний закон», так і «природа людини» й «природа речей».

Г. Г. Бернацький вважає, що практично всі філософсько-правові напрями можна розділити на дві протилежні групи: соціологічний напрям, який стверджує, що джерелом походження права виступає саме суспільство, і природний напрям, який стверджує, що джерело походження права та його сутність знаходяться поза суспільством (Бог, розумна природа, розум людини тощо). Перший тяжіє до матеріалістичної філософської лінії, тоді як другий – до ідеалістичної [43, с.20]. Таке протиставлення природного й соціологічного напрямів свідчить про трактування юснатуралізму, насамперед, як ідеалістично-метафізичного праворозуміння. Однак, з урахуванням концептуального різноманіття природно-правових підходів, в обох розглянутих вище випадках соціологізм як підхід виявляється принципово сумісним із природно-правовим типом праворозуміння.

У плані епістемології соціологічний підхід пов'язаний із онтологічними та емпірико-об'єктивістськими інтерпретаціями природного права. Аби простежити цей зв'язок, звернемося до доктринальної систематики класичних та сучасних природно-правових концепцій.

Типологізація юснатуралістичних учень бере свій початок у філософсько-правовій творчості Г. В. Ф. Гегеля, який розрізняв три наукові способи трактування природного права: емпіричний (Т. Гоббс, Ж.Ж. Руссо та інші мислителі до І. Канта); формальний (І. Кант, Й.Г. Фіхте

та їхні послідовники) та свій власний, абсолютний підхід [83, с. 185–275]. Вочевидь, соціологічній версії юснатуралізму тут відповідає його емпіричне трактування. Однак низка елементів соціологізму присутня також і у більш пізніх неогегельянських розробках концепції природи речей (Е. Шпрангер, Г. Вельцель, О. Бальвег та ін.).

Декілька варіантів систематики юснатуралістичних концепцій були запропоновані зарубіжними правознавцями в 70-х рр. минулого сторіччя. Так, Г. Ріффель навів три підстави класифікації природного права: за критерієм змістовності – від формального «природного права зі змінюваним змістом» до сукупностей позапозитивних матеріальних принципів та норм; у плані співвідношення з позитивним правом (законом) – від зразка для правопорядку до природного права, яке заперечує позитивне; за трактуванням «природного» («природи») – від права, що випливає з природи людини, до норм універсального порядку буття [цит. за: 529, с.31]. В рамках цих груп може бути виокремлено й соціологічно спрямовані різновиди юснатуралізму.

Класифікації, засновані на особливостях значення категорії «природи» і «права» (Ерік Вольф), дають можливість виявити поняттєву основу тих соціологічно-орієнтованих підходів, якими, як буде показано далі, послуговується правотлумачна й правозастосовна практика при аналізі сутності й призначення юридичних інститутів.

У правознавстві радянського періоду типологізація сучасних концепцій природного права згідно з філософсько-методологічними засадами праворозуміння і пояснення правових явищ була здійснена В. О. Четверніним [529, с.35], чия схема типології достатньо повно відображає різноманіття сучасних різновидів юснатуралізму. Окремі з них (об'єктивістський, психоіраціоналістичний, частково екзистенціалістський) пов'язані з соціально-філософським та філософсько-антропологічним підходами до права.

Іншу схему групування напрямів природного типу праворозуміння наводить Г. Г. Бернацький, який називає такі його різновиди, як теологічний, натуралістичний, об'єктивно-ідеалістичний, суб'єктивно-ідеалістичний, містичний [43, с.21]. Попри те, що запропонована система відзначається певною неповнотою, на що вказує і сам дослідник, слід відзначити виокремлення тут «натуралістичної» версії природного права, що підтверджує визнання емпірично орієнтованих варіантів юснатуралізму.

Безперечну теоретичну й практичну цінність мають підходи до систематизації природно-правових учень, запропоновані С. І. Максимовим [236, с.82]. До неklasичних теорій обґрунтування права, які працюють в парадигмі «інтерсуб'єктивності», вчений відносить правовий екзистенціалізм, або ж екзистенційну феноменологію (М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майгофер), екзистенційно-феноменологічну герменевтику (А. Кауфман, В. Гассемер, П. Рікер), а також комунікативну філософію (К.-О. Апель, Ю. Габермас) [236, с.111-113]. До феноменологічних різновидів природно-правових учень належить також правовий концептуалізм, вихідна методологічна позиція якого визначається як «ідеалістична соціологія» [101, с.99]. (Способи типізації природно-правових підходів та концепцій наведеним не вичерпуються. Класифікації, які залишилися невисвітленими, розглядатимуться далі в розділі 2).

Множинність варіантів систематизації юснатуралістичних підходів та концепцій свідчить про їх неабияке різноманіття та суттєву проблематичність їх методологічної уніфікації. В аспекті ж нашої розвідки важливими видаються ті типологізаційні схеми праворозуміння, в яких прямо чи імпліцитно визнається існування соціологічних версій юснатуралізму. Так, наприклад, К. Енгіш виокремив логічне обґрунтування природного права в концепції Гоббса, трансцендентальне – у вченні І. Канта, діалектичне – у вченні Г.В.Ф. Гегеля, К. Маркса, а також

онтологічний напрям, зокрема марксизм, із віднесенням якого до соціолого-економічного різновиду природно-правового підходу слід, на наш погляд, загалом погодитись (фрагменти з творів основоположника марксизму, які розкривають особливості його праворозуміння див.: [175, с.103–106, 180–187]. Критерієм «юснатуралістичності» тут виступає те, що всі ці напрями оперують оцінковим підходом до права з ідеологічної позиції [цит. за: 529, с.31].

А. В. Поляков виокремлює у «відродженому природному праві» Росії неокантіанські та «еволюційні» концепції (В. М. Гессен); при цьому в останньому випадку природне право «близьке в своїх підсумкових висновках до соціологічних доктрин» [335-а, с.16].

Д. Ллойд поділяє сучасні теорії природного права на католицькі (неотомізм), філософські (сучасне неокантіанство) та соціологічні [214, с.98]. Якщо, на думку Д. Ллойда, перші дві групи концепцій, «судячи з усього, підходили до природного права з ідеалістичних позицій», то «соціологічну теорію природного права характеризує підхід, заснований, радше, на аналізі фактів», на соціально-емпіричному вивченні прагнень і потреб людини в суспільстві [214, с.99]. Попри обмеженість наведеної класифікації, яка не враховує низки інших сучасних різновидів природного права (наприклад, неопротестантських) та відсутність у ній єдиного критерію, виокремлення соціологічного напрямку юснатуралізму видається вельми прикметним.

Можливості зближення юснатуралізму й соціології права відображає також класифікація природно-правових доктрин, наведена сучасним польським правознавцем Р. Токарчиком [572, с.192]. До складу цієї класифікації входять вчення 1) емпіричні, спрямовані на пошук наукових знань про людину і суспільство; 2) матеріалістичні, сучасним варіантом яких визнаються лібералістичні концепції, спрямовані на забезпечення практичних потреб людини та які керуються критеріями економічності,

корисності, функціональності тощо, а також 3) психологічні різновиди суб'єктивістичних інтерпретацій юснатуралізму [572, с.192, 194-195].

Уточнюючи класифікації, запропоновані С. І. Максимовим та О.В. Стовбою [462, с.25], відзначимо, що юснатуралістичні способи осмислення правової реальності, які утворюють відмінний від правової метафізики («правового ідеалізму») – соціологічно орієнтований підхід до права – можуть бути позначені як емпірично-об'єктивістські.

Відзначимо, що такі підходи почали осмислюватись соціологами і правознавцями вже в кінці XIX – на початку XX століть. Так, Л. Гумплович у книзі «Основи соціології» (1899), описуючи ті моменти соціальних перетворень, коли «старе» право не відповідає новим соціальним відносинам, вів мову про нове право, вкорінене у фактичних суспільних відносинах, як про таке, що «звісно ж, є природним і розумним, оскільки воно відповідає цим відносинам, народжується ними» [цит. за: 271, с.25].

Інший відомий соціолог – Ф. Тьонніс – у роботі «Спільнота і суспільство» (1935) виокремлював соціологічні основи природного права. З позицій «чистої соціології» природне право розглядалось ним як «форма» чи «дух» тих відносин, матерією яких виступає спільне життя людей [470, с. 259, 295–296]. Вчений вважав, що за допомогою аналізу будь-якого позитивного звичаєвого права можна віднайти природну соціальну основу тих норм, які визнають органічні зв'язки відносини між подружжям, між батьками і дітьми, між панамі і слугами тощо.

Видатний російський філософ права М. М. Алексєєв розглядав соціологічний різновид вчень про природне право як такий, що не може встановити будь-якої принципової різниці між позитивним правом і природним. Згідно з поглядами представників цього напрямку юснатуралізму, відмінність між природним і позитивним правом – «в ступені, а не в суті». «Ми маємо тут справу з таким поглядом на природне право, який з особливою виразністю був розвинутий деякими представниками сучасного

соціологізму, які прагнуть побудувати вчення про природне право «цілком емпірично і реалістично, вивести його з самих фактів суспільного буття» [5, с.32]. Як відзначав один з тогочасних прибічників соціологізму, природне право зводиться до елементарного правового відчуття, яке проявляється всюди, де юрист посилається не на встановлений правопорядок, а на потреби обігу, розум, вірність, довіру і справедливість; основою цього права є *первинний природний інстинкт* [5, с.32-33]. На думку М. М. Алексєєва, «вчення про природне право в такому тлумаченні є, по суті, вченням про реалії права, – про життєві і соціальні відносини, які складають предмет правового регулювання. За своєю теоретичною сутністю це вчення цілковито збігається з пізнанням соціальних функцій права. Воно дає... деякий вихід з умовностей юридичної догматики, однак не може розв'язати проблему права по суті» [5, с.33].

Загалом із такою оцінкою не можна не погодитись. Тим не менш, на наш погляд, слід додати, що залишається принциповою відмінність між суто позитивістською соціологією, яка обмежує свої завдання самим лише описом соціальних фактів, яким надається юридичне значення, і соціальною філософією, яка прагне з'ясувати їх сутність, глибинні причини та смислові витoki. В останньому випадку відбувається перехід до соціальної метафізики, до філософствування, яке не може залишатись послідовно емпіричним з огляду на те, що синтезування даних досвіду не може бути здійснено шляхом простих індуктивних узагальнень.

У розглядуваний період опертя на соціологічний різновид юснатуралізму починає використовуватись також школою міжнародного природного права (Дж. Лорімер, Ф. Мартенс, А. П'єрантоні та ін.) [262, с. 174, 194, 196, 201].

Із соціологічним вивченням правових ідеалів поєднуються також і теорії «відродженого природного права», створені в Європі після Другої світової війни [271, с.22]. Сучасним прикладом соціологічної інтерпретації

природного права може слугувати концепція Ф. Селзніка (1919–2010). Учений вважає, що пошук природного права – це пошук універсальних понять та принципів правопорядку, його керівних ідеалів, які реалізуються в історії. Це передбачає наукові дослідження, передовсім у сфері суспільних наук, від прогресу яких залежить авторитет природного права [442, с. 99–100]. Що ж до юридичної науки сучасної України, то в ній представлені відмінні різновиди соціологічних інтерпретацій юснатуралізму, які тяжіють як до класичного, так і до неklasичного типів раціональності і докладніше розглядатимуться в розділі 2.

Отже, трансформація сучасних підходів до осмислення соціальності права дає можливість базувати соціологічний підхід також і на природному типі праворозуміння, а природно-правовий підхід виявляється принципово сумісним із підходом соціологічним. З огляду на це такі теоретико-методологічні конструкції, як «правова природа», «суть», «призначення», застосовувані до тих чи інших юридичних (політико-юридичних, економіко-юридичних тощо) інститутів, правовідносин, суб'єктивних прав чи повноважень, можуть розглядатись не лише в соціолого-юридичному, але й у юснатуралістичному аспекті як форми специфічної соціально-правової онтології. Ці категорії опосередковують пошук соціальних сутностей, виявлення й конструювання смислових основ соціально-юридичної реальності, її власних закономірностей та необхідних залежностей між юридичними та іншими формами соціонормативної регуляції.

1.3.3. Юснатуралізм і антропологічний підхід. Сучасні уявлення про антропність та соціальність права як про ідеально конструйовані реальності роблять методологічну ситуацію в теоретичній, а іноді й у практичній юриспруденції багатомірною та мозаїчною. Це вимагає, зокрема, уточнення меж та можливостей взаємодії юснатуралістичного підходу з іншими світоглядно-методологічними стратегіями вироблення

юридичних рішень – соціологічними, антропологічними, деонтологічними й аксіологічними (безперечно, не всі вони можуть розглядатись як однопорядкові, однорівневі). Методологічною основою для встановлення співвідношень між цими підходами може виступати розмежування, з одного боку, емпіричної та матеріалістичної (позитивістської), а з іншого – метафізичної та ідеалістичної епістемологій.

Антропологія права може мати принаймні дві складові (два виміри): філософський та юридичний. Перший дозволяє на теоретичному рівні встановити особливості природи (сутності) людини, що уможлиблює розкриття людських основ феномену права, а другий, завдяки емпіричному вивченню різноманітних форм права як явища культури того чи іншого соціуму і теоретичному узагальненню отриманих даних, забезпечує визначення людиномірних характеристик цього права [340, с.38; пор. 45, с.5] (в останньому випадку антропологія права виступає *de facto* як соціологія права).

В руслі емпірико-позитивістського підходу знаходиться також антропологічний позитивізм (біологічний та психологічний), зокрема вчення Л. Й. Петражицького. Слід зауважити, однак, що концепція Л. Й. Петражицького містить низку елементів, котрі ускладнюють її однозначну типізацію. З огляду на це її в окремих випадках відносять до «протофеноменологічних», а відтак розглядають як таку, що розвивалась у неklasичній парадигмі природного права [див.: 236, с.117-118]. Водночас висунута останнім концепція «політики права» як науки про бажане право, заснованої на аксіомах практичного розуму, на моральних суспільних ідеалах братерської любові, добра, спільного блага [320, с. XIII–LXXX; 330, с. 303, 306–307], ґрунтується на особливому різновиді природно-правового підходу, який поєднує християнські цінності з соціальним утилітаризмом. Л. Й. Петражицький відзначав, що «колишня так звана школа природного права виконувала до певної міри функції політики

права, вказуючи шляхи для прогресу і вдосконалення права і що «в цьому смислі у відродженні цивільної політики можна вбачати відродження природного права» [321, с.380].

У сучасному українському правознавстві наводиться визначення філософсько-антропологічного дослідницького підходу, згідно з яким останній розглядається як заснована на висновках певних видів антропології світоглядна ідея про природу та сутність людини, яка визначає особливості виявлення, добору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації та оцінки [103, с.42].

Д. А. Гудима пропонує низку класифікацій антропологічних підходів. Зокрема, залежно від типу праворозуміння дослідника, пропонується класифікувати антропологічні підходи на позитивістсько-правові й природно-правові (автор застерігає, що така класифікація актуальна для філософсько-правових досліджень за умови визнання відповідних двох типів праворозуміння). Як зазначає вчений, позитивістсько-правовий (у широкому значенні) підхід «покликаний з'ясувати природу та сутність прав людини як фактів об'єктивної дійсності (результатів діяльності біосоціального індивіда, соціальних груп і всього суспільства), які можна пізнати за допомогою емпіричних видів пізнання», тоді як у вузькому значенні цей підхід ґрунтується на визнанні історично зумовленої необхідності організації людським співтовариством держави, з огляду на що права людини пізнаються винятково як результат її діяльності [103, с.45-46]. Відтак антропологічний позитивізм у широкому значенні пов'язується з емпіричною гносеологією, а у вузькому значенні – виступає державно-юридичним позитивізмом («легізмом»).

Натомість природно-правовий антропологічний підхід «передбачає визнання наявності універсальних, зокрема, трансцендентальних норм і принципів, з огляду на що права людини пізнаються як явища-властивості людської природи, які є наслідком божественного творіння людини, або її

еволюційного розвитку» [103, с.46]. У цьому випадку, однак, юснатуралізм фактично зводиться лише до класичного природного права. Стосовно ж способів пізнання прав людини тут може йтися лише про онтологічні різновиди природного праворозуміння, оскільки в послідовно деонтологічних його версіях (І. Кант, неокантіанство) трансцендентальні норми і принципи виступають не як явища-властивості людської природи, а як надемпірична апріорна даність.

Так чи інакше, тут позначена суттєва відмінність між емпірично- та метафізично-орієнтованим антропологічними підходами, перший з яких, на відміну від другого, виявляється несумісним із юснатуралізмом. Із класифікаційною метою такий поділ, вочевидь, може бути визнано методологічно обґрунтованим та виправданим. Однак, при зверненні до окремих різновидів природно-правових підходів, виникає потреба їх диференціації з урахуванням, у тому числі, їх природничих та інших емпірично-орієнтованих різновидів, а також некласичних напрямів природного права.

Це підтверджується, зокрема, існуванням емпірично-орієнтованих природно-правових концепцій, заснованих на юридичній антропології (М. Мід, М. Едель і А. Едель). Так, М. Мід визначає природне право як ті правила поведінки, котрі розвинулись із специфічно родової здатності людини до моральної оцінки, як свідчить про це досвід усіх відомих нам суспільств [442, с.101]. Моральні принципи, представлені в різних культурах, є тими константами, які забезпечують життєздатність людських спільнот. Особлива роль у вирішенні питання про сутність моралі належить фактору потреб (біологічних, психологічних та соціальних), до яких, однак, мораль не може бути зведена [442, с.102]. З іншого боку, наведений вище класифікаційний поділ складно застосувати також і до праворозуміння екзистенційного, стосовно якого стверджувати про універсальність норм і принципів права можна хіба що зі суттєвими застереженнями.

З часів античності ідеї нормативності природи людини є основою розвитку онтологічних та есенціалістських різновидів юснатуралізму. З іншого боку, екзистенційно-феноменологічно-герменевтична лінія у філософії права також являє собою варіант філософської антропології [236, с.117]. Філософсько-антропологічні різновиди юснатуралістичного праворозуміння, а саме концепції, які спираються на те чи інше трактування природи людини (А. Гелен, Е.-Й. Лампе, А. Адлер) чи онтологічної ситуації її «існування» (В. Майгофер, Е. Фехнер), виступають світоглядно-філософськими й теоретико-методологічними засадами правознавчих, та, опосередковано, юридико-прикладних підходів (підрозділ 5.3.2).

Якщо філософсько-антропологічна концепція природи людини традиційно слугує методологічною основою онтологічного напрямку в «старому» природному праві, то, натомість, формою «нового» природного права стає ідея природних прав людини. Відтак юснатуралізм як тип праворозуміння пов'язаний насамперед з філософським антропологічним підходом. Останній, хоч і не може бути жорстко протиставленим емпірично орієнтованій соціокультурній антропології [103, с.127-158], однак, на відміну від неї, не може існувати без ціннісно-світоглядних засновків, вирішальна роль яких і зумовлює його специфіку. Вочевидь, завдання полягає в постійному уточненні філософсько-правових постулатів на підставі висновків емпіричних антропологічних досліджень.

У прикладному ж аспекті саме останні можуть і повинні слугувати надійним джерелом нормативних та індивідуальних юридичних рішень. З огляду на це природно-правовий підхід в юридичній практиці потребує опертя на результати емпіричних соціально-антропологічних розвідок, зокрема у сфері соціології моральності. Це вимагає особливої уваги до питання про співвідношення феномену природного права з тим складним явищем, яке відображається поняттями моралі і моральності.

1.3.4. Юснатуралізм і етико-деонтологічний підхід. Існування підходів до інтерпретації природного права як справжнього, істинного, справедливого права іноді дає підстави для його ототожнення з певною «мораллю», для уявлення про нього як про власне моральний феномен. Це стосується, зокрема, концепцій «відродженого природного права» початку ХХ століття, стосовно яких Г. Ф. Шершеневич слушно вказував на цілковитий перехід філософії права до сфери етики, перетворення її на філософію моралі [538, с.35]. За зауваженням А. В. Полякова, «проблема природного права в руській правовій думці являла собою не стільки проблему співвідношення природного і позитивного права, скільки проблему співвідношення позитивного права і моральності» [335-б]. Справді, стосовно більшості юснатуралістичних доктрин, мабуть, не можна заперечити проти слушності їх сприйняття як морально-правових або ж власне моральних. Попри це далі ми спробуємо продемонструвати існування в юснатуралізмі різних типів співвідношень між мораллю, моральністю й природним правом, з огляду на що питання про ці співвідношення не може бути вирішено апіорно й суто умоглядно.

Насамперед слід вказати на неоднорідність сфери моралі/моральності. Багатоаспектність цінностей, вимог, проблем, які підлягають моральному врегулюванню, засобів такого врегулювання та ін. відображається у літературі за посередництвом низки розрізень: моралі у вузькому та в широкому сенсі (Ю. Габермас); моралі «конвенційної» («позитивної») і «критичної» (Т. Р. С. Аллан, О. Гьофе, Г. Л. А. Гарт), «моралі прагнення» і «моралі обов'язку» (Л. Л. Фуллер), етики «оптативної» та імперативної (В. А. Малахов), моральності і моралі (О. В. Беляєва, С. К. Бондирева, В. Г. Іванов, Д. В. Колесов, Н. Н. Крутов); моралі особистого вдосконалення (індивідуальної моралі) і суспільної моралі (А. В. Прокоф'єв); ідеальної, істинної, абсолютної, перфекціоністської, об'єктивної моралі, з одного боку, та умовної, консенсусної, «встановленої», «дисциплінарної» моралі,

з іншого (А. А. Гусейнов, А. В. Прокоф'єв); моральності, моралі і «нравів» (звичаїв) (М. М. Рогожа); моралі публічної та приватної (Дж. Ст. Мілль, С. Гемпшір), «соціально-іманентної» та «соціально-трансцендентної» (Р. Г. Апресян), етосу, етики і моралі (А. М. Єрмоленко); етики переконання та етики відповідальності (М. Вебер) субстанційної та дескриптивної етики, з одного боку, та рефлексивної й прескриптивної етики – з іншого (О. В. Беляєва, А. М. Єрмоленко); матеріальної етики цінностей (М. Гартман) та етики блага (Е. Макінтайр), з одного боку, та етики норм, повинності, обов'язку, з іншого (Кант); «реально-належного» та «ідеально-належного» (В. І. Бакштановський, Ю. В. Согомонов), належного й «понадналежного» (А. В. Прокоф'єв) тощо [78, с.326; 9, с. 187–188, 347–349; 17, с. 3–17; 21, с. 47; 53, с. 100–101; 1, с. 3; 153, с. 8–10; 430, с. 13; 498, с. 13–17; 508, с. 70.]. У цьому ж смислового ряду перебуває й дихотомія моралі природної та позитивної, яка відтворює відповідне протиставлення у сфері права.

У наведених вище дистинкціях опосередковано відображена диференційованість антропосоціальних чинників, котрі є суттєвими у процесі соціальної регуляції. До них належать: соціальна неоднорідність, стратифікація суспільства, що зумовлює існування в рамках історичних типів моральності відмінних ціннісно-нормативних зразків та соціальних інституцій, котрі опосередковують їх відтворення; значна питома вага ірраціональних та підсвідомих чинників серед факторів, що впливають на людську поведінку; принципова відкритість і пластичність морально-психологічних властивостей людини; поєднання адаптаційно-приспосувального й активно-перетворювального типів взаємодії людини з навколишнім середовищем тощо.

У підрозділі 1.1 вже вказувалось на багатозначність понять моралі і моральності, відмінні способи використання яких засвідчує історія природно-правової думки. Так, уже Г. Гроцій обстоював специфічно

моралістичне розуміння природного права, наголошуючи на відмінності юриспруденції як «науки права», предметом якої має бути «право і справедливість», від вчення про політику, предметом якої є доцільність та користь [див.: 291, 116]. Натомість, концепція «моральності права» (Л.Л. Фуллер), так само як і «політика права» Л.Й. Петражицького, ґрунтуються на емпіричних засадах доцільності та ефективності.

Етико-деонтологічний характер можуть мати оцінки державно-юридичного права як з позицій абсолютної «природної» моралі, так і з позицій звичаєво-оформленої моралі позитивної. Однак якщо імперативність таких вимог впливає з самого лише факту їх інституціоналізації у соціонормативній практиці, підстав для визнання такого підходу до оцінки позитивного права юснатуралістичним немає. У цьому випадку йтиметься, радше, про особливий різновид соціологічного позитивізму. Натомість, природно-правовий підхід як такий характеризує звернення до деяких об'єктивних ціннісно-нормативних засад джерел моральної обов'язковості правових норм («категоричний імператив», «апріорне належне», «дух права», «природа речей» тощо).

Водночас слід визнати, що дослідження природно-правових підходів потребує не лише вивчення аргументів, які висуваються етико-правовими й політико-правовими теоріями, але й урахуванням динаміки конкретно-історичних ціннісно-нормативних поведінкових зразків. Вивчення такої динаміки є можливим на основі даних соціології моральності («нравів») як реально діючої форми регуляції суспільних відносин. Саме ці сегменти соціонормативної сфери здійснюють визначальний вплив на зміст і тлумачення державно-юридичного права.

Нині для останнього особливе значення має аксіологічна проблема співвідношення процедурної («морально нейтральної») та матеріально-ціннісної, комунітаристської етики (Е. Макінтайр, Дж. Сендел, Ч. Тейлор, В. Кімліка та ін.). Ця проблема безпосередньо торкається матеріальної

справедливості норм державно-юридичного права, їх ціннісного змісту. Йдеться про те, якою мірою позитивне право може втілювати не лише ліберальні, формальні й лібертарно-юридичні цінності рівності, автономії, свободи, загальної безпеки, миру, але й «матеріальні», перфекціоністські цінності. Останні зазвичай пов'язані з поведінковими зразками й способами мислення традиційних спільнот (релігійних, етнічних тощо).

Сучасний стан розробки цієї проблеми та основні аргументи прихильників та супротивників ідеї «моральної нейтральності» державно-політичної сфери докладно проаналізовано А. В. Прокоф'євим [351-а]. У результаті зроблено висновок про те, що «поміrkований та виважений політичний перфекціонізм не тільки має в своєму арсеналі потужні аргументи, але й цілком може виявитись точкою зору, якій варто надати перевагу. Водночас А. В. Прокоф'єв відзначає, що «вічне повернення» (М. Волцер) «комунітаристської критики, яка акцентує практичні й теоретичні слабкості лібералізму, мислиме лише як постійно відтворюваний елемент в історичній динаміці саме ліберальної культури» [351-а]. Останнє твердження, на наш погляд, фактично констатує той факт, що саме буржуазно-індивідуалістська моральність «модерніті» є домінуючим соціальним контекстом і загальним фоном, який задає формальні рамки для розвитку сучасного комунітаризму як напряму етико-правової думки.

Змістом низки сучасних природно-правових концепцій виступає надання практико-юридичного значення тим чи іншим моральним категоріям (честь, гідність, приниження, повага тощо). Власне, в основу самого інституту природних прав людини покладено ідею про людину як морального суб'єкта, повага до гідності якого має бути юридично забезпечена. Більше того, в ідеях недоторканності й непорушності людської гідності та прав людини відтворюється загальний регулятивний механізм архаїчного табу, який полягає у «сакральному виокремленні певного

об'єкта, наділенні його особливим статусом, та в «забороні на профанацію сакрального» [39, с.92-93].

У різних версіях юснатуралізму під «природним правом», «природним законом», «природою речей» та іншими аналогічними за змістом конструкціями мається на увазі феномен, який виконує соціорегулятивну функцію. При цьому в одних випадках таку функцію виконують ті регулятори, котрі належать до сфери соціального суцього, соціальних фактів (інстинктивні програми поведінки, потреби, інтереси, прагнення, почуття, чуття тощо), а в інших – норми [250, с.770-771], які можуть мати соціально-іманентне походження, чи нормативні структури, які розглядаються як апріорні та трансцендентні (сфера ідеально належного). У першому випадку природне право локалізується у сфері соціальної моральності («нравів», М.М. Рогожа), у другому ж – у сфері моральних ідей та деонтично-правових уявлень.

Універсальною ознакою феномену, позначуваного як «природне право» в рамках усіх типів юс натуралізму, є належність до сфери імперативного. Тут слід звернути увагу на необхідність розмежування деонтичного, імперативного й нормативного. Як вказує В. Д. Плахов, деонтична логіка відображає не лише суспільну, але й природну необхідність. Імператив же є «лише специфікацією деонтичності, котра має місце виключно в суспільстві, у суспільних відносинах, виходить від суб'єктів і адресована людям, наділеним волею, та соціальним об'єднанням» [328, с.68]. Зауважимо, що таке соціально-іманентне трактування імперативності не є притаманним для багатьох версій юснатуралізму, в яких буттєві джерела (чи «адресанти») імперативності природно-правових вимог визначаються в юснатуралістичних концепціях по-різному («Бог», «природа», «загальний розум», «апріорні структури свідомості», «логіка речей», «інтуїція» тощо). Водночас коло адресатів цих вимог може бути окресленим дещо чіткіше, оскільки ними виступають лише соціальні

істоти. З урахуванням сучасного рівня розвитку природничих наук, поняття імперативності може бути застосованим лише до суб'єктів, здатних на свідоме дотримання чи недотримання певних вимог поведінки.

Моральнісний зміст та спрямованість природно-правових уявлень суттєво відрізняються залежно від того, в якому типі соціальної організації та культури вони сформувались, а також від конкретних умов їх функціонування: у традиційній культурі такі уявлення виражали прагнення до міжособистісних, «природних» відносин спорідненості, втрачених у процесі розпаду общинної організації; виразом цього стали уявлення стоїків про загальну рівність у вселенській духовній общині, Космополісі. Натомість, у модерному суспільстві вони виступають вже формою протесту проти станових та патріархальних перегородок, і вимога рівності тут виступає насамперед засобом реалізації приватних інтересів.

Якщо звернутися до окремих історичних різновидів юснатуралізму, можна виокремити низку відмінних співвідношень між сферами «природно-правового» й морального. Так, у синкретичних космологічних концепціях моральний характер природного закону може виступати як один із проявів загальної космічної гармонії (Платон). У разі трактування «природного» в моральності/моралі та праві як емпіричної складової телеологічно влаштованого світового сущого (Арістотель) сфера належного виявляється ширшою від сфери природного. Тоді природне право становить лише одну зі складових моральнісного устрою суспільства, виступає як «природний моральний закон» (неотомізм). Натомість роз'єднання емпіричного буття й сфери «чистого», апріорного належного (деонтичного) у суб'єктивно-метафізичних, трансцендентальних інтерпретаціях призводить до трактування засад абсолютної моралі як формальних принципів природного права (І. Кант). До збігу моралі з природним правом, в принципі, призводить також і ідеалізація емпірично-природного як належного (кініки) [див: 368, с.242-244].

Сучасний американський філософ права К. Е. Гімма відзначає, що юридична й моральна моделі природного права логічно незалежні одна від одної, що зумовлюється відмінністю їх вихідних тез [563]. До основних засад моральної теорії природного права належить моральний об'єктивізм та натуралізм, укоріненість моралі в природі світу та людини. Натомість, юридичні моделі природного права ґрунтуються на так званій «тезі збігу», згідно з якою чіткої межі між поняттями моралі і права не існує, вони частково перетинаються. З огляду на це можна дотримуватись моральної теорії природного права, відхиляючи при цьому юридичну теорію (Дж. Остін). Так само можна визнавати юснатуралістичну теорію права, заперечуючи природно-правову теорію моралі (етичний суб'єктивізм чи релятивізм). Це, однак, не перешкоджає тому, що значна частина юснатуралістичних теоретиків моралі виступають водночас юснатуралістичними теоретиками права [563].

Наведене розрізнення видається вельми важливим, оскільки дозволяють встановити типи логічних зв'язків між поняттями моралі та природного права в рамках моделей, які виокремлено вище. Слід зауважити, однак, що кожна з наведених юснатуралістичних моделей, в принципі, є, принаймні в певному смислі, також і моральною. Відтак, тут залишаються невідображеними ті природно-правові підходи, які позбавлені логічного зв'язку з тією чи іншою концепцією моралі. Зокрема, не мають морального характеру низка об'єктивістських різновидів юснатуралізму, в яких природне право розуміється як необхідні та закономірні взаємозв'язки у тих відносинах, які вбачаються сутнісно юридичними, а не моральними. При цьому сутнісні закономірності таких відносин можуть і не пов'язуватись із позитивним правом як «належне» чи «правильне» право (А. Райнах).

Вочевидь немає нічого морально-нормативного й у матеріальних зв'язках, що іноді інтерпретувались як природно-правові ще римськими

юристами. Йдеться, наприклад, про наступні положення: «те, що є збудованим чи виросло на поверхні землі, належить власникові землі», набуття права власності на «те, що додається нам «внаслідок річного наносу» (Gaius II. 73, 74, IV,V.7); «камінчики, перлини та інше, які ми знаходимо на березі, негайно стають нашими за природним правом» (D. 1. VIII. 3). Однак слід визнати, що практичне використання таких зв'язків, оскільки воно зачіпає ті чи інші інтереси, набуває моральнісного значення, а відтак, стає предметом морального оцінювання й регулювання.

Зведення природного до «натурального», до біологічної, психічної та іншої матеріальної необхідності, до суто «факторної» (Г. В. Мальцев) регуляції (потреб, потягів, бажань, прагнень, інстинктивних програм, фактичних владних залежностей тощо) редукує соціальне регулювання до його емпіричної основи, до біологічних та психічних механізмів його дії. Однак така основа не може бути ототожнена із мораллю як соціонормативним феноменом. Адже між соціокультурною та факторною регуляцією існує суттєва, якісна відмінність: перша реалізується за посередництвом другої, але не зводиться до неї.

Розбіжності між природним правом та мораллю/моральністю як соціонормативними явищами можуть виникати, зокрема, у випадках ототожнення природного права або ж справедливості з біосоціальними чи психічними законами функціонування та відтворення владно-ієрархічних відносин (Е.-Й. Лампе, Е. Боденхаймер, Е. О. Вілсон, К. Лоренц та ін.). Якщо вважати мораль явищем виключно соціокультурним, тоді закони психічної саморегуляції, так само як і закономірності функціонування ірраціональних поведінкових програм, які розглядаються у біосоціальних концепціях також і як «природне право» («мораль тварин») [див., напр.: 122, с.113], могли би бути названі мораллю хіба що умовно. З позицій сучасного етичного гуманізму та ліберально-лібертарної ідеології, які передбачають, що застосування насильства повинно отримати моральну

легітимацію, їх у більшості випадків не можна назвати і справедливістю чи «правом». Останнє поставатиме тут насамперед силою та свавіллям, легітимність яких ґрунтується виключно на факті владного панування (фізичного, психологічного, економічного, політичного тощо).

З іншого боку, як відомо, в архетипах традиційної, а також архаїчної моральності, котрі не втрачають свого соціорегулятивного значення й донині, діє формула «хто сильний, той і правий» [39, с.197]. Таке розуміння «справедливого» і «правового» реалізується також і у корпоративній моральності кримінальних та інших замкнених (зокрема військових) угруповань, у ході збройних конфліктів та насильницьких революцій тощо. Зазначений різновид право- й моралерозуміння належить до особливого типу політико-правової моралі, а саме моралі потестарної. Втілений тут тип морально-політичного дискурсу виражає інтереси домінуючих суспільних груп. Спроби опертя на владно-силову легітимацію «справедливого за природою» відомі вже в античності (Тразімах, Каллікл, Пол, Критій та ін.). У сучасній літературі такий різновид дискурсу запропоновано відносити до «макіавелліанського» [95, с.37]. Формою заперечення й водночас необхідним соціальним доповненням такого дискурсу виступає «кантіанська» (Г. П. Гребенник) політична мораль, яка ґрунтується на ідеях свободи і прав людини [95, с.50]. Таким чином, достатньо переконливих підстав, з яких можна було б заперечити природно-правовий характер одного з розглядуваних типів моралі, загалом не існує.

У тих концепціях та нормативних зразках справедливості, які відповідають потестарному типу дискурсу, право й мораль фактично втрачають своє загальносоціальне й значною мірою також культурне значення, оскільки перестають розглядатись як нормативні засоби обмеження насильства й ворожості у суспільстві. З огляду на це для сучасних політико-правових систем поширеним явищем стало використання ритори-

ки прав людини для ідеологічного прикриття маніпулятивних політико-юридичних технологій управління.

Звісно, трактування обох типів дискурсу як виключно антагоністичних та принципово несумісних нездатне сприяти розв'язанню реальних суспільно-політичних і морально-правових проблем. Тим не менш, на наш погляд, спроби конструювання інтегрального морально-політичного метадискурсу, в якому згадані суперечності були би зняті, поки що залишаються значною мірою утопічними проектами [див.: 95].

В аспекті моралі державно-юридичної діяльності своєрідним способом поєднання обох типів дискурсів є сучасна концепція «моральності права» (Л.Л. Фуллер), ідеї якої містились ще в «політиці права» Петражицького. Принципи внутрішньої моралі законотворчості спрямовані на забезпечення ефективності державної діяльності у вказаній сфері. Водночас вони процедурно забезпечують правову передбачуваність, завдяки чому загалом відповідають саме лібертарному, кантіанському типу дискурсу.

Плюралізм природно-правових підходів та неоднозначне розуміння сутності й змісту феноменів моралі й моральності в етиці, тобто, плюралізм «моралерозуміння», вимагає диференційованої оцінки співвідношення в окремих концепціях ціннісно-нормативних та емпіричних елементів, а також їх змістовно-сміслових зв'язків із типами морально-політичного й морально-правового дискурсу.

Відмінні різновиди юснатуралізму дозволяють виокремити, відповідно, різні варіанти співвідношень між сферами «природного права» чи «природного закону», з одного боку, і моральності/моралі, з іншого. Моральний характер природного закону може поставати, зокрема, як: аспект універсальної світової гармонії чи властивість боговстановлених законів (космологічні та теономні вчення); якість всезагального та апріорного належного або ж як характер вимог практичного розуму

(деонтологічні концепції). Однією з сучасних форм юснатуралізму, яка адаптує його до потреб повсякденної юридичної практики, виступає інтерпретація моралі як характеристики ефективних державно-юридичних інститутів, що впливає з їх соціального призначення. В рамках таких інтерпретацій виробляється «етика» й «політика» позитивного права, які відрізняються від філософії права своїм прикладним характером.

Ціннісно-етичне смислове навантаження опозиції природного й позитивного права, права і закону, справедливості і права має дозволяє вести мову, з одного боку, про юснатуралізм як особливий вид етико-деонтологічного підходу, а з іншого, – про етико-деонтологічні та етико-аксіологічні різновиди юснатуралізму. Якщо «старе» природне право виступає способом морального трактування політико-юридичної реальності, то в сучасній філософії права, яка відмовляється від використання окремих природно-правових конструкцій як від анахронізмів, методологічним еквівалентом юснатуралізму залишається осмислення права з позицій моральнісних цінностей, відображуваних у поняттях практичного розуму, справедливості тощо. В історичному плані це засвідчує формально-змістовну оборотність та функціональну тотожність ціннісно-етичних та юснатуралістичних підходів. Така оборотність утворює своєрідне герменевтичне коло: для того, щоб локалізувати образ природного права в поняттєвих координатах права-моралі-моральності, необхідно спиратись на певні уявлення про якісну своєрідність цих категорій, а з іншого боку, вже саме поняттєве розділення моралі і права задає певний різновид праворозуміння.

Для типізації відношень між сферами моралі і природного права є важливою специфіка трактування юснатуралістичних понять у рамках дихотомій матеріального та ідеального, суцього та належного і, зокрема, питання про те, чи у відповідній доктрині «природно-правове» вичерпує зміст морально-належного. Особливо суттєвими видаються наступні два

співвідношення. По-перше, між емпіричною соціонормативною реальністю та «природним правом» (так би мовити, міра ідеальності, трансцендентності останнього). По-друге, між уявленнями про природно-правове, юридичне, моральне та моральнісне.

В історії етико-правової думки уявлення про природне право можуть відтворювати розбіжність між а) зразковою соціонормативною системою, в якій «належне право» не відмежовується від належної моральності, з одного боку, та реальною соціонормативною системою, з іншого боку; б) між «належним правом» та офіційним позитивним правом (коли природне право розглядається як модель, зразок для права державно-юридичного); в) між «належним правом» та фактично діючими нормами загальносоціального права; г) між деякими поза-позитивними юридичними явищами, які не розглядаються як належне чи «правильне» право, і правом позитивним. З урахуванням сучасних уявлень про систему соціальної регуляції прийнятні друга і третя інтерпретації природного права. При цьому остання видається придатною для дослідження взаємодії соціально-юридичного (загальносоціального) регулювання з регулюванням державно-юридичним.

1.3.5. Юснатуралізм і аксіологічний підхід. Зв'язок між природно-правовим підходом та ціннісною проблематикою зумовлюється передовсім основними функціями, виконуваними теоріями природного права. Як відзначав Х. Ф. Лорка-Наваретте, «природне право – це оцінкова категорія щодо діючої в суспільстві юридичної системи і всього соціального порядку, закріпленого існуючою системою» [76, с.81].

В основі розв'язання питання про співвідношення аксіологічного та юснатуралістичного підходів знаходиться світоглядно-методологічна проблема природи цінностей. Традиційно двома протилежними способами в її осмисленні виступають ідеалістичний та матеріалістичний підходи. В першому випадку цінності розуміються як трансцендентні сутності,

наділені самостійним, незалежним від матеріального світу існуванням. У другому ж випадку вони постають як соціально-іманентне явище, як певні об'єктивно значущі відношення, «значимості» та як їх відображення у суспільній свідомості. На відміну від ідеалістичних (метафізичних, трансцендентальних, сакральних-містичних та ін.) підходів, в останньому випадку проблема розглядається з матеріалістично-об'єктивістських позицій. Тією мірою, якою концептуально-методологічні підходи виражають сутнісну спрямованість соціального пізнання, вони не можуть бути кваліфіковані як позитивістські.

Типовим для природного права способом трактування проблеми цінностей є їх розгляд онтологічний, при якому цінності споглядаються, «вбачаються» або ж переживаються, так би мовити, зсередини – як деяка самоочевидна деонтична дійсність. Може йтися, зокрема, про те, що саме становить зміст людської гідності, справедливості чи спільного блага як таких, про співвідносну значущість цих та інших цінностей «самих по собі», або ж про те, в чому полягає їхня обов'язковість та зміст (К. Войтила, Г. Губман, Г. Генкель, Г. Ріффель та ін.) [529, с.115]. У цьому разі цінності осмислюються в рамках певної змістовної нормативної етики, своєрідної метаетики права. Гадаємо, що саме такий аксіологічний підхід може вважатись однією з форм сучасного юснатуралізму (соціальна зумовленість досвіду суб'єкта інтерпретації правових цінностей у цьому випадку «виноситься за дужки»).

Натомість, дескриптивний розгляд ціннісних уявлень як складових певної індивідуальної чи колективної психології (інтуїтивізм, емотивізм), ідеології (Г. Радбрух, Е. Гуссерль), як певних соціальних потреб чи інтересів (соціально-потребовий підхід) [357, с.8-13; 363], або ж як переживань таких інтересів, вигід, корисності, користі (А. Росс), є характерним для психологічного й соціологічного різновидів позитивізму. Однією з ознак послідовно реалізованої позитивістської емпірично-

описової методології виступає ціннісний релятивізм, включно із ціннісним негативізмом (А. Гегерстрьом, В. Лундстедт, К. Олівекрона, Т. Гейгер) [305, с.673, 674]. За зауваженням Г. В. Мальцева, ідеолого-критична позиція згаданих вище скандинавських реалістів жодним чином не зашкодила специфічній буржуазно-ліберальній основі ідеології права. Навпаки, вона «напружується в очевидних зусиллях закріпити ці основи, встановивши прямий зв'язок між правом та приватним інтересом без опосередковуючої ролі абстрактних цінностей та понять, які вуалюють та затемнюють цей зв'язок» [247, с.218]. Відтак, вказана позиція «не стільки «деідеологізує» право в соціальному значенні, скільки дискваліфікує його як духовне явище, як сферу образів та ідеалів поведінки людей, значною мірою принижує роль, що її право може відігравати в суспільстві, його загальну значущість як елемента культури на певному соціально-історичному етапі» [247, с.218].

Суттєво відмінний спосіб аксіологізації праворозуміння пропонує Ю. М. Оборотов, наводячи визначення права, яке відображає ціннісно-нормативну парадигму праворозуміння: «право – це історично зумовлена, морально обґрунтована і релігійно вивірена, легалізована ціннісно-нормативна система, розрахована на всезагальне визнання (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільнот, в якій використовуються процедури, формалізовані рішення і державний примус для попередження і вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності» [301, с.54]. На думку вченого, у ціннісно-нормативному праворозумінні виражена трансляція права через віки і покоління за допомогою правового менталітету, правових традицій, правових інститутів, що дає можливість простежити історичну зумовленість права, його моральну обґрунтованість і його відповідність традиційним релігійним основам.

Така позиція, з одного боку, відображає передовсім особливості української юридичної системи як системи, яка належить до східної

традиції європейського права. Право постає тут як сутнісно морально-релігійне явище, що зближує цей варіант праворозуміння з юснатуралізмом. Однак з огляду на те, що йдеться про соціальні цінності, втілені в культурі конкретного суспільства, беззастережна оцінка наведеного підлогу лише як природно-правового була би неточною. Радше, мабуть, тут має йтися про особливий різновид правової соціології.

Принципові відмінності позитивістської й природно-правової аксіологій у підходах до оцінки позитивного права і закону, до розв'язання проблеми співвідношення цілей та засобів, телеологічних та інструментальних цінностей відзначають також В.С. Нерсесянц, Н.В. Варламова та ін. [290, с.49-51; 62, с.70-71]. Загалом можна зауважити, що юридико-позитивістські (легістські, психологічні, соціологічні, лінгвістичні тощо) підходи до проблеми цінностей спираються на методологічний редукціонізм, який зводить реальність правових цінностей до певних емпіричних (психічних, соціальних, семіотичних, матеріально-предметних) сфер реальності. Натомість, для аксіології юснатуралізму є притаманним розгляд правових цінностей як таких, що існують незалежно від конкретних індивідів, соціуму, від суспільної практики; конструювання уявлень про цінності «самі по собі». Домінуючим тут виступає специфічне феноменологічне й телеологічне осмислення цінностей, яке відволікається від аналізу їх каузально-детерміністичних зв'язків із конкретно-історичною соціальною реальністю.

Історії правової думки, зокрема, періоду «відродження природного права» в Росії кін. XIX – поч. XX ст., відомі спроби синтезувати природно-правові підходи із позитивізмом (легістським чи соціологічним). Так, наприклад, О. С. Яценко (1877–1934), вважаючи, що сама ідея права в своєму походженні спирається на релігійно-етичні засновки, водночас допускав можливість її виведення з сукупності норм позитивного права. Як вказує А.В. Поляков, «таким чином втрачались надісторичні критерії

оцінки права, і концепція О. С. Яценко зближувалась з позитивістськими теоріями права» [529, с.16]. Своєрідне поєднання постулатів «морального ідеалізму й неопозитивізму» містить і концепція іншого представника школи «відродженого природного права» – Б. О. Кістяківського (1868–1920) [247, с.90]. Загальним же результатом згаданих вище спроб стало не створення цілісної концепції права, у якій емпіричні й метафізичні елементи були би діалектично поєднані, а переважно лише формулювання програмного завдання синтезувати основні типи праворозуміння та еkleктичне поєднання низки положень юснатуралізму й позитивізму.

Висновки розділу 1

Отже, ті методологічні координати, які визначають епістемологічні межі природно-правових підходів у юридичній науці задають антропо-соціальний емпіризм, з одного боку, та ціннісний ідеалізм і метафізика, з іншого. При цьому роль проміжної ланки між метафізичним юснатуралізмом та юридичним позитивізмом виконують соціально-онтологічні («об’єктивістські», есенціальні) і деякі філософсько-антропологічні, зокрема психоіrraціоналістичні, концепції природного права.

Тією мірою, якою правове пізнання не обмежується емпіричною нормативною реальністю, а спрямовується на осягнення сутності юридичних норм, відносин, людини як учасника цих відносин, юридичного регулювання, права загалом – тією мірою може йтися, власне, про природно-правову орієнтацію відповідних підходів.

Зміст природно-правових уявлень у юриспруденції тісно пов'язаний з певними різновидами світоглядно-теоретичних та методологічних підходів. З-поміж них суттєві відмінності існують, між концепціями емпірико-соціологічними й секулярно-раціоналістичними, з одного боку, та теологічними і філософсько-ідеалістичними концепціями – з іншого. Різні варіанти співвідношень між ними можуть призводити до трактувань деонтичних правових утворень як апріорного суцього, не залежного від позитивної моралі, моральності і позитивного права, або ж до емпірично-факторних інтерпретації природного права, в яких останнє постає як докультурне, суто природниче явище.

З юридико-прикладної точки зору видаються прийнятними інтерпретації природного права як моделі, зразка для права державно-юридичного та для інших соціально-юридичних норм. Юснатуралістичні підходи матимуть практичне значення для повсякденної юридичної практики за умови, що принципи ухвалення юридичних рішень виступатимуть вимогами тієї «реально-належної» моралі юридичної діяльності, яка спирається на вкорінені в культурі конкретного суспільства ціннісні основи. Як слушно вказує О. В. Петришин, важливо, «щоби компонент належності у праворозумінні, який завжди містить певний «метафізичний елемент», не перешкоджав прикладній значущості та соціальній ефективності правового регулювання» [322, с. 139].

Наведена тут загальна характеристика юснатуралізму дозволяє перейти до ознайомлення з теоретико-методологічними особливостями окремих різновидів природно-правових уявлень і концепцій у європейській правовій думці, до якої належить і правова думка України.

Виконання цього завдання вимагає попереднього уточнення смислових значень тих понять, позначенням яких виступають терміни «природа», «відповідне природі», «природне право», «природний закон» та

деякі інші термінологічні конструкції. Висвітленню цих питань і буде присвячено наступний розділ роботи.

РОЗДІЛ 2

ЛОГІКО-ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ, ПОНЯТЬ І КОНЦЕПЦІЙ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

2.1. Основоположні уявлення та поняття юснатуралізму

Логіко-теоретичне відтворення розвинутого об'єкта дослідження як конкретної цілісності вимагає звернення до історії його розвитку. Адже, як відомо, найбільш перспективним способом розв'язання будь-якої наукової проблеми є історичний підхід до неї [289-а, с.42; 159, с.12; 444, с.17]. За словами сучасного антикознавця О. А. Столярова, «історичний час є тим єдиним реально даним нам (як би ми до цього не ставились) середовищем, в якому може відбуватися кристалізація понять (котрі лише з часом – хоча далеко не завжди – стають справжніми, строгими поняттями) про деякі властивості відношення людини до світу» [464, с.8-9]. Відтак, «буття поняття – це його історія, а його смисл є історією його смислу» [464, с.11].

Історичний підхід до осмислення значень природно-правових категорій вимагає, зокрема, урахування змін історичних типів раціональності та їх соціокультурної зумовленості. Сучасний український філософ О. В. Білокобильський розглядає раціональність як історичний розум та як сукупність стратегій культурного смислотворення, генеральних методів конструювання культурних смислів [38, с. 164, 218, 221]. Тип раціональності визначається у літературі як конкретний каркас засад, норм і установок, який визначає цілісність людської матеріальної і духовної життєдіяльності, на якому вона ґрунтується й у руслі якого вона відбувається [251, с.58].

Видаються особливо важливими зв'язки типів раціональності з домінуючим у суспільстві способом (типом) розуміння [38, с. 42, 58–60; 71, с. 4–6] та з панівними стратегіями легітимації. Це дозволяє виокремити два виміри типів раціональності: діахронічний та синхронічний.

У діахронічному аспекті світоглядно-методологічні основи юснатуралізму трансформувались у напрямку від сакрально-фідеїстичного раціоналізму античності й середньовіччя до автономного секулярного раціоналізму в Новий час, а від нього – до формально-процедурного раціоналізму та ірраціоналізму неklasичних концепцій. Такі зміни типів раціональності в західноєвропейській культурі безпосередньо позначились на інтерпретаціях юснатуралістичних уявлень, понять і концепцій, зокрема на переході від «старого» природного права до концепції природних прав людини.

У синхронічному ж плані важливими є відмінності між типами раціональності, виробленими у відмінних культурах та цивілізаціях, зокрема, в рамках західної, «окцидентальної» та східної, «орієнтальної» соціонормативних традицій. Культурно-історичний підхід дозволяє уникнути, з одного боку, невиправданої модернізації смислових значень природно-правових категорій, а, з іншого – виокремити в них ті смислові константи, котрі можуть слугувати основою для вироблення поняття природного права, відповідаючи сучасному стану науки. Отож, позначивши вихідні засади подальшого викладу, звернемось до історії розвитку значень основоположних природно-правових уявлень та понять.

2.1.1. «Відповідне природі» в морально-правовій думці Давньої Греції. У європейській правовій традиції перші згадки про природне право сягають часів грецької античності. З огляду на це вихідним пунктом дальшого дослідження повинно стати звернення до давньогрецької культури.

Важливим етапом осмислення у радянській теорії права античних уявлень про природне право, про закон та справедливість стали праці В. С. Нерсисянца і Д. І. Луковської, якими було встановлено, що принаймні до Арістотеля грецька античність не знала окремого поняття права, яке було б відмінним від поняття справедливості [226, с.75]. Тому в давньогрецьких філософських джерелах як класичного (софісти), так і елліністичного (стоїки, епікурейці) періодів вживаються як рівнозначні термінологічні звороти «справедливого згідно з природою», «природної справедливості» й «природного закону» (певний виняток становлять вчення Платона, в якому поняття «справедливість» мало вельми своєрідне значення, а також філософія Арістотеля, котрий, як ніхто інший з відомих нам давньогрецьких філософів, вдавався до поняттєво-термінологічних розрізень і класифікацій).

Впродовж тривалого періоду це питання детально не розроблялось ані в українській, ані в російській юриспруденції, спроби розглянути еволюцію значень нормативних образів «природного» не здійснювалися. Брак спеціалізованих досліджень розглядуваної проблематики призводить в окремих випадках до змішування змісту уявлень про природне право зі значенням поняття природи, природного і відповідного природі.

Прикладом цього може слугувати одна з небагатьох виданих останніми роками праць, які певною мірою торкаються вказаної проблематики, – монографія Л. В. Голоскокова «Правові доктрини: від стародавнього світу до інформаційної епохи» (2003) [90]. Узагальнюючи погляди на античне розуміння «природного права», висловлених у літературі, вчений робить висновок, що розглядуване поняття у своєму первісному значенні (софісти) виникає на протигагу міфічному «божественному» праву і несе в собі такі значення: «деяка первісна подія, виникнення, джерело існуючих різноманітних відносин у полісі; закон, принцип розвитку чи внутрішня сила, котра зумовлює саме такий, а не

інший хід певного процесу; персоніфікована творча сила природи, котра проявляється в усьому живому, присутня в усіх політичних зв'язках людей, визначаючи їх і вимагаючи від них дотримання природних відносин у суспільному житті; невидима сила, котра визначає відповідність індивідуальної і загальної конституції людей як певного роду живих істот з природними процесами космосу, як прихована властивість, що відкривається людині лише в процесі дослідження чи розмірковування; як духовна схильність людини, її вроджені особливості, котрі незалежно від зовнішніх обставин є визначальними в соціальних взаємовідносинах» [90, с.58].

Визнаючи слухність багатьох із наведених вище положень, зауважимо, що тут в окремих випадках не достатньо чітко розмежовуються властивості, що приписувались «природі людини» (два останні визначення), від тих, якими наділялось «природне право». Не можна погодитись також із ототожненням античного природного права із «первісною подією», яка радше має розкривати суть поняття «природи». Як видається, зазначені неточності можуть бути пояснені тим, що, попри використання, окрім філософських та філософсько-правових джерел, також і матеріалів антикознавчих термінологічних розвідок, деякі важливі дослідження смислів поняття «природи» залишилися поза увагою автора [20; 55; 223, с. 233–259]. Зауважимо також, що деякі з наведених вище значень є смисловими аналогами поняття закономірності («закон, принцип розвитку чи внутрішня сила, котра зумовлює саме такий, а не інший хід певного процесу», «прихована властивість, що відкривається людині лише в процесі дослідження чи розмірковування»); інші ж, хоч і не так явно, однак, на наш погляд, також тяжіють за смислом до цього поняття.

Загалом слід відзначити, що у багатьох працях вітчизняних істориків та теоретиків права залишаються нез'ясованими характерні для античності сприйняття «природи» і «природного». Це у багатьох випадках призводить до довільного й позаісторичного терміновживання таких понять, як

«природний закон» та «закон природи» й створює неадекватне уявлення про незмінність і тотожність значень вказаних понять в європейській правовій думці, й про існування деякого єдиного позачасового смислу «природи». Натомість, за зауваженнями дослідників, «відмінності ново часної «натури» від античної «фюсіс» настільки значні, що «переклад обох слів словом «природа» може видатись змішуванням омонімів» [20, с.164].

Більш повне розуміння методології юснатуралізму вимагає звернення до матеріалів антикознавчих досліджень поняття «природи» (грецьк. *physis*, лат. *natura*). Необхідність такого підходу зумовлюється особливим значенням принципу історизму при дослідженні смислів понять. У цьому плані видається вельми важливим таке зауваження О. В. Ахутіна: «не можна дати відповідь на питання «що таке природа?» шляхом усереднюючого узагальнення різних типів її розуміння в історії культури. Така абстракція є пустою. Ми можемо співставляти ці розуміння, зводити їх на спільний ґрунт і спостерігати, як кожне з них виразніше й глибше самовизначається перед обличчям іншого. Співставлення призводить не до абстрактно загального розуміння і не до вибору одного з них як правильного, а до з'ясування й поглиблення кожного з них» [20, с.177]. Відтак, уточнення правових конотацій значень поняття природи в античності й у Новий час сприятиме більш повному виявленню значень юснатуралістичної конструкції «правової природи», а також того, що охоплюється поняттям «природи» тих чи інших юридичних феноменів.

Уявлення про «природу» є ключовими для виявлення особливостей античного юснатуралізму. Це зумовлено тим, що у період становлення природно-правових концепцій поняття «природного» ще не встигло набути значення того «традиційного термінологічного «доважку», який не несе самостійного смислового навантаження» [529, с.33]. Натомість поняття «відповідного природі» (*kata physin*) та «згідного з природою» виконували

в етико-соціологічних побудовах роль оцінкових критеріїв упродовж усієї античності.

Стосовно античного розуміння поняття природи насамперед слід вказати на його багатозначність. За твердженням видатного дослідника античної філософії О. Ф. Лосєва, в античності поняття «фюсіс» в кожному історичну добу і в кожного мислителя набувало специфічних смислових відтінків [223, с.233]. Відомий радянський антикознавець А. С. Богомолів зазначав, що «фюсіс» – це «не поняття, що має чітко виражений зміст та обсяг; це, радше, словесно оформлене загальне уявлення, яке допускає багатозначне тлумачення» [50, с.38]. У філософській мові Давньої Греції термін «фюсіс» міг вказувати, зокрема, на визначеність походження, ідею, смисл, причину, джерело руху, загальну причину порядку тощо.

Чи не найважливішим є використання «фюсіс» як синоніму «сущого» і «сутності» («усія»), що означає розуміння того, що означає «бути чимось». При чому «фюсіс» у греків виступає завжди як «фюсіс» чогось, вона ніколи не виокремлюється як самостійний об'єкт чи суб'єкт [20, с.120]. Як вказував О. Ф. Лосєв, «у теперішній час взагалі можна вважати встановленим, що поняття природи як творчої сили цілком відсутнє в період класики. Численні тексти... свідчать про те, що «природа» тут є нічим іншим, як «сукупністю зовнішніх або внутрішніх ознак речі», «сутністю» чи «принципом» речі або речей, або ж, найбільше, «субстанцією», чи «походженням» [221, с.69-72]. Найбільш близьким до юридичної матерії видається значення «внутрішнього принципу речі або речей», синонімом якого виступає поняття закону і закономірності.

Характеризуючи «античне почуття природи» епохи класики, О. Ф. Лосєв зазначає, що «антична природа є власне дещо позаособове, позбавлене наших пристрастей чи боротьби; це буття доісторичне, аісторичне... (...) ... природа тут не є особистість, не наповнена особистісними пошуками, не пронизана тугою по ідеалу, властивою для

новоєвропейського індивідуалізму; але вона є всього лише тіло, правда, живе і людське, але все ж таки саме тіло, а не особистість, і вона не відображає на собі слідів присутності ані середньовічного особистісного абсолюту, ані новоєвропейського, також абсолютизованого, людського суб'єкта» [221, с.72]. Останні зауваження стосуються панівного в періоди натурфілософії та класики уявлення про «фюсіс». Вони відволікаються від тієї персоніфікації «фюсіс», яка мала місце за доби еллінізму, будучи пов'язаною з «широким» використанням концепції природного закону (стоїцизм). Звідси випливає, що вислови про «справедливе згідно з природою», або ж «право, згідне з природою», поширені за доби античної класики, слід розуміти як вказівку на власну природу справедливості й права, а не як на право, встановлене деякою розумною Природою.

Перший в історії європейської філософії перелік значень терміна «природа» наводить Аристотель у «Метафізиці» (V 4). Узагальнюючи виклад Стагірита, О. Ф. Лосєв наступним чином виявляє зв'язки між цими значеннями: «насамперед під природою мається на увазі сутність речі, тобто те, чим вона відрізняється від інших речей. Сутність трактується не сама по собі, а як джерело тих речей, котрі наділені цією сутністю. Звідси випливає виникнення речей, їх характер і склад; а цей склад свідчить про матеріал, на якому здійснювалась дана сутність речі, і про оформлення цього матеріалу. А матерія і форма кожної речі являють собою дещо єдине, котре також іменується як «природа». Зрештою під природою речі іноді розуміють і ту мету, задля якої річ виникла, існує і розвивається» [223, с.234]. Характерною рисою античної методології є «зведення сутності речей до їхнього генезису: пояснити устрій речі – означає розповісти, як вона робилася; описати навколишній світ – це те саме, що розповісти історію його першотворення» [див.: 226, с.66].

Підсумком розгляду значень терміна «природа» у О. Ф. Лосєва є висновок про те, що «природа» у давніх мовах є поєднання ідеї речі та

матерії речі, причому поєднання це дається не ідеальними, але матеріальними засобами» [223, с.235]. Слід ще раз наголосити, що все сказане вище стосується того значення поняття «природи», в якому вона виступає як «сутність дечого». До конструкції такого типу також належить і «природа речей», про яку йтиметься далі (підрозділ 2.1.3).

Виявлений вище «кущ» взаємопов'язаних значень поняття природи стосується як суто філософського дискурсу про сутність права (проблеми праворозуміння), так і юридико-прикладних аспектів застосування цього поняття (природа юридичних інститутів). І якщо сама логіка зв'язків між наведеними смислами може розглядатись як атрибут власне античного способу світосприйняття й філософствування, то, тим не менше, виокремлені вище смислові значення не втрачають своєї актуальності як поняттєві «схеми синтезу даних досвіду» (Е. В. Ільєнков). Усі наведені значення цілком можуть бути застосовані при роботі з конструкцією «правової природи».

2.1.2. Дихотомія «природи» і «установлення» як відображення кризи ціннісно-нормативних основ полісного устрою. Наведені вище значення «природи» відображають суттєві онто- й гносеологічні аспекти цього поняття. Однак в аспекті нашого дослідження особливе значення має аксіологічний аспект уявлень про природу. Адже необхідною передумовою виникнення природно-правових підходів є позитивно-ціннісне смислове навантаження образу природи, з огляду на що становить інтерес функціонування «природи» як ціннісно-нормативного образу. Виразом цього процесу стає опозиція «ката фюсін»—«пара фюсін» (відповідне природі – протиприродне).

Становлення і цивілізаційне піднесення грецьких полісів (з середини XII по VI ст. до н.е.) були пов'язані з розпадом общинно-родових, природних зв'язків. На цьому етапі концепція «ката фюсін» виражає, з одного боку, ностальгію за втраченою органічністю, притаманною

тваринному світу, частинкою якого людина, попри всі досягнення культури, неминуче залишається (Гесіод, Піндар, Гелланік Лесбоський). З іншого боку в цей період «фюсіс» сприймається сакралізовано і пов'язується з традиційними, звичаєвими нормами грецьких полісів («номос»). Як у грецькій суспільній думці, так і у вченнях філософів засада «ката фюсін» набуває значення етико-нормативного принципу та аксіологічного критерію.

Слід зауважити, що ідея «відповідного природі» як така позбавлена специфічно правового смислового навантаження. Радше, це синкретична соціонормативна засада, яка має найширше, універсальне поле застосування. Правова ж контекстуалізація «ката фюсін», спричинена процесами правогенези, призводить до того, що цей загальний етико-аксіологічний принцип починає діяти у смисловому зв'язку із поняттєво не розмежованими образами звичаю та закону. Як у софістів, так і в їх ідейного супротивника Платона важливим критерієм оцінки закону є його відповідність істинній «природі» (Закони 627с, 636в-е, 853а).

Витоком природно-правових концепцій античності стає поняттєва опозиція «фюсіс-номос». «Фюсіс» стає тут смисловою протилежністю «номос» («закон», «звичай», «установлення»). А. С. Богомолів, спираючись на результати досліджень генези опозиції «фюсіс-номос» у працях низки зарубіжних дослідників (Дж. Бьорнет, Г. Штейнталь, К. Рейнхарт, Ф. Хайніман та ін.) робить висновок, що вказана антиномія виникає зі зіставлення мовних явищ – синонімії, омонімії, перейменування – із міфологічною теорією про тісний зв'язок між іменем людини з його десигнатом [50, с.199]. Учений зазначає, що існують принаймні три способи вираження антиномії «фюсіс-номос»: 1) за допомогою слів *physis* («природа») і *nomos*, причому у значення *nomos* входять і «закон», і «звичай», і «установлення», і навіть «гадка»; 2) *physis* («природа») і *techne* («мистецтво»); 3) *physis* («природа») і *tesis* «установлення» [50, с.198].

Таким чином, значення понять, які складають антиномію «фюсіс»-«номос», не можуть бути уніфіковані і залежать від контексту, в якому вони вживаються [50, с.200, 20, с.115].

У рамках цієї опозиції «фюсіс» протиставляється людським «номос» (різноманітним соціокультурним «установленням» – найменуванням, гадкам, звичаям та законам) як справжня, істинна форма суцього. Це опозиції «слова» і «діла», «імені» і «діла» (Геракліт, Ксенофан), «назви і дійсності» (Ксенофан, Емпедокл, Анаксагор) «вважатись» і «бути», природних здібностей людини і виховання (Фалес), встановленого людиною і встановленого богами (Геракліт). На думку греків, природу людини формують дві незалежні основи – «фюсіс» країни та її «номос» (соціокультурні установлення як форма суспільного життя – звичаї та закони) [20, с. 241, 116].

У виступах софістів «фюсіс» вперше починає використовуватись як критерій для оцінки істинності, досконалості існуючої політико-правової системи [див.: 372]. Вироблена софістами інтерпретація антитези «фюсіс-номос» позначила те проблемне поле, в якому наступними поколіннями античних філософів здійснювалася розробка природно-правових проблем. «Фюсіс» справедливості, «фюсіс» права дає тут відповідь на питання, що таке справжня, сутнісна справедливість, що таке істинне й внутрішньо закономірне право. Діалектика «фюсіс» і «номос» проявляється в тому, що, будучи запереченням «фюсіс» як першої природи, «номос» формує й виражає другу, соціально-культурну природу людини. Однак при цьому сам «номос» повинен бути сформований згідно з деякою «природою» (О. В. Ахутін). Відтак в антиномії «фюсіс-номос» звертає на себе увагу здатність її складових до взаємоперетворення. Так, якщо в «Антигоні» Софокла традиційні, неписані «номос» мають значення «фюсіс», то в багатьох софістів вся традиційна мораль окремих людських спільнот

інтерпретується як умовні установлення, яким протиставляється деяка істинна всезагальна «фюсіс».

У соціолого-правовому плані поняттєва опозиція «фюсіс-номос» стає виразом кризи традиційної соціонормативної свідомості, протиріч між потребами та інтересами окремих складових соціально-диференційованого суспільного цілого й потребами самого суспільного цілого, між «органічним» та «організаційним» (С. С. Дністрянський) типами суспільної влади. На більш загальному соціокультурному рівні стає виявом суперечностей між природою та цивілізацією. В антропологічно-правовому аспекті дихотомія «фюсіс-номос» виражає діалектику «першої» та другої «природи» людини. Отже, формою осмислення природи юридичних явищ як їх правової сутності виявляється не поняття природи як такої, але категоріальна пара «природи» і «культури». Соціокультурний, інституційований вимір права виявляється необхідною стороною пізнання права як такого, правового за природою та його внутрішніх джерел, зумовлених самою матерією юридичного регулювання та властивими йому формами. Відтак концептуалізація антитези «фюсіс-номос» стає одним із найвищих проявів розвитку раціоналістичних тенденцій у грецькій політико-правовій думці й водночас позначає собою початок кризи античного права як полісного суспільного інституту.

2.1.3. «Природа, яка творить» і «природа речей» як джерела права у римсько-елліністичній правовій думці. Для доби еллінізму властива особлива роль індивідуалістичного етико-антропологічного філософування (стоїцизм, епікуреїзм). В епоху еллінізму, в період формування єдиної греко-латинської культури, вперше виникає специфічно суб'єктивізоване й персоніфіковане поняття «природа, яка творить» («природа-створителька»), ототожнюване з всезагальним законом, розумом, богом та долею [див.: 220-а, с.672-693 та ін.; 372].

О. Ф. Лосєв відзначає, що вчення стоїків здійснило переворот в античних уявленнях про природу, яка відтепер почала інтерпретуватись не лише як об'єкт, але й як суб'єкт, хоча й в досить специфічному смислі. Увесь космос став розумітись як живий організм, як тілесно відчутний суб'єкт; більше того, природа тут наділялась творчими функціями й трактувалась як ідеальна художниця і водночас як твір мистецтва [223, с. 155–156, 249, 272]. У стоїків загальний закон – логос – тотожний із природою, він є творчим вогнем, теплим диханням, яке наскрізь пронизує її, «простирається по всій природі речей» (див.: Н. von Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta*, далі – SVF I 161) [492]), будучи її структурним оформленням та виявом тотального панування природи як суцього (D.L. VII 134, SVF I 85) [див.: 118; 492]. Природа у стоїків збігається з Богом, загальним розумом та долею (не випадково французький дослідник Е. Брейє вбачав у стоїцизмі «семітську ідею всемогутнього бога, який керує долями людей та речей») [208, с.115]. В. А. Гуторов, Г. Кестер вважають загальним для стоїків уявлення про «божественну природу всіх речей, яка, однак, жодним чином не ототожнюється ані з зовнішнім світом природних явищ, ані з такими, що суперечать «істинній природі», реальним суспільними відносинами у більшості грецьких держав [293, с.211].

Згідно з поглядами римського епікурейця Тіта Лукреція Кара (99 до н.е. – 55 до н.е.) – автора відомої поеми «Про природу речей», осягнення *Natura creatrix*, Природи-створительки як «цілісної, живої, творчої єдності, складає кінцеву мету філософії» [55, с.223]. Причому, як вказує Я. М. Боровський, латинське слово *natura*, «функціонуючи як термін, являє собою, взагалі кажучи, переклад відповідного грецького терміну» [55, с.224]. Однак «новий розвиток, що надається в поемі Лукреція поняттю природи», засвідчує, за висновком Боровського, «глибоку відмінність у світосприйнятті вчителя і учня» [55, с.234] (тобто, Епікура і Лукреція). Йдеться про кристалізацію у творах останнього образу природи

«сотворительки речей» (*rerum creatrix*), «майже особової сили», відмінного від усталеного поняття «*natura rerum*». У результаті еволюції смислів традиційного слововживання «...вираз *rerum natura*, основний смисл якого точно відповідає грецькому *physis* в його первинному значенні «природи речей», яке дійшло і до Епікура, – перетворюється на спосіб позначення самих «речей» як сукупності всього існуючого...» [55, с.238]. При цьому є прикметною властива для елліністичної культури персоніфікація образу природи (природи речей). У цьому пункті відбувається й зближення римсько-епікурейського розуміння природи із середньо-стоїчним уявленням про «природу, яка усвідомлює» (*natura sentiens*), засвідченим у діалозі Ціцерона «Про природу богів» (II 32, 81–82) [524].

У греко-римській культурі відбувається, по-перше, поступове формування персоніфікованого образу «природи», а, по-друге, зберігається традиційне індивідуалізоване значення вказаного поняття як сутності речі чи речей. По-третє ж, термін «природа речей» вживається в обох значеннях; при цьому первинне, «класичне» значення, є, як можна припустити, домінуючим, що, втім, не виключає також і випадків недостатньо диференційованого терміновживання. Це підтверджує слушність висновку О. В. Ахутіна про необхідність контекстуального розмежування обох значень, і визначає підходи до інтерпретації численних посилань на «природу», які містяться вже у пам'ятках римського права [375].

В елліністичний період античної правової думки достатньо чітко виокремлюються два напрями подальшого розвитку юснатуралізму: конкретно-емпіричний, який ґрунтується на індивідуалізованому значенні «*natura rerum*», та абстрактно-метафізичний, в основі якого знаходиться гранично узагальнене уявлення про природу як сукупність усіх явищ («речей»), як про їх творче й свідоме начало.

В умовах кризи традиційного типу легітимації юридичних, релігійних та моральних норм образи «природи» й «природного» відображають

граничну підставу легітимації соціонормативних положень, оцінку соціонормативного з позицій досконалого громадянина, «мудреця» та з точки зору юридичної організації «досконалого полісу». За посередництвом вказаних уявлень та понять у давньогрецькій філософській думці формуються способи концептуального осмислення соціокультурної сфери, виробляються оцінкові підходи до змісту позитивного права, в рамках яких «природне право», «справедливе за природою», «природна справедливість» або збігаються зі змістом з деякою історичною моральністю й мораллю, або ж виявляються її складовою. Таким чином природно-правовий підхід постає як форма етико-аксіологічного й телеологічного осмислення права як сутнісно моральнісного явища, як засобу гармонізації відносин у політичних спільнотах.

Розбіжності у значеннях термінів *natura* й «*natura rerum*» фіксують відмінності поміж умоглядно-метафізичними та емпірико-соціологічними способами розробки природно-правових концепцій. Якщо використання першого з названих способів стає типовим для юридичної доктрини, то, натомість, останній спосіб в подальшому знайшов широкі застосування у практиці вироблення конкретних юридичних рішень. Слід зауважити, що між метафізичними та емпірико-соціологічними підходами не існує антагоністичної протилежності. Так, притаманна для філософсько-правового дискурсу діалогічна форма обговорення проблем природного права стала не лише засобом трансформації ідеологічної складової національних систем права західної традиції, але й отримала втілення у судовій риториці, у змагальності аргументів учасників судового процесу.

Починаючи з часів римської юриспруденції, поряд із категорією природи речей розвивалося також поняття правової природи, виступаючи як окремий випадок застосування останньої до юридичної сфери. За зауваженням Л. С. Мамута, спосіб вивчення права, який «задається дослідницькою програмою, що спирається на категорію «правової

природи»... спрямовує пізнання на виявлення детермінант і специфіки правового в межах суспільства, історії, соціальної взаємодії, людської культури тощо» [252, с.10]. Йдеться про соціально-емпірично орієнтовану стратегію дослідження, принципово відмінну від ідеалістично-метафізичної методології. Власне, з огляду на цю обставину природно-правовий характер концептуальних підходів, в яких центральною виступає категорія «природи речей», визнається не всіма дослідниками. Так, юс натуралістичну ідентичність цих підходів не визнавали, зокрема, Г. Дєрнбург та Г. Радбрух [398, с. 249–250]. З іншого боку, В. Пєшка, В. О. Туманов, В. П. Желтова, В. О. Четвернін, Г.В. Мальцев відносять концепції природи речей до онтологічного напрямку природного права [139, с. 69; 482, с. 354; 325, с. 171, 179].

В плані з'ясування смислового значення, яке може набувати поняття природи речей в практичній юриспруденції, становить інтерес концепція Г. Радбруха (1878–1949). Йдеться про здійснену німецьким правознавцем інтерпретацію природи речей як «форми юридичного мислення», їх сутності, їх не надуманого кимсь, а взятого зі стану та умов життя об'єктивного смислу речей» [398, с.270]. Згідно з Г. Радбрухом, до змісту поняття «речей» входять три групи явищ: 1) явища природи, в тому числі людина в її емпіричному стані; 2) соціальні норми, які передують правовим відносинам (умови життя, які регулюються звичкою, поведінням, звичаєм, потребами, користю тощо); 3) норми чинного права, оскільки вони виступають матеріалом постійної правової еволюції («Природа речі як юридична форма мислення», 1948) [398]. Є прикметним звернення Г. Радбруха до соціологічного підходу, що загалом є необхідним висновком з його формалістичної й релятивістської інтерпретації юснатуралізму.

В теоретико-методологічному аспекті конструкція «природи речей» являє собою категоріальну форму, за посередництвом якої відбувається

проникнення юснатуралістичних підходів у практику державно-юридичного регулювання. Наведене засвідчує, що концепція природи речей може мати онтологічно-об'єктивістські й соціологічні (як об'єктивний порядок буття) та гносеологічно-суб'єктивістські витлумачення (як ідеальна, мисленнева форма). У першому випадку йдеться про «матеріальні» закономірності соціального буття, в іншому – про «ідеальні» логічні й формально-структурні закономірності, які виражають всезагальні закони руху матерії та свідомості. Методологічне й практичне значення цієї конструкції розглядатиметься в підрозділі 5.3.

2.1.4. Від божественного природного закону до закону природи: Середньовіччя та Новий час. У космологічних та пантеїстичних концепціях античності загальний світовий порядок «природи–яка–творить» виступав як загальний закон, тотожний з долею, провидінням, Богом та справедливістю. У Середньовіччі ж, відповідно до юдео-християнської традиції, зафіксованої у біблійних текстах, відбувається розділення й протиставлення Бога і фізичної природи як його творива.

Античні концепції природного набувають тепер відмінного значення. Нові трактування зумовлені зміною у нових історичних умовах західноєвропейської цивілізації типів раціональності, про що вже йшлося вище. Так, наприклад, у творах засновника західної політичної науки Іоанна Солсберійського (пом. 1180) Арістотелева «фюсис» інтерпретується як інструмент Божої волі. «Розум» же Іоанн Солсберійський розуміє як спосіб забезпечити божественне об'явлення [10, с. 596–604].

За зауваженням Г. Дж. Бермана, «арістотелівська концепція джерела правління в природі і розумі була використана Іоанном Солсберійським в історичному контексті, який не мав жодного відношення ані до давніх греків, ані до Арістотеля» [41, с.274]. Порядок фізичної природи вже «не розглядався як вічний закон світової онтології, а як умовний додаток до дійсно непорушного моральнісного закону, як винагорода за дотримання

останнього» [254-а, с.410]. Середньовічному розумінню понять природи й природного були властиві, за словами Є. В. Спекторського, «антропоморфізм, телеологізм і ієрархізм» [254-а, с.12], поєднувані зі специфічними богословськими (сотеріологічними, есхатологічними та ін.) положеннями.

Ще одним поворотним пунктом зміни смислових значень термінопоняття «природи» стала доба Відродження й Нового часу. У тогочасному гуманізмі визначальними засобами інтерпретації «природного» стали індивідуальний розум та досвід. На відміну від середньовічної юриспруденції, в якій критика звичаїв ґрунтувалася на релігійно-канонічних засадах, «гуманістичний досвід – це свого роду подолання «сили звички», це пошук «природних підстав» у самому індивіді, це твердження про те, що немає нічого природного у світі людини, окрім її волі та здатності мислити» [512, с.76]. Звідси – природність створеного самою людиною, природність мистецького, штучного в людині. Поступово під впливом гуманістичної ідеології відбувалося формування нового ідеалу наукового знання, який, на думку І. І. Царькова, можна висловити у трьох основних пунктах: 1) знання, отримане з використанням істинного методу пізнання, обґрунтоване і продемонстроване в його межах (при цьому сам метод є не природним, а штучним інструментом, який ще необхідно створити; для суспільних наук таким методом став мисленнєвий експеримент); 2) достовірність та очевидність знання; 3) загальнозначущість, однаковість знання для будь-якого індивіда [512, с.82-83].

У XVII ст. «природне» починає розумітись «у потрібному значенні як: 1) вільне від надприродного, 2) засноване на природному світлі розуму, тобто раціональне і, зрештою, 3) узгоджене з новим, механічним природознавством. На такій основі здійснювались спроби створити не тільки природну фізику, але також природну політику, природне правознавство, природну етику й навіть природну теологію» [454-а, с. 11, 15]. У мислителів Нового часу виникає погляд на природу як на штучний

механізм, є результатом чого в цей період остаточно зникає антагоністичне протиставлення природного – штучному, природи – установленню. «Держава як твір природи означала іманентний соціальний механізм, аналогічний будові соціального світу» [454-а, с. 16, 17].

«Новатори» XVII ст. (Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Г. Лейбніц) «розрізняли й протиставляли природу і установлення не для того, аби заперечувати друге в ім'я виняткового панування першого, як це робили деякі грецькі мислителі з їх антитезою «фюсис-тезис», а для того, щоби розмірковувати *in genere hominum* цілком так, як міркували фізики *in genere naturae*» [454-а, с. 17]. «Оскільки суб'єктивний людський розум підпорядковувався об'єктивному розуму речей і навіть розчинявся в ньому, то логіка волі зливалась із закономірністю буття... і творіння людського мистецтва (зокрема державні закони – *S. P.*), викликані ясно й чітко усвідомленою їх необхідністю для людського самозбереження, ставали природно необхідними» [454-а, с. 426]. Оновлене, науково-раціоналістичне протиставлення «природи (речі) та «установлення» можна побачити в творах Г. Гроція: «Те, що впливає з природи речі, завжди перебуває тотожне само собі й тому без складнощів може бути переведене в наукову форму, тоді як те, що виникло шляхом установлення, часто змінюється в часі та є відмінним у різних місцях, а тому й позбавлене будь-якої наукової системи, подібно до інших понять про одиничні речі» [100, с. 52].

Отже, у XVII ст. поняття природного закону як морального боговстановленого закону трансформується в поняття «закону природи», закону функціонування природи як механізму (Т. Гоббс, Р. Камберленд, Б. Спіноза). Природний закон «з трансцендентного щодо явищ буття став ім іманентним», таким, що «існує не поза ними й не понад ними, а в них і тільки в них» [454-а, с. 413]. За зауваженням Є. В. Спекторського, хоча Б. Спіноза розумів закони природи як необхідні та логічні описи, а

Т. Гоббс як необхідні моральні приписи, принципових розбіжностей між їхніми онтологічними підходами до розуміння цих законів не було [454-а, с.413].

Таким чином, у словосполученнях «закон природи» і «природа закону» смисл терміна «природа» принципово відрізняється. До другого типу вживання слова «природа» близьке давньогрецьке уявлення про «фюсіс», яке передбачає генетив суб'єкта («природа чого?») [20, с.164]. Натомість, за словами О. В. Ахутіна, «у разючій протилежності до «фюсіс», що розуміється таким чином, «натура» як предмет і передумова наукового природознавства (а в «соціальной фізиці» Нового часу – також і суспільствознавства – *С. Р.*) являє собою дещо безкінечне, таке що якраз виходить за рамки будь-якої індивідуальної форми й визначеності, однорідне... У пізнанні природи пізнають не «задля чого» чи «чому» деякої природи, що існує, а можливості існування взагалі, зв'язок яких визначається законами, що виражаються у вигляді диференціальних рівнянь» [20, с.164].

Узагальнюючи концепції законів природи, вироблені натурфілософією Нового часу й більш пізньою філософією, сучасний дослідник В. І. Красиков [197, с. 264] виокремлює чотири основні концепції таких законів:

1) концепція зовнішніх відносин, згідно з якою закони є чимось зовнішнім щодо об'єктів і задаються трансцендентним Богом, який немов би організує зв'язки між елементарними складовими всесвіту (Р. Декарт, Г. Лейбніц);

2) концепція, згідно з якою закон природи – це спостережувана сталість деякого зразка, згідно з яким послідовно змінюються відносини об'єктів. За таких умов закон є лише описом;

3) конвенціоналістська концепція, котра стверджує, що закони є умовним тлумаченням, консенсуально закріпленим у певній домовленості;

це приписи, які ефективно організують пізнання, виражають як наше ставлення до речей, так і відносини між ними. Як видається, існує безсумнівний логічний зв'язок цієї концепції з природно-правовою ідеєю суспільного договору). За словами І. І. Царькова, «якщо ідеї природного права можна уявити без теоретико-легітимаційного поняття «суспільний договір», то «суспільний договір» без природного права позбавлений сенсу [512, с. 93]. Таким чином, конвенціоналізму законів природи відповідає природно-правовий контрактуалізм.

4) іманентна концепція законів, яка виходить з того, що порядок природи визначений характером об'єктів, що існують реально й складають у сукупності основи цього порядку. Закон природи – це суттєва взаємозалежність об'єктів і водночас засіб пояснення характеру об'єктів, прийнятого деяким співтовариством. Звідси, на думку В. І. Красикова, випливає, що оскільки закони природи залежать від індивідуального характеру об'єктів, які складають природу, а самі ці об'єкти є такими, що змінюються, остільки змінюються й самі закони. Отож, закони природи є дещо таке, що розвивається відповідно з розвитком об'єктного середовища [197, с. 264–265].

Стосовно філософії Нового часу слід зауважити, що ідея історизму законів природи містилася тут лише імпліцитно. Відповідно до нової парадигми знання, просвітителі використовували не соціологічні та історичні, а антропологічні аргументи, які апелювали до граничних форм людського буття, насамперед до скінченності фізичного існування людини [512, с.96]. Тому у сфері суспільного знання доби Просвітництва «природний закон» розглядається як закон загальнолюдської природи. Вочевидь, сучасному рівню розвитку природничих наук відповідає саме остання концепція законів природи, яка суттєво суперечить їх класичним концепціям. Змінюваність природничих закономірностей має одним зі

своїх наслідків змінюваність закономірностей соціальних, зокрема тих, які діють у сфері юридичного регулювання.

Натурфілософським інтерпретаціям природного права притаманне нехтування відмінностями між природничими і нормативними суспільними законами. На це було звернуто увагу вже Д. Г'юмом та І. Кантом, вчення якого знаменувало собою радикальний розрив із натурфілософською методологією. Визнаючи принципovu відмінність між вказаними видами законів, слід водночас звернути увагу на результати досліджень у галузі етології та інших природничих дисциплін, які досліджують поведінку «соціальних» тварин. Згаданими дослідженнями доведено існування низки поведінкових програм, спільних як для тваринного світу, так і для людських спільнот. Зв'язки між природничими та соціальними закономірностями виявляються більш тісними, аніж це можна було уявити в ХІХ столітті. [див., напр.: 122; 353].

Так чи інакше, попри незаперечну значущість «природно-натуральних» регуляторів людської поведінки в юридичних відносинах, підстави для *нормативного* трактування законів природи, яке б не було опосередковане соціокультурними закономірностями, відсутні. Сама ж собою обстоювана низкою прихильників юснатуралізму теза про не обхідність відповідності позитивного права «законам природи» неодмінно потребує змістовної конкретизації того, що саме розуміється під останніми. У протилежному випадку вона залишатиметься лише ідеологемою, яка на практиці позбавлена будь-якого конкретного соціального змісту, і відтак може слугувати легітимації будь-яких партикулярних соціальних інтересів та свавілля.

Своєрідним теоретичним підсумком історичного розвитку категорій «фюсіс» і «натура» є висновок О. В. Ахутіна про те, що при всіх відмінностях між ними, обидві категорії відповідають певному досвіду, певній формі зв'язку чуттєвого й мислимого. Фюсіс і натура виявляються

співставними в аспекті «способів перетворення практичної досвідченості у теоретично цілеспрямований досвід», тобто «такий, що має на увазі суще саме по собі, справді суще» [20, с.170]. До такого сущого належить, зокрема, й право як таке, справедливе за природою. Досвід же «природно сущого» не отримується «природно», а формується в глибині культури», де створюються «нові очевидності чуття і розуму, новий досвід природи» [20, с.169]. Тут видається доречним звернутися до розгляду категорії очевидного як одного зі смислових модусів «природного».

2.1.5. Природне як очевидне: класичні та некласичні інтерпретації. Як слушно відзначається у літературі, «вся історія раціональності, вся філософія є пошуком людиною безсумнівної реальності, яка була б наділена якістю безумовної очевидності» [86, с.127].

Підхід, згідно з яким «відповідне природі» розглядається як дещо очевидне, само собою зрозуміле, має своїм історичним корінням римську юриспруденцію. Так, вже в Ціцерона зміст вимог справедливості зводиться до самоочевидних правил: «Немає людини настільки сліпої чи нерозумної, аби взагалі не мати уявлення про те, що таке посів і жнива, що таке підрізка дерев та лоз, в яку пору року та яким чином все це робиться...» (Оратор, I. 58). [522, с. 125–126; див. також: 380, с.52–53].

Особливого поширення цей підхід набуває за доби Просвітництва, разом зі зміною домінуючих парадигм наукового мислення. Як відзначає Є. В. Спекторський, «виховані на геометрії» раціоналісти XVII століття «визнавали істинним лиш те, що є предметом чистого угляду» [454, с.62]. Тому «навіть юридичні й моральні відносини між людьми вони... уявляли собі як дещо углядове, таке, що підлягає спогляданню. Звідси постає й правове осмислення категорії очевидного у концепціях Локка, Лейбніца та ін. [454, с.54].

Категорія очевидності стає центральною в окремих природно-правових концепціях XX ст. Зокрема, йдеться про трактування засади

природи речей як того, що є «само собою зрозумілим». (Г. Гаррн, Г. Шпренгер). На думку Г. Гаррна, саме формування норм права значною мірою являє собою «реакцію на розчарування в очікуванні поведінки з точки зору «само собою зрозумілого сприйняття смислу». Соціальні очікування ж можуть збігатись лише в тому випадку, якщо вони висуваються з позиції «само собою зрозумілого», оскільки тут світоглядні й ідеологічні позиції не конкурують між собою [529, с.69-70]. Отже, загальна очевидність тут виявляється тим спільним знаменником, в якому узгоджуються соціальні очікування в масштабах соціуму.

Для виявлення юридико-практичних аспектів очевидності видається суттєвим те, що під цим феноменом «можна розуміти не тільки дещо, дане нам в особистих переживаннях, але й відповідне значення, яке функціонує інтерсуб'єктивно у людській спільноті» [527]. В сучасній епістемології очевидні чи «самоочевидні» компоненти змісту свідомості відображаються поняттям буденного знання. Таке знання є несистематизованим, фрагментарним і слабо рефлексивним, близьким до навички й звички. Воно має прагматичну обґрунтованість і тому значною мірою залежить від історико-соціального контексту. Регулятором обґрунтованості буденного знання, його впорядкованості й ефективності є те, що називають «здоровим глуздом», тобто такою, що стихійно склалась і не оформлена явним чином сукупність уявлень певної групи людей про сутність речей та явищ, із якими вони взаємодіють, і про найбільш оптимальні способи їхніх дій» [439-а, с.414, 415].

Буденне знання має «передрозсудковий» (рос. «предрассудочный») характер. Послуговуючись категоріальним апаратом герменевтики, можна зауважити, що спільна, «загальна» частина буденних, очевидних знань становить зміст колективного «передрозуміння» [125, с.10] певного кола учасників суспільних відносин відповідного виду. Це зумовлює комунікативну природу очевидності та її зв'язок із принципом «розумних»

або ж «правомірних очікувань». За твердженням А. М. Єрмоленка, «коли йдеться про «нормальне» стосовно... тієї чи іншої людини, то мається на увазі те, чого можна від неї очікувати... поняття «норма», що виражає правило, взірець, стандарт, визначає такий рівень взаємних очікувань, який «твердішає» у своїй усталеній, узагальненій, довершеній формі «генералізованого вираження очікування...», «інтерсуб'єктивне підґрунтя норми й розкриває те, що вона виражає певні очікування, які генералізуються» [135, с.61]. Очевидність, власне, і виступає тією дорефлексивною основою, в якій дескриптивний і прескриптивний бік поняття норми збігаються, вона є єдністю нормального і нормативного, тим пунктом емпіричних уявлень про «нормальне», в якому вони переходять у нормативне.

«Логіка задає для певних типів ситуацій (...) певні закономірності, які характеризують, зокрема, дану ситуацію як «тип». Аналіз типових закономірностей є суттєво важливим для прояснення генезису відповідних очевидностей, котрі знаходяться в основі даної ситуації, – зрозумілих як типові очевидності» [527]. Відтак природа очевидності у праві виявляється суб'єкт-об'єктною, а об'єктивність очевидності неминуче має суб'єктивний характер. Сказане, однак, не може розглядатись як заперечення об'єктивного характеру очевидності, а радше з особливою наочністю виявляє діалектичну тотожність об'єктивного й суб'єктивного у праві. Не можна забувати, що будь-який пошук об'єктивних, незалежних від людської свідомості засад права здійснюватиметься не інакше як за посередництвом тієї ж таки свідомості. В юридико-практичному аспекті йдеться лише про те, яким чином суб'єктивно очевидне набуває загальнозначущої об'єктивності, об'єктивується. Як видається, наведеним вище спростовується зауваження про те, що самоочевидність природно-правових положень не спирається на об'єктивний критерій істини, відмінний від віри [442, с.88].

Зупинимось детальніше на питанні про соціальні основи «очевидностей» у юридичному регулюванні. У цьому пункті для природно-правового мислення виявляється проблематичність метафізичної та «абсолютистської» інтерпретації очевидного. Вже основний зміст поняття очевидності вказує на її гносеологічний, а відтак і суб'єктивний характер. Отож виявлення очевидності неминуче пов'язано зі сферою суспільних уявлень, сприйняття суспільною свідомістю тих чи інших явищ та процесів. При цьому, за зауваженням А. М. Михайлова, ступінь очевидності певних правил поведінки, які вважаються природно-правовими, прямо пропорційна гомогенності (однорідності) конкретного соціуму [див.: 271, с.332].

Як слушно відзначає А. М. Єрмоленко, внутрішній вимір норм пов'язаний з уявленнями про «природні», звичні способи поведінки, що органічно вплетені в соціальну практику, безпосередній досвід людей [135, с.61]. Відтак провідною формою такої об'єктивації постає колективний соціальний досвід, а саме досвід конкретної соціокультурної «інтерпретаційної спільноти» [56, с.14], в межах якої відповідні уявлення й виступають як очевидні. Власне, загальний характер такого досвіду й виступає соціально-суб'єктивним виявом його об'єктивності, тоді як потреби суспільної практики (передовсім господарського обороту чи владного управління) становлять, так би мовити, «матеріальне» («природне») джерело такої об'єктивності. Своєю чергою, зовнішніми формами колективного досвіду, в яких виявляються відповідні поведінкові «очевидності», виступають узвичаєння, звичаї, традиції та інші нормативні вияви загальносоціальної практики.

З певною умовністю в очевидності може бути виокремлено інтелектуальний (теоретичний) та моральнісний (практичний) аспекти. В першому випадку йдеться про знання, яке є ціннісно нейтральним, тоді як в другому – про ціннісне знання, про вихідні, дорефлексивні моральні й

правові оцінки. Такий розподіл відображає переважну роль теоретичного і практичного досвіду у виробленні відповідних уявлень. Якщо безпосередньою основою інтелектуальної очевидності є досвід розмірковування, то моральнісна очевидність безпосередньо зумовлена соціокультурним досвідом.

Слід зауважити, що очевидність не в усіх випадках є дорефлексивною, адже вона може виступати й результатом інтелектуального досвіду, результатом такого осмислення й переосмислення соціальної практики, яке створює нові очевидності, нове розуміння очевидного. Невипадково у неklasичній філософії (Е. Гуссерль, М. Гайдеггер) стверджується, що очевидність життєвих реалій приховує істину, а не відкриває її [207, с.103].

Видається доречним навести слова О. В. Ахутіна про те, що «ми не просто доробляємо» (рос. «доводим»), узагальнюємо чи осмислюємо практичний досвід, а переосмислюємо його, перетворюємо на досвід того, що не може бути предметом практичного відношення...» [20, с.169]. В юридичній практиці це може відбуватись у рамках індивідуального, так і колективного досвіду – однак в останньому випадку це стосується насамперед досвіду спеціалізованого, професійного. Якщо зазвичай правореалізаційна і правозастосовна очевидність обмежуються буденним «здоровим глуздом» й, відповідно, рівнем правових очевидностей як «реально-належного», натомість, практика правотворчості, а також конституційного та міжнародного правосуддя, яка спрямовується на поступове якісне перетворення суспільної дійсності, на привнесення в соціальну реальність елементів ідеально-належного. В процесі такого переосмислення, перетворення правового досвіду витворюються «нові очевидності чуття і розуму» (О. В. Ахутін) і смисловий горизонт інтелектуальної та моральної очевидності розширюється.

Таким чином, правова очевидність виступає формою репрезентації соціального досвіду в колективній правовій свідомості. Очевидне знання

юридичних явищ є як передумовою, так і результатом досвідно-практичного осмислення сутності явищ, їх значущості для існування і розвитку конкретного суспільства. Таке знання виражає соціокультурно зумовлене пізнання закономірних основ функціонування суспільних відносин, законів їх внутрішньої організації. «Природність» тут означає безпосередню даність очевидностей для практичного розуму, «апріорність» якої в знятому вигляді вміщує результати соціальної практики.

Окрім логіко-історичного підходу до поняття природи, у літературі представлений також і інший, уможлядно-теоретичний підхід, який являє собою спробу узагальнення історичних значень. Так, О. Гьофе виокремлює три основні значення цього поняття: дескриптивне в широкому смислі, телеологічне і моральне. «У дескриптивному значенні природа – це сукупність останніх, граничних, таких, що не підлягають сумніву передумов людських дій, передумов, які не визначаються ані попередніми діями, ані інституційними і культурними рамками існуючої практики. Природа тут виступає як сукупність певних аспектів людського буття і світу, які не перебувають у розпорядженні індивіда і суспільства і утворюють той континуум, в якому може розвиватись і діяти людина...» [508, с.62]. Як бачимо, тут поняття природи визначається передовсім негативним способом як те, від чого не залежить, або чим не є передумови людських дій.

Окрім цього, виокремлюється телеологічне значення розглядуваного поняття, запроваджене Арістотелем, і власне його нормативне значення як «сукупності моральних даностей права». Тут відбувається безпосередній перехід від поняття природи до поняття природного права. Це «раціональне природне право» або ж «право розуму» в нормативному, а не лише в теоретико-пізнавальному смислі, найбільш послідовним розвитком якого є вчення І. Канта [508, с.62, 65]. Лише в останньому випадку не відбувається

змішування дескриптивного і нормативного в праві, так званої помилки «підміни суцього належним».

У цьому випадку значення понять природного групується відповідно до онтологічного і деонтологічного різновидів юснатуралізму. Більш детальне вивчення цих значень вимагає звернення до змісту окремих природно-правових підходів і концепцій, про які більш докладно йтиметься в наступному підрозділі. Підхід, пропонований О. Гьофе, має суто інструментальне значення в аспекті розгляду критичних зауважень на адресу юснатуралізму, а саме аргументу про нерозрізнення дескриптивних і нормативних суджень. Це підтверджує те, що найбільш прийнятним способом розгляду основоположних категорій юснатуралізму є їх вивчення в єдності історичного та логічного.

З багатозначності поняттєвого апарату класичного юснатуралізму впливає необхідність конкретно-історичного оперування відповідними терміно-поняттями. Водночас, на думку О. Гьофе, у методологічному плані така багатозначність не відіграє надто великої ролі, оскільки суттєвим виявляється саме протиставлення «природного» деякому «голому встановленню» й загальна морально-критична спрямованість природно-правового мислення [508, с.56]. Відзначимо, що у випадках більш диференційованого використання цих понять встановлення їх значення у кожному випадку є доконечно необхідним.

Як зазначає О. В. Ахутін, новоевропейська категорія «натури», подібно до гераклітової «фюсіс», характеризується «нерозв'язуваною загадковістю», вона «ховається і вислизає від поняття» [20, с.176]. До «дивовижностей новочасної природи» О. В. Ахутін відносить те, що остання «все пов'язує причинно й доцільно, але сама не визначається ані метою, ані причиною. Сама по собі вона безпричинна й безцільна» [20, с.177]. Вельми прикметним видається й зауваження про те, що «у природі сутність та існування збігаються» [20, с.176]. Як відомо, згідно з

постулатами середньовічної метафізики, такий збіг може бути притаманний лише Богові, божественному буттю. Отже, новочасна «розумна», «раціональна» й водночас апофатична «натура», постає як своєрідний смисловий заміник категорії Бога. З одного боку, це вказує на паралелізм і смислову спадковість античної, середньовічної та новочасної епістемології природного права, на спільну методологічну основу всього класичного юснатуралізму, з іншого ж – свідчить про слушність його загальної характеристики як такого, що йому властивий «сакрально-містичний» характер [247, с.219-220].

Необхідність прояснення смислів уявлень і понять, які розглядаються, зумовлює необхідність звернення до їх соціальних основ. Історична динаміка смислових значень уявлень про «фюсіс», «натуру», а також пов'язаних з останнім понять «природного закону» й «закону природи» у західноєвропейській культурній традиції, засвідчує, що вони відображають внутрішні, глибинні й сутнісні суперечності, які виступають рушійною основою процесів розвитку суспільства й соціального регулювання. Виражені в цих термінах уявлення виступають реакцією індивідуальної та колективної правосвідомості на явище соціального відчуження, зростання якого пов'язується, зокрема, з розвитком і посиленням державно-юридичних механізмів владного регулювання.

Образ природного права виступає як «раціональний медіатор» [38, с. 164, 218, 221] чи то як «опосередковуюче уявлення» [316, с.248], в якому долаються суперечності соціальної регуляції в цивілізаційно розвинутому суспільстві: дихотомія між біологічною природою людини та соціонормативною культурою; між автономною та гетерономною, інтравертною та екстравертною формами регуляції людської поведінки; між існуючими соціальними потребами та можливостями їх задоволення, наявними в певній системі розподілу соціальних благ.

У правовій свідомості природне право постає гармонійним образом права, в якому втілюються сутнісні аспекти людського буття. Воно стає тим образом, в якому відновлюється внутрішня, безпосередня співпричетність людини до тих цінностей, які втрачаються у процесі зміни форм соціальної організації і владно-регулятивних механізмів, або ж до цінностей, здобуття яких вимагає суспільний розвиток. Спроби подолати відчуження державно-юридичного регулювання від глибинних, духовних та сутнісних основ міжлюдських відносин здійснюються, зокрема, на основі протиставлення владно-організаційним способам регуляції інших, зокрема, традиційних та архаїчних, вироблених у родовому суспільстві як більш органічних; за рахунок наповнення юридичної регуляції певним ідейно-світоглядним змістом; шляхом зміни способів і форм розподілу соціальних благ (класичний юснатуралізм). У некласичних концепціях юснатуралізму (екзистенціалізм, феноменологія, герменевтика) це завдання вирішується на основі переосмислення самого процесу правотворчості й правового «смысловідшукування».

Більш докладний розгляд того, якими способами можуть виконуватись ці завдання в окремих природно-правових концепціях, вимагає звернутися до методологічних основ їх систематизації.

2.2. Методологічні основи систематизації природно-правових концепцій

Як випливає з наведеного вище, конститутивні ознаки юснатуралізму є насамперед змістовно-смысловими, а не формально-термінологічними. З огляду на це заперечення природно-правової термінології тим чи іншим

автором не повинно вводити дослідника в оману, оскільки невикористання певних терміно-понять ще не свідчить про відмову від природно-правового підходу.

У цьому контексті, слід, зокрема, звернути увагу на те, що процес подолання природно-правової ідеології у правознавстві XVIII–XIX ст. не був простим та однозначним. Проявами цього стало те, що на зміну класичному юснатуралізму прийшли філософські вчення про право (Й.Г. Фіхте, Г.В.Ф. Гегель), етико-правові доктрини (І.Кант, Дж. Бентам, Дж.С.Мілль та ін.), політичний радикалізм Ж.Ж. Руссо, питання про належність якого до школи природного права залишається дискусійним в сучасній науці історії політичних і правових учень, та концепції історичної школи права [див.: 75, с. 62–67, 70]. Частина згаданих доктрин зберегли природно-правовий характер при фактичній відмові від використання традиційної термінології юснатуралізму. Стосовно ж історичної школи права є обґрунтованим висновок про її природно-правову сутність. Остання виявляється, зокрема, в активному використанні нею таких метафізичних конструкцій, як «народний дух», який визнається рушійною силою правового розвитку, віра в існування «загальних законів історичної еволюції» [548, с.22] та ідея закономірного розвитку права [111, с.11].

Отже, реалізація методологічного принципу єдності логічного та історичного у пізнанні природно-правових концепцій та підходів здійснюється в герменевтичному колі пізнавальної логіки та історичного досвіду. Логічне виступає тут як «знята» форма історичного та водночас як засіб його інтерпретації, а історичне подає матеріал для постійного уточнення та критичного осмислення схем логічного упорядкування історії юснатуралістичної думки.

Метою подальшого розгляду є виявити внутрішні логічні зв'язки між окремими видами природно-правових підходів як відмінних стратегій правового пізнання. Виконання цього завдання потребує відбору

насамперед найбільш типових, «зразкових» форм, моделей природно-правового мислення [275, с.138]. Отож, необхідним стає опертя на певні типологізаційні схеми, на основі яких можлива класифікація різновидів юснатуралізму.

Розрізнення історичних та логічних підходів до систематизації природно-правових концепцій дозволяє виокремити відповідні способи такої систематизації: історичний, якому відповідає поняття періодизації, та логічний, який можна вважати типологією у вузькому розумінні. Один із ранніх варіантів наукової періодизації природно-правових учень у західноєвропейській правовій думці був запропонований Й.О. Покровським, який, з урахуванням їх взаємозв'язку з практикою цивільно-правового регулювання, виокремлював такі етапи їх розвитку: 1) давньоримський; 2) період доболонських юристів (XI ст.); 3) доба «коментаторів» (поч. XIV–XV ст.); 4) епоха природно-правової школи цивільного права (XVII–XVIII ст.); 5) відроджене природне право кінця XIX – початку XX ст. [334, с.22]. Нині до наведеної періодизації слід додати ще один період «відродження» природного права в 50-і рр. XX ст.

Поширеною є періодизація «західного» юснатуралізму згідно з усталеною історичною схемою «античність – християнське середньовіччя – Новий час». Такого підходу дотримуються, зокрема, німецькі правознавці [436-а, с.15]. Його певною модифікацією є виокремлення, по-перше, в рамках Нового часу «першого» (від Г. Гроція до І. Канта) і «другого» періодів, а по-друге, виокремлення «сучасного» періоду розвитку природного права [43, с. 22, 81, 104].

Близькою до розглянутої вище є періодизація розвитку ідеї природного права, запропонована фінським філософом права А. Аарніо. Вчений виокремлює чотири етапи розвитку цієї ідеї, яким відповідають: 1) античні вчення; 2) християнська доктрина природного права; 3) раціоналістична теорія природного права; 4) сучасна теорія природного

права [цит. за: 262, с.174]. Слід зауважити, що поняття «раціоналізму» в останньому випадку несе специфічне смислове навантаження та пов'язане насамперед з самоідентифікацією новочасного юснатуралізму. Вказівки ж на «сучасний» етап розвитку природного права видаються не дуже вдалими з огляду на їх малоінформативність.

Загалом слід відзначити, що логічна послідовність і стрункність в історичній періодизації юснатуралізму навряд чи є досяжною з огляду на різноманіття факторів, які впливали на змістовну динаміку природно-правових доктрин. У цьому зв'язку особливий інтерес становлять спроби періодизації, які мають логіко-теоретичне спрямування, та до основи яких покладаються єдині критерії.

Одним із таких критеріїв є вирішення питання про відношення між позитивним та природним правом [572, с.184-185]. Виходячи з цього, Р. Токарчик виокремлює в історії юснатуралізму три епохи. У першій, яка охоплює відрізок часу від античності аж до XVII ст., уявлення про природне право гармонійно поєднуються з уявленнями про право позитивне. Друга епоха, яка триває з XVII по XVIII ст., оцінюється як період переваги природного права над позитивним, з огляду на що її прийнято називати «добою природного права». Зрештою, в третій, яка охоплює XIX ст. і триває дотепер, відбувається взаємне притирання й суперництво доктрин позитивізму та природного права, в якому позитивне право, за словами Р. Токарчика, «отримує тимчасову перевагу» [572, с.184-185].

У цитованій вище праці запропоновано також низку варіантів логічної систематизації природно-правових концепцій і доктрин [572, с.166]. В основу дихотомічної систематизації покладено виокремлення чотирьох основних класифікаційних критеріїв, у рамках яких розподіл окремих доктрин відбувається за антиномічним принципом.

Так, за відповіддю на питання про суть природного права виокремлюються релігійні й світські, раціоналістичні й нераціоналістичні, телеологічні й каузалистичні, реалістичні й утопічні доктрини (щодо доктрин останньої групи зауважимо, що в сучасній літературі пропонується ціннісно-нейтральне розуміння утопії як а) моделі майбутнього соціального устрою та способу освоєння майбутнього в духовній культурі та як б) «секуляризованої релігійної ідеї доби Нового часу», яка не лише не є альтернативною науці, але в кінцевому підсумку виходить з неї. На думку Т.В. Розової, утопія значно вичерпала себе в період переходу до Постмодерну [див.: 431, с.8–9, 11, 12]).

У рамках проблематики природно-правового зобов'язування називаються також доктрини приватні й публічні, загальні й особливі, статичні й динамічні, класичні й сучасні, західні (європейські) й незахідні (неєвропейські), етичні (внутрішньо зобов'язуючі) й політичні (зовнішньо зобов'язуючі) [572, с.184-185].

Систематизація доктрин, які акцентують особливу увагу на визначенні змісту природно-правових положень, дозволяє розподілити їх на абсолютистські та релятивістські, доктрини природного права зі сталим та зі змінним змістом, матеріальні і процедурні, деонтологічні й недеонтологічні, емпіричні та спекулятивні тощо. Зрештою, з точки зору соціальних та інших функцій природного права Р. Токарчик систематизує юснатуралістичні доктрини на нормативні й ненормативні, прогресивні й консервативні, утилітарні й неутилітарні [572, с.183-184]. Окрім цього, вчений наводить схеми систематизації, які ґрунтуються на історичних критеріях, а також обґрунтовує необхідність звернення до найбільш загальних критеріїв систематизації, виокремлюючи при цьому ідеалістичні (суб'єктивні і об'єктивні) та матеріалістичні філософські позиції [572, с.187].

Не заперечуючи методологічної значущості цього поділу, вкажемо на низку моментів, котрі задають обмеження в можливості його застосування до окремих юснатуралістичних концепцій. До таких моментів належать, по-перше, плюралізм вихідних позицій дослідників у трактуванні категорій ідеального та матеріального [197, с.248-249] й пов'язана з цим певна умовність значень відповідних термінів. Більш докладно це питання розглядатиметься далі у розділі 3.

Водночас, якщо виходити з поширеної інтерпретації цієї опозиції, в якій «ідеальне» фактично ототожнюється зі сферою свідомості суб'єкта правового пізнання, а «матеріальне» розглядається як усе, що перебуває поза цією сферою, слід відзначити певну складність методологічної демаркації низки концепцій. Йдеться, зокрема, про ті з них, в яких, з одного боку, сфера буття права обмежується формами взаємодії окремих свідомостей та утворюваними в процесі такої взаємодії смислами (комунікативна практична філософія, герменевтика та ін.), а з іншого боку, так зване «основне питання філософії» виноситься за дужки. Це, своєю чергою, залишає відкритим питання про позицію дослідника стосовно значення емпірико-соціальних чинників у бутті права.

З одного боку, брак уваги до матеріальних і соціально-змістовних факторів: потреб, інтересів, фактичних відносин тощо – дає підставу для оцінки згаданих підходів як ідеалістичних [135, с.206]. З іншого боку, в цьому випадку не можна не визнати й суто ідеалістичного характеру юридико-логічних, юридико-догматичних, лінгвістичних, структуралістських та інших методів аналізу правової реальності, розглядуваної як зв'язки між ідеальними об'єктами (нормами, судженнями, текстами тощо). Так чи інакше, загалом суттєвим видається те, що деідеологізований розгляд «матеріалізму» та «ідеалізму» як пізнавальних підходів та стратегій філософсько-правового пізнання не повинен перешкоджати визнанню як їх методологічних переваг, так і властивих їм обмежень.

Окрім тих типів юснатуралізму, які вже згадувались вище (розділ 1), відповідно до спеціальних дослідницьких цілей може бути виокремлено й інші варіанти типізації природно-правових підходів та концепцій. Так, зокрема, О. Гьофе розрізняє «догматичне» і «критичне» природне право, ототожнюючи останнє з деякими «мінімальними умовами, яким повинна відповідати надпозитивна критика держави і права, якщо вона хоче, аби її сприймали серйозно» [507, с.55, 66]. М. Мерфі виокремлює «парадигматичні» й «непарадигматичні» природно-правові теорії в етиці, відносячи до першої групи метафізичні й теїстичні вчення (Арістотель, Тома Аквінський, Т. Гоббс), а до другої – концепції Дунса Скотта, Ф. Суареза, Дж. Локка, об'єднані їх опертям на спосіб трактування джерел природного права, автономний від сакрально-метафізичного [568].

Суттєві відмінності існують також між внутрішньою, індивідуальною «природною» моральністю і мораллю, виразом якої стали концепції «старого» природного права традиційних суспільств, і «мораллю соціальних структур», яка виникає в буржуазному суспільстві доби модерніті і відображається в «новому» природному праві. Такі відмінності дають підстави розрізняти індивідуальну і соціальну природно-правову етику.

Залежно від характеру зв'язку онтичного джерела «правовості» із суспільними відносинами юснатуралістичні концепції можуть бути також розподілені на трансцендентні й іманентні (психологічно- чи соціально-іманентні); за способом обґрунтування, або ж за типом раціоналізму, втіленим у відповідній концепції – на фідео-раціоналістичні (теологічні) й інтелектуально-раціоналістичні (секулярні). Окрім цього, теологічні концепції можуть бути розрізнені також за різновидами відображеного в них релігійного світогляду – напантеїстичні, монотеїстичні, деїстичні тощо. За зв'язком із системами соціонормативної регуляції природно-правові підходи можуть бути класифіковані на релігійні, моральні та юридичні. Практична значущість трьох останніх класифікацій

зумовлюється тим, що за сучасних умов саме релігія виявилась найбільш гнучкою та адаптивною структурою традиційного суспільства [39, с.380]. З огляду на це нині звернення до матеріалів соціально-правових доктрин тих релігійних течій, які представлені в Україні, видається перспективним в аспекті вивчення можливостей адаптації нашого суспільства до модернізаційних трансформацій.

Попри евристичне значення наведених вище поділів, розмежування природно-правових підходів на онтологічні та деонтологічні, застосовуване правознавцями вже на початку ХХ ст. (Є. В. Спекторський) [454-а, с. 55–56], надалі залишається вельми важливим у методологічному плані. Так, Є. В. Спекторський, виокремлюючи «системи природного права», представлені в творах новаторів ХVІІ ст., називав онтологічну (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза), логічну (Лейбніц) і деонтологічну (С. Пуфендорф, частково – Г. Гроцій). Є. В. Спекторський зауважує стосовно вчення Г. Гроція, що його критерій права не онтологічний, а деонтологічний (справедливість як відповідність природі «суспільства, яке користується розумом»). З іншого боку, вчений вказував на те, що у Г. Гроція характер природного права отримує також «онтологічний факт боротьби за самозбереження» [454-а, с. 55–56]. У цьому випадку використовується широке розуміння деонтологічного підходу, поняття про який відображає тут ціннісно-етичне й критично-оцінкове осмислення соціальної реальності. Як видається, такий підхід більш точно називати *етико-деонтологічним*.

Вужче розуміння поняття деонтологічного підходу як такого, що принципово заперечує можливість виведення належного з суцього та пов'язує належне не з «природою», а з ідеальним та апріорним всезагальним «практичним розумом». У такому розумінні використовує поділ юснатуралістичних концепцій на онтологічні (Й. Месснер, Е. Вольф, Н. Боббіо, А. Кауфман, Р. Марчич, А. Троллер та ін.), деонтологічні

(І. Кант, неокантіанство) та аксіологічні (феноменологія, окремі версії неокантіанства) один з провідних сучасних теоретиків права Г. В. Мальцев [247, с. 107–109, 59]. Перевагою розглядуваної моделі є можливість виокремлення основних концептуально-методологічних підходів до розв'язання фундаментальної проблеми співвідношення між суцим та належним. Аксіологічні ж підходи, на наш погляд, в одних випадках можуть бути віднесені до онтологічного юснатуралізму, а в інших – до деонтологічного.

Розмежування деонтологічних та онтологічних підходів фактично відтворено й в емпіричній класифікації концепцій «відродженого природного права» в Росії, здійсненій А. В. Поляковим. В залежності від способу розв'язання проблеми співвідношення права і моралі дослідник розрізняє етико-нормативні (П. І. Новгородцев, Б. О. Кистяківський, Й. О. Покровський, С. А. Котляревський) та ейдологічні (Й. В. Михайловський, В. М. Гессен) концепції. У першому випадку природне право розглядається як сукупність апріорних моральних вимог до позитивного права, тоді як у другому природно-правові принципи відшукуються всередині діючого позитивного права. При цьому останнє мислиться як ідея права, яка реалізується в історії [335-а, с.9].

Бінарний поділ юснатуралістичних концепцій на онтологічні й неонтологічні (С. І. Максимов) дає можливість відобразити практично всі існуючі версії юснатуралізму. Онтологічний різновид концепцій природного права охоплює й сучасні природно-правові підходи (в тому числі натуралістичні, й соціально-антропологічні), використовувані як правовою доктриною, так і практикою. Онтологічні підходи в загальному характеризуються гносеологічним об'єктивізмом. Їх характерна риса – «іманентизм» (О.Ф.Лосев) та методологічний збіг порядків мислення й буття. Слід відзначити також якісну неоднорідність онтологічних підходів. В їх рамках може мати місце як матеріалістичне (ранній стоїцизм,

Ф. Бекон, Т. Гоббс, Ш.Л. Монтеск'є), але й ідеалістичне (пізній стоїцизм, християнські концепції, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель) осмислення природного права; сакралізовані (Августин, Тома Аквінський) й секуляризовані (П. Абеляр, Г. Гроцій); сенсуалістичні (Епікур, Т. Гоббс, Дж. Локк) та інтелектуально-раціоналістичні (Г. Лейбніц, С. Пуфендорф, Х. Вольф) інтерпретації. Некласичні трактування природного права протиставляють автономні й індетерміністичні інтерпретації природного права (екзистенціалізм) його гетерономним та детерміністичним інтерпретаціям (Платон, Б. Спіноза, Г.В.Ф. Гегель).

Враховуючи висловлені в літературі позиції вітчизняних та зарубіжних дослідників розглядуваного питання, серед історичних підходів до побудови природно-правових концепцій може бути виокремлено не лише онтологічні й деонтологічні, але й «протодеонтологічні», які в концептуальному відношенні становлять своєрідну проміжну ланку між першими і другими. Виокремлення останньої групи підходів дає можливість на конкретно-історичному матеріалі відобразити логіко-методологічні витоки деонтологічних різновидів природного права.

Задля розв'язання завдань, поставлених на початку цієї роботи, особливе значення мають класифікації природно-правових концепцій в аспекті вирішення питання про співвідношення між природним та позитивним правом. У західній традиції філософії права ця проблема привертає увагу дослідників ще від часів виникнення перших природно-правових концепцій античності. За доби Середньовіччя вона набула форми питань про способи виведення приписів позитивного права із засад права природного та про міру обов'язковості несправедливого закону (Тома Аквінський). Ця проблематика залишалася предметом дискусій між позитивістами та юснатуралістами й у ХХ сторіччі, набувши особливого загострення в Німеччині після Другої світової війни, коли перед юристами постало завдання оцінки нацистського законодавства.

В юснатуралістичних вченнях питання про співвідношення між тими нормативними утвореннями, котрі визнаються правом природним, із емпіричною соціонормативною реальністю вирішується неоднозначно. Видається прикметним, що самі собою відповіді на це питання розглядаються в літературі як одна з підстав класифікації доктрин юснатуралізму. Так, Г. Ріффель запропонував саме за таким критерієм диференціювати юснатуралістичні концепції, починаючи від тих, в яких природне право виступає зразком для правопорядку, до тих, в яких природне право заперечує позитивне [цит. за: 529, с.31].

На нашу думку, для розв'язання завдань практичної юриспруденції ті радикальні юснатуралістичні концепції останньої групи, історичні корені яких містяться ще у вченнях кініків, навряд чи можуть бути визнані прийнятними. Однак для досягнення цієї ж мети далеко не завжди є придатними й концепції першої групи. Адже такі ідеальні утворення, як зразки, стандарти, моделі, ціннісно-нормативні образи, ідеали тощо можуть істотно відрізнятися за ступенем можливості їх практичної реалізації. Слід визнати, що чималій кількості таких утворень в історичному й сучасному юснатуралізмі властивий утопічний або ж надто абстрактний характер (концепції «золотої доби», ідеальної держави, «трансцендентної справедливості» тощо). Натомість підходи, котрі з юридико-практичної точки зору можуть становити особливий інтерес, знаходяться поміж тими, котрі належать до двох згаданих вище граничних випадків.

Наведена Г. Ріффелем класифікація може використовуватись не лише стосовно самих вчень про природне право, але й щодо філософсько-правових концепцій, предметом розгляду яких є типи праворозуміння та питання їх взаємодії. У сучасній теорії та філософії права серед таких підходів та концепцій можна виокремити дві групи:

– ті, в яких існують відношення доповнюваності, комплементарності чи то між природним та позитивним правом, чи то між відповідними типами праворозуміння (Р. Моулз [344-а, с.246–247], Л. Александер [341-а, с. 171], Г. В. Мальцев [247, с.393-409], П. М. Рабінович [362] та ін.);

– ті, які зорієнтовані на той чи інший варіант інтегрування, синтезу природного й позитивного права (інтегративна юриспруденція Дж. Холла [562], Г. Дж. Бермана [555], М. Вілле [344-а, с.221-222], П. О. Сорокіна [94] та ін.; онтологічна герменевтика А. Кауфмана [169]; концепції «права як цілісності» Р. Дворкіна [557], концепція «внутрішньої моральності права» Л.Л. Фуллера [498], ідеї «природності позитивного права» й «позитивності природного права» Е. Л. Тінанта [344-а, с.241], «комунікативна теорія права» А. В. Полякова [336], «реалістичний позитивізм» Р. А. Ромашова [434], «формально-змістовні» підходи Є. М. Трубецького [480], П. А. Оля [306, с.191-207], «природно-позитивне право» В. М. Шафірова [534], інтегративний підхід С. І. Тімуш [476], соціологічно-орієнтоване праворозуміння О. В. Петришина [322, С.140] та ін.). Окремо слід назвати сучасні ідеї С. С. Алексєєва [6, с. 369–375], В. А. Бачиніна [34] й концепцію багаторівневої правової реальності С. І. Максимова [236, с.178-179; 241, с.39, 42], в яких присутні моменти як доповнюваності, так і спроби синтезування природного й позитивного типів розуміння права.

У більшості природно-правових концепцій можна вирізнити, по-перше, філософсько-світоглядні й теоретичні (соціально-філософські, філософсько-правові, теоретико-правові й етико-богословські) компоненти; по-друге, компоненти соціально-прикладні: власне юридичні, морально-юридичні, морально-політичні, політико-правові. При цьому у прикладних концепціях зазвичай наводиться їх філософське обґрунтування, міститься теоретична аргументація етико-політичних та політико-юридичних висновків. З іншого боку, ідеям та теоріям філософів-

юснатуралістів, іноді незалежно від їх намірів, надається цілком певне прикладне значення у політичній та юридичній практиці.

Лише в окремих концепціях звертається увага на зв'язок між змістом юснатуралістичних положень із чинниками емпіричного порядку (психологічними, соціальними, культурно-історичними тощо). Це пояснюється тим, що більшості природно-правових підходів властива ідеальна й метафізична спрямованість. Однак саме цей зв'язок, який зазвичай залишається поза увагою, на наш погляд, і зумовлює можливості успішного використання юснатуралізму в повсякденній юридичній практиці та інтеграції його з іншими стратегіями осмислення права.

Зміст найбільш важливих історичних та сучасних природно-правових концепцій західної правової традиції [256; 227; 492-493; 234; 17-а, 18, 19; 2; 523; 159-а; 278; 87; 100; 455; 436; 219-а; 64; 277; 167-168; 82-84; 296; 399; 398; 231; 169; 77-78; 400; 498; 557-558; 432; 560; 174; 468 та ін.] досить докладно висвітлювався й критично аналізувався у філософській, філософсько-правовій літературі, у працях з історії політико-правової і суспільно-політичної думки [див.: 293-294; 220-223; 50; 137; 108; 104; 230; 41; 142; 477; 287; 454, 454-а; 506; 5; 530; 298; 97; 326; 101; 107; 529; 31; 43; 37; 160; 247; 306; 236; 268; 274; 512; 271; 262; 163; 67; 453; 464; 60; 200; 383; 449; 90; 501; 88; 488-491 та ін.]. Порівняльний огляд згаданих концепцій в аспекті відмінностей між підходами до осмислення поняття природного права вже здійснювався нами в іншому місці [391, с.140-232]. Відтак, з огляду на обмежений обсяг дисертаційного дослідження нижче наводяться лише деякі теоретичні узагальнення, зроблені на підставі такого огляду.

Історичні та сучасні юснатуралістичні конструкції та категорії (природного права, природи речей, природи людини, природної справедливості, суспільного договору тощо) функціонують як універсальні мисленнєві форми, за посередництвом яких відбувається логіко-

структурна організація змісту природно-правових концепцій. Серед таких конструкцій можна виокремити як образні уявлення (соціально-етичні – «Природа-Мати», «природний» суспільний стан, «золота доба», «місто Сонця», етичні й етико-правові – совість, правда-справедливість, «праведний закон», «правовий закон», «справедливе суспільство» тощо), так і філософсько-правові й теоретико-правові поняття (справедливе за природою, природа речей, належне, верховенство права, правова держава тощо), які наповнюються певним змістом у рамках етико-правових і політико-правових концепцій та теорій.

Образні природно-правові уявлення виступають тією формою, в якій відображаються суспільні інтереси, прагнення й очікування масової морально-правової свідомості. Їм притаманна описова (нарративна) форма та образно-чуттєва конкретизація. Натомість «елітарна» правосвідомість, носіями якої виступає зазвичай інтелектуальна еліта суспільства (філософи, політики, юристи, публіцисти) оперує не тільки образними уявленнями, але й абстрактно-теоретичними конструкціями. Останні можуть функціонувати у правосвідомості як раціоналістичні політико-правові міфологеми або ж як засади вироблення окремих державно-юридичних рішень.

В історії класичної юснатуралістичної думки виокремлюються такі основні групи значень терміно-поняття «природне право»: 1) закон як внутрішньо впорядковане, закономірне буття, або ж як ідеальна деонтично-нормативна реальність; 2) вроджене та невід'ємне суб'єктивне право, свобода людини, людських спільнот, людства чи живих істот загалом; 3) філософсько-правове вчення, предметом якого виступають названі явища (особливий різновид філософії права); 4) загальна теорія позитивного права та його окремих інститутів. Якісні відмінності між наведеними вище значеннями терміно-поняття, яке розглядається, зумовлюють те, що дефініція, яка, з одного боку, була би концептуально

цілісною та внутрішньо несуперечливою, а з іншого – відображала би усі існуючі та можливі різновиди варіанти інтерпретацій природного права, може стосуватися природного права як групи правових теорій, філософсько-правових учень, а не як деякої соціорегулятивної реальності.

Саме таким способом у радянському правознавстві В. О. Четверніним було визначено сучасну теорію природного права як «сукупність концепцій, що керуються спекулятивним поняттєвим розрізненням права і закону, котре базується на ідеологізованих, охоронювальних стосовно капіталістичного ладу і в підсумку економічно детермінованих уявленнях про «природність» і справедливість соціальних основ буржуазного правопорядку; причому справедливість розглядається як першооснова й сутність права, втілена у проявах «природного права» – ідеалістично витлумачених реальних дозаконотворчих факторах формування юридичних норм і правовідносин, а поняттям природного права чи аналогічним йому («природа речей», «істинне право», «допозитивне право» тощо), яке конкретизує уявлення про «природну» справедливість, позначаються:

1) найвищі норми й принципи, котрі стоять над законом і змісту яких приписується абсолютна чи відносна значущість;

2) такі, що не піддаються формулюванню як абстрактні генералізовані норми, конкретні змістовні критерії справедливості («істинності») соціально значимих актів, іманентні змісту одиничних суспільних відносин;

3) таке, що припускається апіорно необхідним формальне начало (засада) справедливості – джерело «правильного» змісту законодавчих і судово-адміністративних рішень, оцінюваних у моральнісно-етичному аспекті як «дійсне право» [529, с.26-27].

Ідейно-політична заангажованість такого визначення мала своїм наслідком те, що в ньому залишилась відображеною лише консервативно-

охоронювальна та легітимаційна функції природно-правових концепцій, залишивши осторонь їх соціально-критичний потенціал, використовуваний, зокрема, католицькою природно-правовою думкою. Водночас не можна не відзначити того, що наведена дефініція загалом досить повно відображає основні різновиди природно-правових концепцій, вироблені в історії правової думки, поєднуючи, по-перше, як змістовні, так формально-термінологічні критерії демаркації відповідних концепцій як природно-правових, а, по-друге, охоплюючи як формальні, так і змістовні, як онтологічні, так і деонтологічні засади легітимації права. З огляду на це й з урахуванням наведених зауважень, як видається, вона може бути придатною і для сучасного правознавства як засіб аналізу існуючих юснатуралістичних концепцій.

Сучасний дослідник юснатуралістичних учень А. М. Михайлов вважає, що можна виокремити принаймні сім смислів, якими наділяється поняття природного права:

- 1) всевітнє, космічне або божественне право, непорушна реальність, доля, якій підпорядковані Всесвіт, природа, людина (надприродне);
- 2) сукупність всезагальних і незмінних правил поведінки, заснованих на природі людини та / або устрої всього живого світу і тому таких, що не залежать від суспільних процесів, явищ (природа людини і живого світу);
- 3) природжені людині першооснови всього юридичного (природжений «архетип» права);
- 4) природне право як загальна, універсальна підстава всіх юридичних систем, яка складається з самоочевидних аксіом права (всезагальні аксіоми);
- 5) ідеал розвитку всіх систем позитивного права, в якому повністю втілені всі вищі моральні цінності, – справедливість, свобода, рівність, права людини та ін. (морально-правовий ідеал);

б) живе, вільне, таке, що самоорганізується, право, автономне від будь-яких примусових механізмів, яке випливає з природи певних спільнот, набуває форми звичаєвого чи договірного права і реалізується представниками таких спільнот добровільно (автономія, свобода від примусу);

7) сукупність правил нормальної, типової, такої, що найбільш часто зустрічається, поведінки всередині певної соціальної групи, класу, суспільства, групи споріднених культур, яке відповідає «центральному цінностям» таких соціальних утворень (нормальне, середньостатистичне) [271, с.27-28].

У наведеному переліку здійснено спробу зафіксувати низку відмінних різновидів значень поняття природного права. Слід зауважити, однак, що цій спробі притаманні певні методологічні недоліки.

По-перше, автор в окремих випадках допускає надмірну деталізацію й довільну конкретизацію ознак природного права, внаслідок чого перелік втрачає риси типологічної схеми. Це стосується, зокрема, вказівки на добровільність дотримання звичаєвого і договірного права, на відсутність тут будь-яких примусових механізмів. Останній різновид значення поняття природного права представлено у спосіб, який, з одного боку, цілковито ототожнює його зі звичаєвим правом (що іноді мало місце в історії правової думки). При цьому, однак, відбувається своєрідна модернізація поняття природного права за рахунок звуження сфери його дії аж до окремих суспільних груп. З огляду на це складається враження, що тут дослідник відходить від емпіричного та історичного підходу й подає власне соціологічне трактування юснатуралізму. По-друге, окремі значення поняття природного права інтерпретовані тут у такий спосіб, що в них стає досить важко впізнати окремий тип природно-правових концепцій. Так, наприклад, не зовсім ясно, чим саме «природжені людині першооснови всього юридичного» якісно відрізняються від «природи

людини і живого світу». Зрештою, тут не згадані також і природно-правові конструкції, вироблені у неklasичних інтерпретаціях юснатуралізму (екзистенціалізм, феноменологія, герменевтика, комунікативна філософія тощо).

2.3. Природно-правові ідеї та концепції у філософсько-правовій думці України

2.3.1. Природно-правові концепції на українських теренах у XVI–XX ст.: взаємодія західної та східної традицій права. У літературі не завжди приділяється увага тій обставині, що ціла низка природно-правових концепцій (верховенства права, правової держави, прав людини, самообмеження державної влади тощо) є невід’ємними елементами західної філософської і правової традицій, а також властивого останній «юридичного світогляду». В сучасній літературі слушно вказується на те, що «з позицій формально-юридичного підходу, юридичний світогляд утворюється в результаті історичного і культурного розвитку виключно західної цивілізації...». Такий світогляд являє собою «сукупність поглядів на суспільство і місце в ньому людини через призму індивідуалістичних договірно-правових відносин і систему уявлень про право як провідний фактор розвитку суспільства і держави» [314, с.7].

Сприйняття українською політико-правовою й етико-правовою думкою як самих понять природного права і природного закону, так і деяких інших основоположних категорій юснатуралізму («природа», «розум», «суспільний договір» тощо) виступає результатом взаємодії східної традиції європейського права із західною [503, с. 48–49; 499, с. 43–61; 218]. Однак, для такої міжкультурної взаємодії є характерним

перетлумачення, суттєва зміна значень тих термінів, які запозичуються філософами права. Наголошуючи на цьому, свого часу О. Шпенглер зазначав, що «завжди буває важливим не первинний смисл форми, але сама лише форма, в якій діяльне відчуття і розуміння спостерігача виявляють можливість для власної творчості». Сенси, на думку цього культуролога, є непередаваними [547, с.57-58]. Враховуючи полемічний характер наведеного твердження, тим не менш, не можна не відзначити важливості з'ясування соціокультурних витоків тих смислів, якими наповнюються природно-правові конструкції. Натомість, спроби механічного перенесення на національний ґрунт смислових тих значень природно-правових понять, які є органічним породженням конкретної культури, можуть призвести до суто формального, зовнішнього й декларативного рецепіювання низки природно-правових положень правом України. На користь цього свідчить, як видається, історія української природно-правової думки, зокрема у періоди її розквіту. Відтак метою подальшого розгляду є виявлення історико-культурних особливостей юснатуралізму як наряду правової думки на теренах України. Такі особливості розглядатимуться в аспекті взаємодії відмінних цивілізаційних традицій та типів філософсько-правового дискурсу.

Як відомо, визначальними чинниками розвитку західної правової думки стали, з одного боку, її прикладна, політико-правова спрямованість, а з іншого – логіко-дискурсивний тип філософствування, на якому вона ґрунтується. Ці риси постали як прояв усього соціокультурного й, зокрема, державно-юридичного розвитку відповідних суспільств. Суттєві особливості такого розвитку на теренах України зумовили, з одного боку, невіддиференційований характер національної юридичної системи, розбіжність між офіційним та неофіційним позитивним правом, а з іншого боку – відносну нерозвиненість у ній політико-правових різновидів юснатуралізму. Ціннісно-світоглядними чинниками, які вплинули на

розвиток вітчизняної правової думки, стали апофатичність східно-християнського богослов'я та специфічний кордоцентризм української філософії.

Секуляризація природно-правових підходів відбувається за ренесансної доби в результаті знайомства українських мислителів із західноєвропейською правовою думкою. Цьому значною мірою сприяло навчання їх значної частини в університетах Німеччини, Польщі, Голландії, Бельгії, Франції, Іспанії та інших зарубіжних країн. За деякими даними, лише впродовж XV–XVI ст. тільки в Краківському університеті навчалося майже 800 вихідців із більш як півсотні міст України [див.: 214-а, с.12]. Цей процес, звісно, не виключав подальшого паралельного розвитку природно-правових підходів також і на сакральній-метафізичній основі.

Зміст же юснатуралістичних положень зумовлювався культурними, економічними й політичними потребами тих верств суспільства, інтереси яких виражали відповідні мислителі, а також культурно-політичними інтересами українського народу. Отож, не претендуючи на вичерпність, схарактеризуємо деякі особливості міжкультурної взаємодії на матеріалі концепцій окремих представників української природно-правової думки.

Один із видатних представників юснатуралізму в Україні С. Оріховський (Роксолан, 1513–1566), як відомо, навчався в Краківському, Віденському, Вітенберзькому, Падуанському, Болонському університетах, а згодом удосконалював свої знання у Венеції, Римі, Ляйпцигу. Майже за 100 років до Г. Гроція та Т. Гоббса [267, с.117] С. Оріховський розпочав юснатуралістичну розробку концепції природних прав людини.

Погляди мислителя розвиваються в загальному руслі західноєвропейських соціально-етичних і політико-правових традицій. Антропоцентризм філософствування С. Оріховського проявляється в тому,

що природа тут виступає передовсім природою людини. Посилання на «найвищий закон природи» застосовуються С. Оріховським як аргументи проти цілібату для священнослужителів [486, с. 23–60, 199–122, 128, 130, 142, 149]. С. Оріховським також широко використовуються ідеї спільного блага та верховенства закону. Окрім справедливості як чесноти, мислитель виокремлює справедливість, що «тримається на законах». Згідно з юснатуралістичною традицією, він стверджує, що «держави, позбавлені справедливості, є ні чим іншим, як справжньою злочинністю» [486, с. 279]. Є прикметним, що підхід С. Оріховського до природних прав має соціокультурну спрямованість: їх існування зумовлюється поділом держав на варварські і неварварські. У неварварській державі людина має право на свободу совісті, слова, право керуватись власним розумом. Нехтування якимось із цих прав – свідчення дикості, варварства, деспотизму [див.: 205, с.169–179].

Впродовж XVIII століття, в період найбільшого поширення природно-правових учень, погляди українських прибічників юснатуралізму формувалися під впливом ідей європейського Просвітництва. У XVIII столітті, яке іноді небезпідставно називають століттям природного права, це чималою мірою було викликано «прозахідною» спрямованістю державної політики у сфері освіти, яка проводилась Петром I. Такий вплив відбувався в загальному руслі секуляризації культури, яка протиставлялась засадам традиційного суспільства.

Так, на формування юснатуралістичної концепції Ф. Прокоповича (1677–1736) вплинули погляди Г. Гроція, Т. Гоббса та С. Пуфендорфа. У трактуванні мислителем природного закону емпірико-натуралістичні елементи поєднувалось із сакральнo-богословськими. «Крім письма, є в самому естві закон, від бога даний..., любити і боятися бога, берегти своє життя, бажати незанепадаючого спадкоємства родові людському, не творити іншому, чого й собі не хочеш, поважати батька й матір... Але

оскільки, з одного боку, велить нам єство любити себе й іншому не чинити, що не любо, а з другого – злоба роду розбещеного розорити цей закон не сумниться, завжди і скрізь бажаним був вартівник і захисник і сильний поборник закону, і то є державна влада» [цит. за: 296-а, с. 81, 82]. Громадянські закони потрібні для того, «щоб не порушувався чин природний і щоб не з'явився крайньої нелюдяності образ». Тому «влада державна природному законіві є потрібною», бо «влади не хотіти, є хотіти загибелі людської» [12, с. 318–319]. Попри апеляцію до спільної користі, соціальний зміст природного закону тут абсолютистський, спрямований на легітимацію державно-політичних нововведень Петра I та підпорядкування церковної влади світській. «Цар ні законам, ні канонам не підвладний», стверджував Ф. Прокопович.

В працях інших професорів етики Києво-Могилянської академії – С. Калиновського, С. Кулябки, М. Козачинського, Г. Кониського – з дійсних та антропоцентричних позицій розвивалась новочасні традиції евдемоністичної природно-правової етики. «Природний закон, – писав М. Козачинський, – є ніщо інше як сама розумна природа, оскільки має можливість судити, що за своєю суттю добре, і що за своєю суттю погане... Природний закон... є актуальним велінням сумління, яким нам визначаються основні принципи моральності без настанов» [цит. за: 149-а, с.33].

Одним із українських правників-юснатуралістів XVIII ст. був В. Золотницький (нар. 1741), якому належить перша у Російській імперії юридична праця, створена вітчизняним автором – «Скорочення природного права, вибране з різних авторів для користі Російського суспільства» (1764). Природне право тут трактується як право первісної доби існування людства, право «натурального стану». За В. Золотницьким, «природне право є знання як натуральних законів, що спостерігаються в первісному стані, так і дій та випадків, що відносяться до них. Воно

полягає у знанні добрих та лихих дій, у розмірковуванні їх внутрішнього стану: відтак подає воно закони, які спонукають нас до виконання перших та ухилення від останніх. Закон натуральний є таким виразом чи зразком, за яким людина всі свої вільні дії виконувати повинна без усякого в тому упушення. Натуральний закон заснований у самій душі людській» [цит. за: 199, с.193].

Етико-філософська й політико-правова концепція послідовника французького натуралістичного сенсуалізму й теорії суспільного договору Я. Козельського (1729–1795) ґрунтувалась на уявленнях про природне право як завжди «правильне і справедливе» право, «встановлене у самій природі людини». «Натурою, або ж єством, називається діюча сила кожної речі, і тому натуральним називається те, що з сили і сутності якої речі розуміти і витлумачувати можна; наприклад, натуральна справа вогню – пекти; а те, чого з сили і сутності речі розуміти і з'ясувати не можна, те називається понаднатуральним, надприродним, або чудом...» [158, с. 452–453].

Я. Козельський відрізняв юриспруденцію як знання права, або ж «прав», що завжди засновується на справедливості, і легіспруденцію як знання законів, що не завжди відповідають справедливості. На відміну від закону, «право, яке б воно не було, тільки би право, а не криво, не може за своєю сутністю містити в собі будь-яку несправедливість» [158, с.534]. Право, або ж справедливість вчений вважав божественним, бо воно створено самим Богом; вічним, бо воно завжди існує та повинно існувати; необхідним, бо без нього людина приречена на страждання; неодмінним, бо воно залежить не від творива, а від Творця [158, с.464]. Натуральним правом (*ius naturae*) Козельський називав правильність (рос. – «правость»), застосовувану щодо людської природи згідно з мірою її слабкості. Ознакою правильності натурального права виступає його відповідність емпіричним людським можливостям.

З демократичних позицій мислитель протиставляв натуральне право абсолютній монархії, діючим у Російській імперії «неправним» законам, визнавав природним право на самозахист з боку пригноблених, захищає право народів на мир і вважає правомірним, «праведним» повстання проти експлуататорів [263-а, с.233]. О. М. Мироненко зауважує, що теоретичне обґрунтування широкого кола прав і свобод людини було здійснено українським мислителем за двадцять і більше років до появи американської конституції, до оприлюднення французької Декларації прав людини і громадянина 1789р. і американського Білля про права 1791 р. [267, с.241].

Значною оригінальністю й концептуальною цілісністю відзначається етико-правова концепція вихованця Києво-Могилянської академії Г. С. Сковороди (1722–1794) [див.: 444-а]. У вченні цього видатного українського мислителя широко використовуються античні ідеї «відповідного природі», поєднані з християнською традицією. Важливе місце в його концепції посідають етико-перфекціоністські погляди на життєве призначення кожної людини, необхідності «спорідненої» праці та життя відповідно з власною природою, звеличення внутрішньої свободи людини. На цьому ґрунтуються ідеї «нерівної рівності» людей у суспільстві, справедливого закону і справедливого судочинства. При цьому справедливе і законне фактично збігається з духовними чеснотами (праведного, блаженного, чесного, великодушного, милосердного тощо) і постає як їх прояв у суспільному житті.

Маловідомою сторінкою в історії природно-правової думки залишаються своєрідні правові погляди українського письменника, поета і драматурга І. П. Котляревського (1769–1838). До таких поглядів належать уявлення письменника про «народну совість» як еталон для гуманних законів. Саме народна совість, що втілює «правду-правдивість», «правову істину» отримує якості «найвищого правового судді», «народоправського

судочинства», стоїть на захисті прав «людей убогих», не дозволяє перетворювати суд на свавільне судилище [267, с.247-249].

Природно-правова концепція П. Д. Юркевича (1826–1874) розроблена в парадигмі класичного юснатуралізму під впливом ідеалістичних побудов Платона, І. Канта, А. Шопенгауера. За своїм характером вона загалом може бути віднесена до секуляризованих етичних концепцій, котра зберігає змістовно-смісловий зв'язок із християнською православною традицією. П. Д. Юркевич відносив право до особливого різновиду моральних ідей, яка, поряд із ідеями любові та справедливості, визначає взаємодію людей [550, с.51]. Ідея права має своєю основою ідею етики.

Природне право філософ розумів як право загальнолюдське, моральне, раціональне; його зміст становлять об'єктивні принципи, однаково важливі для всіх народів [550, С. 46, 37]. Згідно з П. Д. Юркевичем, природне право є ідеєю права та «законодавчою ідеєю людського розуму», правом, яке засновується на універсальних раціональних основоположеннях. Авторитет природного права «закорінений в його розумній природі, а розум у своїх визначеннях ні від чого не залежить...» [350-а, с.26-28]. Природне право – це вимоги, що коріняться в універсальній розумовій природі людини та становлять раціональну основу позитивного права. При цьому йдеться не про суб'єктивний, а про «чистий» розум, про об'єктивні моральні норми, які можуть бути схвалені усяким людським розумом [550, с.48].

У розглядуваній концепції розроблялись також і науково-методологічні основи вивчення природного права. П. Д. Юркевич виокремлював науку природного права, як філософсько-правове вчення, яке належить до оцінкових теоретичних наук [550, с.39] та визначає раціональні підвалини права; загальну теорію права, завжди пов'язану з тією чи іншою системою законодавства, а також «проміжну» дисципліну – вчення про політику («мистецтво політики»), яке визначає як «теорію

втілення загальноприйнятої ідеї природного права в конкретні форми позитивного права» [350-а, с.32].

Політико-правові погляди С. Ю. Десницького (1740–1789), який вважається «першим вітчизняним доктором юриспруденції» [267, с. 244], формувались під впливом юснатуралістичних вчень Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, С. Пуфендорфа, Ш.Л. Монтеск'є. Концепцію цього вченого характеризує також метатеоретична рефлексія над методами пізнання юридичної реальності й прагнення поєднати метафізичні й соціально-емпіричні, історико-культурні підходи в правознавстві. Юснатуралістичний, «метафізичний» метод С. Ю. Десницький розглядав як один з необхідних методів вивчення юриспруденції, поряд із історичним та політичним методами. Юриспруденція має слідувати «натуральному порядку у викладу», зіставляти закони «з натуральним про них розмірковуванням». У натуральній юриспруденції «слід відшукувати причини, котрі діють у всіх державах і є основою всіх законів і правлінь» [115, с.202].

За словами дореволюційного російського історика права Г. С. Фельдштейна, попри те, що цей метод С. Ю. Десницький називав метафізичним, однак, «натуральну юриспруденцію він розумів як теоретичну частину правознавства, яка ґрунтується на порівняльно-правовій основі» [487, с. 180–182], тобто на емпіричних засадах. Окрім цього, мислитель обстоював необхідність використання політичного методу, під яким С. Ю. Десницький розумів побудову ідеалів права, узгоджених із тими висновками, котрі випливали з результатів застосування методів «історичного» і «метафізичного» [487, с. 182].

Натуральну юриспруденцію та моральну філософію вчений вважав «частинами юриспруденції, які згідно з часом і місцем є необхідними для викладання». Завданнями натуральної юриспруденції є «відшукувати причини, котрі діють в усіх державах і є підставами всіх законів і правлінь». Система натуральної юриспруденції складається з чотирьох

частин: «Про походження правлінь у різні віки і у різних народів»; «Про права, що походять у суспільстві від різного стану і звання людей»; «Про права, що походять від різних взаємних справ між обивателями»; «Про поліцію, або ж про громадянський благоустрій» [115, с.204]. Правознавець виокремлював декілька різновидів особистих прав, зокрема права натуральні, «які людина має для захищення свого тіла, честі, гідності і власності», й права набуті, тобто права, що «виникають у суспільстві від різного стану і звання людей» у сферах влади «законодавчої, судительної і карательної» [115, с. 187–235]. До сфери натуральної юриспруденції тут належать обидва згадані вище види прав.

Як відзначає О. М. Мироненко, у своїх творах С. Ю. Десницький виявив себе прихильником свободи совісті, рівності народів, супротивником національного гноблення», вважав кріпацтво таким, що суперечить праву натуральному. Однак при цьому він також виправдовував соціальну і станову нерівність, висловлюючи особливу повагу до заможних прошарків суспільства [267, с.245]. У соціально-змістовному ж аспекті концепція С. Ю. Десницького є прикладом поєднання західно-європейського новочасного юснатуралізму з соціонормативними установками суспільства традиційного типу. Водночас природне право тут пов'язується з соціальними закономірностями як основами державно-юридичного регулювання.

Таким чином, український юснатуралізм XVI–XVIII ст. відображав провідні ідеологічні тенденції доби європейського Відродження, Реформації та Просвітництва. У XVIII столітті, яке іноді називають «століттям природного права», це було значною мірою зумовлено тією державною політикою у сфері освіти, яка проводилась у тогочасній Росії. При цьому, як слушно вказує О. М. Мироненко, тогочасні українські мислителі «об'єктивно не могли створити ані якогось національного типу філософствування, ані власної школи праворозуміння. У значній мірі це

стало наслідком примусового нищення у XVIII ст. не тільки «крамольних» республіканських, демократичних ідей, а й фундаменту, на якому вони зростали – народної освіти і культури...» [267, с.269]. Водночас ці мислителі, хоч і «не робили якихось принципово нових концептуальних відкриттів, але «зі своїх позицій поглиблювали скарбницю знань про природне право як фундамент права позитивного та критерій, якому воно належне відповідати» [267, с.270].

Попри те, що у творах багатьох українських авторів того часу містяться твердження про те, що природне право (закон) є священним, суспільно-політичний зміст їх концепцій міг досить суттєво відрізнятись. Зокрема, обстоювались як традиціоналістське та станово-ієрархічне природне право, так і буржуазно-демократичні права людини. Так, якщо в творчості мислителів періоду Київської Русі та Гетьманщини домінував етатистський підхід та утверджувались передовсім морально-правові обов'язки людини, то натомість у природно-правових концепціях періодів українського відродження й Просвітництва XVII–XVIII ст. переважав індивідуалістський напрям, в якому акцентувались свобода людини та її моральна відповідальність [278-а, с.9]. Так, наприклад, ідеї Ф. Прокоповича, який обґрунтовував тезу про те, що «цар ні законам, ні канонам не підвладний», суттєво відрізнялися від поглядів С. Оріховського, який обстоював верховенство права і закону щодо королівської влади. Якщо С. Ю. Десницький наводив аргументи на користь соціальної нерівності, то, натомість, концепція Я. Козельського відзначалась демократизмом та егалітаризмом. Право пригноблених верств населення на самозахист визнавалась Я. Козельським і заперечувалось Ф. Прокоповичем тощо.

Відтак етико-правові й політико-правові концепції українського юснатуралізму часто поставали як результат наповнення форм західно-європейського юридичного мислення тим соціальним змістом, який відображав специфічні потреби українського народу чи його окремих

верств. З огляду на це в окремих випадках ці концепції могли виражати як різні форми ліберальної ідеології (від радикально-анархічних та революційних до помірковано-реформаційних і демократичних), так і соціально-консервативний напрям політичної думки; як «кантіанський», так і «макіавелліанський» типи морально-політичного дискурсу [див., напр.: 350-б; 95, с.37]. Наведене свідчить про соціально-змістовну неоднозначність природно-правових підходів, які нерідко виступали формою та способом аргументації відмінних, а іноді протилежних політичних поглядів й слугували охороні різних суспільних інтересів, підтверджуючи погляд на право як на «узаконений філософсько-правовими поняттями тиск» [569, с.169].

Для сучасної правової думки важливе значення має вивчення причин, через які не відзначалися успіхом ті спроби рецепції західноєвропейських природно-правових концепцій, яке мало місце в кінці XVIII – в першій третині XIX століть. У літературі небезпідставно відзначається, що така рецепція зводилась переважно до механічного «перенесення абстрактних формул, позбавлених живого змісту» (Г. С. Фельдштейн). Розрив між ідеями, які запозичувались, та змістом реального соціонормативного регулювання на українських теренах значною мірою пояснюється тим, що в західноєвропейській юриспруденції XVIII сторіччя назву «природного права» отримували теоретичні узагальнення права позитивного [487, с.57], сформованого у відмінних економічних, суспільно-політичних та культурних умовах. З урахуванням цього серед чинників, якими була викликана невдалість згаданих вище спроб, слід вказати на належність рецепційованих природно-правових ідей до соціонормативної культури «модерніті», притаманної буржуазному суспільству. Натомість структура тогочасного українського соціуму була традиційною, тісно пов'язаною з економічними відносинами феодального типу. Істотний вплив тут мала і так звана «східноєвропейська» (Є. О. Харитонов), «візантійська» традиція права, в

якій соціальне значення окремих державно-юридичних інститутів (глави держави, парламенту, закону й суду) було суттєво відмінним [503, с. 69-75; 499, с. 51].

З огляду на вказані чинники, в українській правовій думці XVIII–XIX століть оригінальну або ж відносно самостійну концептуальну розробку отримували насамперед не державно-юридичні, а етико-богословські й етико-моралістичні різновиди природно-правових учень (Г. С. Сковорода, І. П. Котляревський, П. Д. Юркевич та ін.). Безперечно, однак, що вчення цих мислителів зберігали зв'язки із класичною західною філософією. Що ж до державно-юридичного й політико-правового напрямів юснатуралізму у правознавстві, то тут впливи західноєвропейських концепцій мали місце як на початку, так і наприкінці XIX сторіччя. Основними шляхами ідейних запозичень були видання іноземної літератури з природного права, запрошення іноземних професорів для викладання цього предмету, а також навчання українських і російських юристів в університетах Європи.

У цей період концепцію юридико-прикладного спрямування в руслі юснатуралістичного контрактуалізму та етатизму було розроблено П. Д. Лодієм (1764–1829). П. Д. Лодій вважав, що закони держави слід виводити з мети держави і державних постанов. Якщо такі закони мають своїм джерелом сутність держави і можуть бути досягнуті самим лише розумом, тоді такі закони є природними [219, с.3]. Окрім «позитивного права» та «природного загального державного права» як права спільноти П. Д. Лодій виокремлює право людини, яке випливає з її свободи і належить їй як розумній істоті [219, с.13]. У розглядуваній концепції вбачаються, зокрема, певні впливи ідей вольф'янця Й. Г. Вінклера, який розрізняв природне право, що відповідає додержавному порядку, й природне право, яке діє в державі [див.: 487, с.95].

В українській філософсько-правовій думці «відродженого природного права» кінця XIX – поч. XX століть представлені як гегельянські та

неокантіанські трактування природного права. Так, зокрема, розуміння природного права як абсолютної моральності підтримувалось Й. В. Михайловським (1867–1920). Заперечуючи проти здійснюваної неокантіанцями релятивізації природного права, філософ заявляв, що «природне право – це сукупність найбільш загальних принципів, норм, що впливають без посередньо з абсолютної ідеї права і мають характер вічності, незмінності й безумовної обов’язковості для всіх часів та народів» [цит. за: 199, с.201].

Філософсько-правова думка України XIX – початку XX сторіч відзначалась низкою теоретико-методологічних досягнень. У ній були присутні не лише природно-правові побудови, так би мовити, «першого порядку», але також і осмислення самого юснатуралізму як особливого філософсько-правового підходу. Є прикметним прагнення подолати однобічність ідеалістичного й метафізичного трактувань права, поєднати їх на засадах доповнюваності з соціологічними й історичними методами його вивчення.

Б. О. Кістяківський належав до тієї групи правників, котрі, за словами Г.В. Мальцева, «зберігаючи певну вірність методологічним постулатам Канта», прагнули розробити альтернативу «відродженому природному праву», поєднавши моральний розгляд права з позитивістським підходом до нього» [247, с.89]. Практично відмовившись як від терміна «природне право», так і від поділу права на «природне» і «позитивне», він розглядає право як єдине явище природного порядку, яке пізнається за допомогою тих же методів, які вироблені сучасним природознавством [247, с.90]. Наукове пізнання права здійснюється не лише в каузальному, але і в телеологічному аспекті. В останньому випадку таке пізнання являє собою особливу складність з огляду на те, що цілі права можуть бути не лише емпіричними, але й трансцендентальними, притаманними як інтелектуальній свідомості (мета розумності), так і свідомості етичній (цілі

свободи та справедливості). Саме етичні цілі мають основне значення для права.

Згідно з Б. О. Кістяківським, своєрідним субститутом природного права виступає справедливість, яку він розглядає в неокантіанському дусі як те, що «повинно бути й чого не повинно бути в соціальному світі» [див.: 173, с.174; 247, с.90]. Загальний висновок, який робить мислитель, полягає в тому, що «кінцева стадія будь-якого соціального процесу, виражена в моральному постулаті, правовій нормі чи юридичному інституті, завжди є водночас результатом як природного ходу необхідно зумовлених явищ, так і прагнення до справедливості, притаманного людям» [173, с.188]. Емпірично-прикладна спрямованість концепції українського вченого видається особливо важливою в аспекті можливостей практичного поєднання юснатуралізму з державно-юридичним регулюванням.

У поглядах Б. О. Кістяківського позначився перехід від індивідуалістичного до соціального спрямування у тогочасній політико-правовій думці. Це спрямування знайшло свій розвиток також у творах С. С. Дністрянського, у концепції якого соціологічний підхід поєднується з окремими положеннями природно-правового характеру. Серед суспільні зв'язків, які, на думку вченого, становлять основу юридичного регулювання, він розрізняв зв'язки органічні (родина, рід, плем'я, держава, народ), що немов природно створюються самим суспільством, та організаційні, які розшаровують суспільство на окремі соціальні групи, або ж створюються для забезпечення певних суспільних цілей. На думку С.С. Дністрянського, всі правові норми є водночас нормами соціально-етичними, однак лише деякі соціально-етичні норми є правовими [16, с. 388–389]. Правом же є такі соціально-етичні норми, які необхідні для існування суспільного зв'язку з його визначеними цілями для мирного співжиття членів цього зв'язку і для збереження спільної мети [16, с. 389].

До природно-правових моментів розглядуваної концепції слід віднести особливий наголос на необхідності як на визначальній ознаці правових норм; значення спільної мети як конститутивного елементу права, а також розгляд права у тісному зв'язку з такою соціальною етикою [див.: 72; 175-а]. Сам же С.С. Дністрянський називав природними основами права «всі ті норми, якими суддя послуговується, або які на ново витворює поза законами держави», «так як вони повинні опиратися на тім, що становить правдиву суть права не тільки по його генезі, але також по його внутрішньому характері. (...) Що суддя витворить по природним основам права, має всі прикмети права in abstracto; се нове право стає новою нормою держави, а авторитетом, який заступає державу, єсть суддя» [16, с.407].

Доробок представників школи «відродженого природного права» кінця XIX – початку XX століть (Й. В. Михайловський, С. А. Котляревський та ін.) характеризується низкою концептуальних здобутків. Зокрема, слід відзначити етико-філософське переосмислення низки західних природно-правових ідей у правовій думці Росії. Як пише А. В. Поляков, «у російській правосвідомості була відсутня дихотомічна домінанта «право – закон» і тому «поганому» праву (закону) протиставлялась православна моральність («совість»), покликана виконувати ту саму функцію вищої інстанції над правом-законом, яку в Західній Європі відіграло природне право» [цит. за: 271, с. 256, 283]. Ця тенденція була характерною і для «відродженого природного права», яке займало домінуючу позицію в українському й російському правознавстві на початку XX ст.

У політико-правовому ж аспекті концепції «відродженого природного права» являли собою здійснювану інтелектуальною та духовною елітою спробу запровадження західних ліберальних і соціально-демократичних концепцій на традиційному культурному ґрунті. У цьому контексті можна погодитись із тим, що «відроджене природне право» як своєрідна форма

юридичного світогляду – це «спроба російської інтелігенції знайти об'єктивні ціннісні основи права для протистояння кризі традиційних моральнісних цінностей Росії і стійкої, стабільної модернізації позитивного права» [271, с.297].

В сучасній літературі слушно вказується, що особливостями ідеї прав людини в українській та російській правовій думці досліджуваного періоду є поширення цієї ідеї «зверху, від правлячих і освічених соціальних прошарків; реалізація прав людини в більшій мірі пов'язується з діями держави, а не громадянського суспільства...» [90-а, с.7]. З урахуванням попереднього та подальшого розвитку суспільно-політичної ситуації на українських теренах, вказані обставини належать до основних причин, які зумовили практичну нереалізованість згаданих концепцій. Ідеологічне та фізичне винищення тієї духовної еліти, яка формувала ідеали суспільно-політичного розвитку, звертаючись, зокрема, до природно-правових ідей, принципово унеможливило будь-яке їх втілення у тогочасну соціальну реальність.

У радянський період юснатуралізм та, зокрема, вчення про природні права людини виступали насамперед предметом критики, нерідко односторонньої та ідеологічно упередженої. Відкрите ж обстоювання чи поширення природно-правового праворозуміння в умовах монопольного панування юридичного позитивізму було практично неможливим. Натомість у пострадянській філософії права позначилась тенденція відходу від уніфікованого розуміння права виключно як результату волевиявлення законодавця. Серед обставин, які призвели до цього, чільне місце належить змінам у політичному режимі держави, суспільно-політичним реформам, які потребували свого теоретичного осмислення та ідейного забезпечення.

2.3.2. Сучасна природно-правова думка України. Починаючи з 1990-х рр., в умовах відмови від ідеологічного й методологічного монізму у юриспруденції з'являються праці, в яких природно-правові підходи

стають філософсько-світоглядним та теоретико-методологічним підґрунтям осмислення проблем правового буття.

Серед публікацій цього періоду можна назвати насамперед роботи В. А. Бачиніна [34], О. М. Костенка [192], О. М. Мироненка [265; 266], П. М. Рабіновича [361-а]. Згодом з'являються й інші праці, в яких здійснюється поглиблена розробка означених проблем з активним використанням філософського інструментарію, зокрема й природно-правового характеру (А. А. Козловський, С. І. Максимов, О. В. Стівба), досліджуються аксіологічні й гносеологічні аспекти правової проблематики (О. О. Бандура), здійснюється філософське та історико-теоретичне осмислення природного права (С. П. Головатий, С. С. Сливка), розкривається діалектика духовних та матеріальних основ природних прав людини (О. А. Івакін), пропонуються соціально-філософські інтерпретації права та справедливості (О. О. Мережко), розглядаються державно-юридичні аспекти проблем праворозуміння, верховенства права, дихотомії духу і букви права (Т. І. Дудаш, М. І. Козюбра, С. В. Шевчук та ін.), здійснюються спроби переосмислити юснатуралізм з позицій інтегрального праворозуміння (С. І. Тімуш) тощо.

Становить інтерес виокремлення методологічних відмінностей у стратегіях пізнання природно-правових феноменів (справедливості, права, прав людини тощо), а також особливостей розв'язання основних питань юснатуралізму (співвідношення природного та позитивного права, абсолютного й релятивного у праві та ін.). Відтак нижче на матеріалах сучасної вітчизняної філософії права буде розглянуто ті погляди, які дають змогу продемонструвати згадані відмінності найбільш виразно.

1. У соціокультурній концепції В. А. Бачиніна поняття природного права розглядається як утворення, що має своїм витокom опозиційно-бінарне мислення, властиве насамперед західній цивілізації. Природне право постає тут як філософсько-правова і юридична парадигма, що

спирається на ідею єдиних нормативно-ціннісних принципів, які панують у космосі, природі та в суспільстві і здатні бути мірилом справедливості законоположень, встановлених державою [35-а, с.268]. Вчений схиляється до ціннісного й моральнісно-етичного трактування юснатуралізму, а також визнає існування «природної моралі», під якою розуміється позаінституційна «система нормативних приписів, які стоять на охороні таких універсальних цінностей буття, як життя, свобода, і гідність кожної людини». Пов'язуючи природне право з онтологічними, метафізичними й культурними універсаліями, автор вказує, що «найважливіші цілі і смисли буття ніколи не перебували в самому праві, а знаходились за його межами». Розгляд антитези природного й позитивного права завершується висновком, що вона є лише тимчасовим та специфічним відношенням сторін одного цілого – права як такого. Отже, природне право осмислюється як необхідний універсально-культурний, метафізичний, ціннісно-онтологічний аспект буття Права.

Особливості природно-правового підходу В. А. Бачиніна виявляються у трактуванні ним «законів належного». Останні «вказують на оптимальні з релігійно-етичної точки зору моделі соціальної поведінки, які є найбільш бажаними серед усього різноманіття можливих поведінкових стереотипів. Ці моделі зведені в статус законів, оскільки фіксують обов'язкові умови підтримання необхідної міри впорядкованості соціального життя людей» [37-а, с.115]. Тут акцентується онтологічна взаємопов'язаність законів належного із законами суцього, на єдність онтології й нормативності. Виразом такої єдності є ідея абсолюту, який втілює найвищий, божественний закон [37-а, с.115]. Отже, розглядувана концепція прагне поєднати на метафізично-ідеалістичних засадах деонтологічний та онтологічний різновиди юснатуралізму.

2. Концепція так званої «натуралістичної» юриспруденції («соціального натуралізму») О. М. Костенка [191] ґрунтується на ново час-

них натурфілософських ідеях матеріалістично-емпіричного спрямування. Стверджується, що парадигма «універсального натуралізму» – це єдиний «спільний знаменник» для усіх людей усього світу й усіх часів» [191, с.14]. При цьому поняття «природного» використовується тут у кількох значеннях: «натурального» як фізичних і біологічних законів, органічного та сутнісно-культурного. Так, зокрема, вказується, що основою державно-юридичних законів мають бути закони Природи – «Матері всього сущого», яка є для останнього «вищим Законодавцем» [193, с.21]. Йдеться про «закони Природної Конституції людини», природні закони суспільного життя людини. Водночас наголошується на тому, що об'єктивні соціальні закони є не менш, а більш природними, ніж закони фізичні й біологічні [191, с.10].

З одного боку, «природність», поряд із «позитивністю», розглядається як сутнісний аспект права. З іншого ж боку, «природне» буттєве начало права як начало об'єктивне протиставляється не тільки волюнтаризму, свавіллю та ілюзіям [191-а, с.73, 75], але й загалом соціальній практиці. З огляду на те, що практика людей може бути «протиприродною не менше, ніж наука», «критерієм істинності для тієї й іншої має бути відповідність їх природі, її законам» [191, с.74]. Прихильником ідеї природного права як сукупності законів «Матері-природи» нині є також С. П. Головатий [89].

На наш погляд, слід безумовно підтримати засадниче положення натуралізму про «природну цілісність світу». Заслуговує на увагу й ідея «універсальної конституції» природи, а також спроба обґрунтувати закони, які становлять її зміст (закон годинника, закон обміну, закон стратифікації) [191, с.8-9]. Водночас можна зауважити, що універсальні закономірності розвитку, різновидом яких є «закони природи», виступають предметом діалектики. У цьому контексті, зокрема, «закон стратифікації» охоплюється відомим законом «заперечення заперечення». Не можна не відзначити й деякого предметно-механістичного редукціонізму, який, як видається,

проявляється у трактуванні явищ як «речей», у певній, так би мовити, механізації природних закономірностей [див., напр.: 191, с.11]. Це може бути пояснено використанням деяких вихідних положень юснатуралізму Нового часу (Г. Гроцій, Дж. Локк та ін.). З огляду на це важливе значення мають застереження автора, спрямовані проти «біологізації та фізикалізації» поняття натуралізму та про існування «особливої соціальної природи».

Низка інших евристичних та дискусійних моментів концепції О. М. Костенка вже аналізувалась у сучасній літературі [476, с. 176–180]. При цьому критичні зауваження зводяться в основному до такого: 1) розглядувана концепція базується на суб'єкт-об'єктному підході класичної науки, тоді як у сучасній некласичній науці домінує принцип інтерсуб'єктивності; 2) натуралістичний ідеал природності не може слугувати орієнтиром для позитивного права з огляду на те, що право як явище культури є протилежним до біологічних регуляторів поведінки [476, с. 179–182]. Виходячи з сучасних уявлень, І.С. Тімуш відзначає, що самі «мірила природності» та справедливості не є «апріорними», наперед заданими людському буттю, а перманентно створюються, змінюються скасовуються та відроджуються разом із трансформаціями «самостворюваної» людьми їхньої власної природно-суспільної сутності. Тому «відповідність людській природі» як критерій правової належності не може забезпечувати суто «механічну» процедуру диференціації справедливого та несправедливого з точки зору «природного аспекту» права» [476, с.181].

Принципово погоджуючись із цими зауваженнями, зазначимо, що їх автор, підтримуючи інтерсуб'єктивну концепцію праворозуміння й наголошуючи на ролі мисленневих механізмів опосередкування об'єктивного буття свідомістю суб'єкта, тим не менш, майже не бере до уваги саму матерію юридичних відносин – антропологічні та соціальні

основи права. Інтерсуб'єктивізм, розробляючи процедурні й структурні аспекти правової комунікації, схильний, на нашу думку, недооцінювати правове значення таких емпіричних соціально-змістовних чинників, як потреби та інтереси, емоції та прагнення. Тому дещо спрощено і категоричною видається однозначна негативна оцінка «природного» регулювання як такого, що докорінно відрізняється від регулювання соціонормативного. Помилковість такого підходу підтверджують сучасні дослідження в галузі природничих наук [див.: 122; 353]. Загалом же, як видається, дискусія стосовно проблем, які ставляться соціальним натуралізмом, могла б бути плідною за умови переведення її в площину соціально-сутнісного пізнання [440, с.10, 84; 322, с. 138–141] й емпірично-орієнтованого вивчення закономірностей юридичного регулювання як об'єктивних сутнісних залежностей, притаманних цьому процесу.

3. Окремі впливи ідей школи новочасного природного права можна побачити у концепції загальносоціального права П. М. Рабіновича. Серед глибинних соціальних причин, які породжують неминучість існування природного типу праворозуміння, вчений вказує на неоднорідність потреб та інтересів окремих частин суспільства, що породжує відмінні уявлення про цінності й, відповідно, про справедливе-несправедливе, правове-неправове [362-а, с.8].

Відповідником природного права тут виступає право як загальносоціальне (соціально-природне, соціально-закономірне) явище, яке виникає та існує незалежно від держави. З позицій соціально-потребового підходу останній різновид права визначається автором як «певні можливості учасників суспільного життя, які необхідні для задоволення їхніх біологічно й соціально обґрунтованих – за конкретно-історичних умов – потреб існування і розвитку, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені відповідними обов'язками інших суб'єктів» [361, с.17]. Онтичну сутність загальносоціального

права становлять соціальні можливості (свободи, «природні» права) суб'єкта, відображені в індивідуальній та колективній свідомості, у відповідних соціальних принципах і нормах. Таким чином виокремлюється суб'єктивне і похідне від нього об'єктивне соціально-природне право, які, поряд із соціальними інститутами, призначеними забезпечувати ці права, становлять елементи соціально-природної правової системи [363-а, с.58-59]. За своїми основними, «стартовими» показниками, за їх початковими «дозами» згадані можливості *мають бути* (курсив мій – С. Р.) рівними, однаковими в усіх людей, «лише тоді вони будуть правовими (від слів «правильний», «справедливий», «праведний») [361, с.17, 19].

Ідейно-сміслові зв'язки розглядуваних поглядів з юснатуралізмом Нового часу вбачаються як в ідеї невідчужуваних основоположних прав людини та її загальносоціальних обов'язків, так і в ідеї прав і обов'язків інших спільнот (в тому числі біологічних – вікових, статевих) та навіть усього людства.

У наведеному вище понятті «соціально-природних» прав людини поєднуються як емпіричні, так і надемпіричні, ідеальні виміри права. Звернемо увагу на останній момент, пов'язаний із фундаментальною проблемою співвідношення суцього та належного у праві. Адже вимоги, згідно з якими права людини «не можуть відбиратись» чи «мають бути рівними», не належать до емпірично-потребового їх виміру. У вимозі «мають бути...» відбувається важлива трансформація суто емпірично-потребового підходу у підхід деонтичний, а відтак – у соціально-правовий, потребово-правовий. Причому суттєвою тут є, на наш погляд, не стільки сама рівність (з часів Арістотеля відомо, що для фактично нерівних формальна рівність вже не є власне рівністю, тобто не є справедливістю), а належність, «деонтичність» присутня у самій вимозі рівності.

4. Якщо концепція П. М. Рабіновича ґрунтується передовсім на діалектико-матеріалістичних засадах, то природно-правовий підхід

О. А. Івакіна розвиває діалектику ідеалістичного спрямування. О. А. Івакін розглядає природне право людини в суб'єктивному розумінні як «право людини стати, бути і залишатися людиною. Це її право відповідати своїй богоподібній сутності ... позитивне право своїм ідеальним призначенням належне всіляко сприяти підтримці і здійсненню прагнення людей до нескінченної реалізації в собі цієї сутності» [164, с.6]. Сутність же людини як спосіб її буття, формування і функціонування визначається її належністю до Універсуму як всеохоплюючої системи. Сутність людини – це умоглядна, й водночас така, що здійснюється, матеріалізується, реальність, це загальний принцип, вихідний момент та основа буття людини, яка є можливістю розгортання до деякого досконалого стану та онтологічно передує окремій та одиничній людині. На думку автора, такою першоосновою є праця як єдність матеріальної та ідеальної діяльності.

Філософ обстоює духовно-змістовне й моральне розуміння природного права як права на гідне і осмислене життя, що дозволяє людині через розвиток свого мислення, свободи і творчості реалізувати свою сутність, на свободу для досягнення цієї мети і – на власність як насамперед – духовну власність [164, с.7-9; див. також: 150, с.33]. Найважливішими складниками природного права людини є її свобода і мислення. Природне право людини – це її право вільно розвиватися в істинному напрямі, яке повинно розумітись у діалектичній єдності з обов'язком як право відповідальності. Відтак у природному праві долається відчуження людини від своєї богоподібної сутності.

Отже, онтична сутність природного права людини визначається діалектикою сакрального й профанного, духовного і матеріального у Всесвіті та в людському бутті як його органічній складовій. Таке морально-природне праворозуміння протиставляється лібералістичним та формально-юридичним моделям природного права, які абстрагуються від

визначення духовного змісту людської свободи, від змісту моральних обов'язків та відповідальності людини.

5. Відмінною від розглянутих вище є натуралістична конструкція «природного й надприродного права», яка обстоюється С. С. Сливкою [449]. Вчений стверджує, що «природне право випливає із законів Природи, законів дії природних сил – законів як змінних (частково), так і незмінних, постійних»; «окрім природного права, у Всесвіті існує й надприродне (трансцендентальне) право. ...Надприродних законів людина змінювати не може» [449, с.211].

Тут наводяться чотири дефініції поняття природного права, дві з яких стосуються його статусу як системи норм, а дві інші – як науки. Природне право як система норм у вузькому розумінні визначається як «сукупність законів Природи і законів біологічного розвитку людини, на основі яких функціонує світ». У широкому ж розумінні природне право як система норм – це «сукупність метафізичних духовно-моральних чеснот, яких повинна дотримуватись людина, підтримуючи онтологічні принципи світопорядку й обґрунтовуючи трансцендентальність власної свободної волі для активного гармонійного самозбереження у Всесвіті». Під нормами природного права розуміються ті постулати Природи, які людина свідомо, відповідно до своєї совісті обирає для своєї поведінки. Природне право підтримує та охороняє свободу волі людини, хоч при цьому не заперечує й потреби владних структур; воно, з одного боку, слугує еталоном для позитивного права, а з іншого боку – «підтримує позитивне право», тоді як позитивне право, на думку С. С. Сливки, заперечує природне [449, с. 212–213]. Як наука природне право у вузькому розумінні – це «вчення про правову обґрунтованість і про гарантії державного і міжнародного захисту прав людини, нації та інших суб'єктів суспільного життя в чинній політичній системі», а в широкому розумінні – «вчення про філософію правової культури, її онтологію та гносеологію, про синергетичні правові

процеси, правову красу для морального обґрунтування свободної волі людини у правовому просторі» [449, с. 212–213]. В останньому випадку природно-правове вчення виступає як особливий метадискурс, оскільки розглядається як вчення про філософію правової культури.

Запропоновані визначення мають значною мірою, як видається, онтологічний характер, хоча при цьому включають також і окремі деонтологічні елементи (природно-правові норми як сукупність метафізичних духовно-моральних чеснот, трансцендентальність свободної волі людини, зв'язок природного права із «вищою мораллю», його значення як еталону для позитивного права). Підставою для такого висновку слугує апеляція автора до «онтологічних принципів світопорядку», підтримання яких виступає основою дотримання метафізичних духовно-моральних чеснот. У твердженні про те, що «поведінку людини врешті-решт визначає не сама людина, а закон – природний або позитивний» – вбачається детерміністична телеологія, притаманна онтологічним різновидам юснатуралізму.

Обстоювані С. С. Сливкою погляди мають в одному відношенні емпірико-натуралістичний, а в іншому – метафізичний характер. Слід відзначити спробу поєднання низки натурфілософських підходів, які залишаються тут домінуючими, з окремими елементами некласичної та постнекласичної філософії. Так, природне право характеризується як «синергетичне», а у деяких випадках як «інтуїтивне» [449, с. 212–213]. Дефініція ж поняття природного права в його вузькому розумінні як науки зорієнтована на інтегрування його з поняттям права державно-юридичного.

Зауважимо, що низка ознак понять природного й надприродного права визначені дещо суперечливо. Так, з одного боку, у порівнянні з позитивним правом, природне право схарактеризовано як досконале й вічне, тоді як, з іншого боку, зазначається, що воно «змінюється повільно,

воно еволюціонує...», людина може «частково впливати на природні закони, пристосовувати їх до своїх потреб...» [449, с. 211, 213]. Отже, природне право тут виявляється частково змінюваним, однак при цьому також і вічним. Визнаючи існування надприродного права, С. С. Сливка заперечує існування права «надпозитивного». Водночас природне право слугує еталоном для позитивного права та критерієм для його оцінки. З одного боку, природне право визначається як «вимога здорового глузду», з іншого для природного права «є важливою не елементарна, а вища мораль». В одному випадку природне право вважається таким, що впливає із законів Природи, в іншому ж – інтерпретується як сама сукупність таких Законів. Аналогічні трактування поняття природного права наводяться також О. Л. Львовою [див.: 228, с.92–130].

Порівняння змісту концепцій О. М. Костенка і С. С. Сливки засвідчує відмінність підходів до розуміння категорії природи. Якщо в концепції соціального натуралізму природа трактується як матеріальний Всесвіт та як деяка соціальна природа, то в концепції «природного і надприродного права» під поняттям Природи розуміється лише природа органічна, з огляду на що закони фізики й хімії віднесено до надприродних (!).

Однією з причин, які зумовлюють неоднозначне сприйняття загальнотеоретичним правознавством інтерпретацій природного права як права Природи, є складність та багатозначність цієї основоположної категорії юснатуралізму, яка вже ставала предметом спеціального аналізу у вітчизняній філософсько-правовій літературі [368, с.236–244]. Недиференційоване й неконкретизоване використання цієї натурфілософської категорії здатне породжувати низку непорозумінь та суперечностей, на деякі з яких було вказано вище.

6. Універсалістське юснатуралістичне праворозуміння підтримується нині також М. В. Костицьким. У контексті розгляду філософських питань верховенства права М. В. Костицький вказує на зв'язок права і закону з

іншими соціальними нормами (зокрема моральними й релігійними), а також на зв'язки цих регуляторів із багатоманітними об'єктивними закономірностями. Право у природно-правовому сенсі розглядається як проміжна ланка між всезагальними космічними законами та законами буття на Землі, законами соціуму та законами державно-юридичними [194, с.43, 45]. «...Природне право є проявом суцього, об'єктивного, пов'язаного із всезагальними закономірностями буття. Воно постійно розвивається і змінюється, оскільки його основою є всезагальний космічний закон розвитку» [194, с. 45]. За твердженням М. В. Костицького, з людських законів «потрібним є лише той закон, який відповідає природному праву, перебуває у гармонійному зв'язку з іншими соціальними нормами, а через природне право пов'язаний із всезагальними, космічними законами», до яких відносяться закони центризму і децентризму, симетрії, циклічності тощо [194, с.44].

Як видається, сама ідея ієрархії законів до певної міри перегукується з концепцією Томи Аквінського та може розглядатись як її сучасна секуляризована версія. Подібно до попередньої концепції, таке праворозуміння належить до онтологічних різновидів юснатуралізму. Однак при цьому сам «проміжний» буттєвий статус природного права є, як видається, досить невизначеним, оскільки останнє не належить ані до соціальних, ані до космічних законів (до останніх віднесені, зокрема, ті закономірності, які вище були названі «надприродними»). Зокрема, залишається не зовсім зрозумілим, у якій саме сфері слід шукати закони природного права, і що має слугувати критеріями відповідності змісту людських законів об'єктивним природно-правовим закономірностям.

7. Юснатуралістичні погляди обстоюються також Л. В. Петровою, яка виступає за відродження в українській юриспруденції «ідеї права» та концепції «надзаконного» чи «розумного», «справжнього» права, такого, яке по своїй суті є етичним, етико-деонтологічним і етико-аксіологічним

феноменом [324, с.10]. Метою природно-правового оновлення філософсько-правової методології є «онтологічно-телеологічний пошук загубленої глибини права заради його первісного прояснення», відтворення «цілості й граничності усіх правових речей», без чого «загине справедливість як мета права» [324, с.31]. При цьому «під онтологічно-телеологічним кутом зору природне право не шукає морального чи етичного обґрунтування конкретного позитивного правопорядку; те, про що йдеться, це радше онтологія права» [324, с.9].

Дослідницькою проблемою визнається «право в його цілісності і граничності». Причому така цілісність і тотальність, зауважує автор, «в дійсності відсутня, вона не дається заздальгідь, її треба знайти» [324, с.7]. Слід відзначити, що тут вельми точно позначено методологічну проблему, яка є засадничою для будь-якої філософсько-правової концепції, – проблему існування права як цілості. На думку автора, цілісність права постає мисленнєвим конструктом. У цьому випадку, однак, виникає питання стосовно принципової можливості відшукання тієї цілісності, яка не є фактом буття: яким чином можливе умоглядно-пізнавальне «збирання» цілісності того явища, яке не є цілісним онтологічно?

Далі, спираючись на метафізичний різновид філософської антропології, вчений стверджує, що справжнє право висновується з глибини власної духовної гідності людини як природного джерела права. «Якщо справжню сутність людини утворює її душа або дух, то право, мораль, державу, суспільство можливо зрозуміти як особливі видозміни, модуси, предикати того, що складає справжню субстанцію людини» [324, с.4, 10]. Право зумовлюється «закономірностями людського універсуму», «людського буття в його цілості», і від них отримує свої «понад-юридичне значення і самобутність» [324, с.10]. Відповідно, сутність права також має метафізичну природу: «...якщо сутністю людини є розумна свобідна воля її духу, то, зрозуміло, субстанцією права й істиною про нього, його

смыслом і цінністю, є саме цей дух». Однак, стосовно соціальної реалізації універсальних позачасових начал, які несе в собі право (свободи і справедливості), визнається те, що вони актуалізуються в історичних певних умовах місця і часу [324, с.11]. Отже, у розглядуваній концепції використовуються як онтологічні, так і деонтологічні природно-правові підходи. Однак, при цьому, як видається, здійснюється радше лише загальна постановка антрополого-правових проблем, аніж наводиться їх конкретне вирішення. Адже без прояснення, в тій чи іншій інтерпретації, понять духу і душі людини, які проголошуються джерелами справжнього права, навряд чи можливе з'ясування того, що ж саме являє собою право, яке осмислюється методом «трансцендентального пізнання» [324, с.2].

Якщо розглянуті вище підходи загалом перебувають у руслі класичного юснатуралізму, то, натомість, прибічники некласичного типу філософствування підтримують та розвивають інші погляди, які, хоч і ґрунтуються на відмінній світоглядній та пізнавальній парадигмі, також можуть бути віднесені до природно-правових.

8. Так, у концепції С. І. Максимова розкривається структура правової реальності в єдності її онтологічного, антропологічного й аксіологічного аспектів. Аналізуючи основні способи філософського осмислення правової реальності – позитивізм, об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність, вчений схиляється до останнього з них як до найбільш продуктивного в сучасних умовах [236, с.34; див. також: 239, с. 133–143].

Відповідаючи на питання про те, що саме надає правовим цінностям якість правового, С. І. Максимов, в руслі інтерсуб'єктивних ідей (М. М. Алексєєв, Ю. Габермас та ін.), вказує на особливий акт визнання, який конститує як справедливість, так і феномен права в цілому [236, с.77]. Справедливість визнається тут виразом сутності права; смисл справедливості як основної правової цінності виражається у «ствердженні власної свободи і визнанні свободи інших» [236, с.278] (наведене

твердження співзвучне з відомими філософсько-правовими положеннями І. Канта). У цьому випадку, однак, справедливість виявляється суто формальною засадою, яка на практиці може наповнюватись доволі різноманітним соціальним змістом.

Правова справедливість фактично ототожнюється вченим із природним правом. Останнє «не є певною субстанцією, абсолютною реальністю права, а є радше реляційно-смысловим феноменом. Воно є тим сенсом, який виявляється і утримується у відносинах між різними суб'єктами і моментами правової реальності. У такому розумінні природне право слід розуміти як еквівалент об'єктивно дійсного права, принцип людського співіснування, без якого неможливий ні культурний, ні соціальний, ні технічний розвиток людини» [241, с.38].

Слід відзначити зв'язок розглядуваного різновиду праворозуміння не лише з сучасними, але й також із класичними природно-правовими концепціями. До останніх належать, зокрема, ідея людства як моральної спільності, в основі якої знаходяться певні антропологічні факти; принцип відповідності між суб'єктивно-моральнісними й об'єктивно-моральними вимірами справедливості; визнання справедливості нормативно-інституційним виразом вимоги моральності, згідно з якою досконалість здійснюється «задля неї самої», а не виступає інструментом для досягнення інших цілей; визнання її джерелом категоричних імперативів та головним моральним критерієм оцінки діяльності правителів і кінцевою метою діяльності політико-правових інститутів [236, с. 279–280, 287, 292–294].

Розглядаючи принцип справедливості з позицій врівноважування правових цінностей, С. І. Максимов зазначає, що «феномен права як особливого ставлення до іншого конститується взаємопереходами між «Я» та «цілим», міжперсональними та інституційними аспектами людського буття, хоча й при пріоритеті персонального» [236, с.277]. Такий

підхід співзвучний насамперед із західноєвропейською традицією права, з її індивідуалістично-лібертарними інтенціями. Про це свідчить і ідея забезпечення «максимально можливої всезагальної міри свободи для розвитку відповідної сфери суспільного життя» [236, с.290], розглядувана як іманентна мета права. Звісно, гуманістичного значення цінностей свободи і прав людини не можна применшувати. Однак зауважимо, що лібералістичні цінності, активне просування яких у соціальну практику є однією з прикметних особливостей посттоталітарних («транзитивних») суспільств, самі повинні ставати предметом критичної оцінки. Справедливість є соціальною цінністю, конституційованою не в абстрактному просторі міжсуб'єктних відносин, але в просторі конкретних спільнот (культурних, релігійних, етнічних тощо) [див.: 233, с. 302–333, 361–379]. З урахуванням цього критеріями справедливого балансу між «персоналістичними» й «холістськими» цінностями мають бути, як видається, потреби конкретних суспільних груп («спільнот») як тих осередків, в яких лише й можливі реальні становлення, існування і розвиток особистості.

Тут виникає проблема співвідношення універсально-цивілізаційного та національно-культурного в праві, котра, як слушно зауважує С. І. Максимов, є особливо актуальною для України [236, с. 301–302]. На наш погляд, така актуальність чималою мірою зумовлюється необхідністю перебороти історичне домінування «візантійської» традиції права, на що слушно вказує автор розглядуваної концепції в одній з більш пізніх публікацій [244, с.133].

Обстоюючи взаємну доповнюваність універсалістського й партикуляристського підходів з позицій комунікативної «етики дискурсу», правознавець надає нормативний пріоритет першому над останнім [236, с. 298–299]. Отже, основна процедурна норма аргументативного дискурсу – рівні права і загальна відповідальність виявляється «трансцендентально-

прагматичним корелятом ідеї прав людини (природного права)» [236, с.299].

Стислим виразом деонтологічного осмислення природного права є дефініція, яка наводиться С. І. Максимовим: «Природне право – ідеальні фактори права, які виражають глибинну сутність права і існують у свідомості (правосвідомості) як його установка, правовий ідеал, очищена від випадковостей форма належного у відносинах між людьми» [488, с.22]. Сутність природно-правового мислення полягає у філософській, передовсім моральній критиці права і держави, спрямованій на їх легітимацію і обмеження. С. І. Максимов відзначає, що таке мислення до певної міри містить в собі елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що має бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей. Те спільне, що притаманне численним формам природного права, може бути виражено формулою «критика держави і права» і «боротьба за гуманізацію правопорядку» [239, с.129].

В цьому випадку виокремлено визначальну функціональну ознаку природно-правового способу осмислення права. Водночас, на наш погляд, даючи більш детальну характеристику окремим різновидам юснатуралізму як «непозитивізму», не можна не визнати й того, що низка його форм діє і розвивається в рамках повсякденної юридичної діяльності й становить її необхідну складову. Здійснюючи критику вузьконормативістських та догматичних підходів до розуміння права, юснатуралізм стверджує й інституціоналізує інші підходи, які мають свої основи як у самій матерії правовідносин, так і в існуючих принципах юридичного регулювання, які слугують критеріями тлумачення й оцінки окремих норм.

9. У концепції А. А. Козловського спільним моментом з концепцією С. І. Максимова є зорієнтованість на подолання крайнощів парадигм позитивізму та юснатуралізму. Правознавець визнає природно-правовий підхід більш виваженим, аніж позитивістський, в аспекті оцінки ролі

цінностей у правовому розвитку, а також приєднується до тези про те, що «догма є лише моментом у розвитку права, природне право є самою сутністю права, його духом, глибинною основою і пізнавальним джерелом розвитку» [184, с.14, 16]. Поняттєвим відповідником природного права тут виступає «справедливість, вкорінена в самому бутті» [184, с.14].

До природно-правових можуть бути віднесені положення, по-перше, про «апріорно прийнятну сутність права» як передумову правового пізнання [181, с.44; див. також: 183]. По-друге, про загальну вкоріненість права як справедливості у бутті й, зокрема, в бутті соціально-правовому, про зумовленість норм права глибинними правилами і принципами реальності (тобто, її закономірностями – *С.Р.*), неприйняття яких загрожує «знищенням і перетворенням у небуття» [181, с.35]: «У світі діє абсолютний, онтологічний закон справедливості, і становище будь-якого суб'єкта в цьому світі є відображенням адекватності врахування ним цього (...) закону..., є санкцією, застосованою до цього принципу духовно-матеріальної єдності самим буттям» [184, с.15]. По-третє, про справедливість як один із визначальних гносеологічних принципів права, а також про відмежування «істинно справедливого права» від іншого (вочевидь, неістинно, лише позірно справедливого) права [184, с.12]: «суспільство настільки правове, наскільки справедливе, настільки справедливе, наскільки воно екзистенціальне» [181, с.34]. Зрештою, відзначимо визнання автором духовно-трансцендентної та екзистенціально-персоналістичної природи права. Право є «дух і інтелект», а не «інтереси, хитрість, сила, лицемірство і демагогія». «Людина лише тією мірою погоджується на право, якою воно здатне трансцендувати, не тільки придушувати людину, а й робити людину людиною» [181, с.34].

Методологічною особливістю концепції А. А. Козловського є її, так би мовити, «гносеологічність»: «аутентично справедливе право може існувати тільки у формі пізнання, пізнання ж постає найрелевантнішою

формою існування права як справедливості» [184, с.13]. «Механізм, що забезпечує справедливість норми, а саму справедливість робить нормативною, це – процес пізнання». Звідси «істина і справедливість зливаються в єдиному процесі функціонування права» [181, с. 32, 37], пізнання трактується як форма самореалізації права. Такий підхід зумовлює, по-перше, наголос на особливій ролі методу у правопізнанні, по-друге, акцентування герменевтичних та логіко-гносеологічних моментів у праві, процесуальних та динамічних аспектів розуміння правової істини, відкритості і динамізму самого права [181, с.42, 44].

Слід зауважити, що обстоювана А. А. Козловським форма екзистенціального праворозуміння залишає відкритими низку питань як гносеологічного, так і соціально-змістовного плану. Серед них передовсім питання критеріїв істинності й хибності правового пізнання, істинності й неістинності права. Якщо справедливість зрештою постає як формула, соціальний зміст якої пізнається у відмінних суспільних умовах суб'єктами з різними суспільними інтересами, тоді як можна відмежувати справедливість від несправедливості, а право від неправда? Якими є матеріальні (зокрема ціннісно-матеріальні) критерії такого відмежування, якщо такі існують? Чи є підстави вважати таким критерієм, зокрема, так званий національно-гносеологічний принцип права, згідно з яким «як нація тлумачить своє право, так і право репрезентує свою націю» [181, с.33]? Адаже у разі ствердної відповіді на останнє запитання, критерій істинності залишається, по суті, соціолого-позитивістським та релятивістичним. Що ж саме тоді слід віднести до абсолютного в правовому пізнанні, окрім безспірного існування логіко-гносеологічних та герменевтичних закономірностей та іманентних властивостей цього процесу, – ось питання, яке належить до найбільш фундаментальних проблем сучасного праворозуміння.

10. У концепції О. В. Стовби природно-правова проблематика осмислюється з позицій феноменології, герменевтики та екзистенціалістської фундаментальної онтології [344, с.90-115]. Вихідним тут є поняттєве розрізнення права і закону. «У фундаментальних модусах буття-вільною та буття-відповідальною людині стає доступним право: подія вільно-відповідального усвідомлення наказу як «казання-на» відповідний спосіб співіснування, який не дає поставити іншого у його можливостях під удар, збити з пуття тощо» [344, с. 112–113].

У роботі «Право єства» [463] О. В. Стовба протиставляє теоретичне осмислення природного права феноменологічному. Розуміння реальності права, не опосередковане теоретичними конструкціями, можливе за умови звернення до природного права як до феномену людського буття. Звертаючись до положень фундаментальної онтології М. Хайдеггера та екзистенціальної концепції права В. Майгофера, вчений відшукує витoki природного права в «буттєвому устрої людини». На підставі екзистенціального аналізу такого устрою феномен природного права виявляється «первинно локалізованим в устрої людського буття як розімкненого один одному буття-як». У В. Майгофера таке буття постає буттям у правових статусах (батька, продавця, орендаря, судді тощо).

Природне право, осмислене таким чином О. В. Стовба називає «правом єства». Формами екзистенційного «природного права» виступають онтичні модуси буття-вільним, буття-відповідальним та буття-справедливим. Буття-справедливим як «промова права» полягає в тому, щоб, відповідно до самої специфіки людського буття, артикулювати існуюче як воно є (справжній статус осіб), було (фактичні обставини) чи має бути (правові наслідки) [462, с. 112–113]. Право єства можна порушити, не переступаючи установлень позитивного права. Таке порушення зачіпає насамперед буття Іншого, можливості його екзистування, виступу «назовні», маніфестації його Самості.

Підхід до осмислення права, який розробляється О. В. Стівбою, розвиває досягнення західноєвропейської філософсько-правової думки, демонструючи їх евристичну значущість. Водночас слід вказати й на окремі дискусійні моменти пропонованої концепції. Так, по-перше, відхід від субстанціонального визначення того, чим є право, тут виявляється не реалізованим цілком послідовно: адже, звертаючись до способу буття людини у правовій ситуації й уникаючи визначення права через традиційні для юснатуралізму ознаки «справедливого» чи «правильного», дослідник, тим не менше, вимушений послуговуватись поняттями з принципово аналогічним смисловим навантаженням («відповідного», «справжнього» та «істинного»). Отож, підспудно правове виявляється пов'язаним із тими смисловими формами й структурами, які в феноменолого-герменевтичній інтерпретації виступають еквівалентами ідей справедливості, справжнього та істинного права тощо. Однак, по-перше, опертя на такі смисли не дозволяє уникнути певного конвенціоналізму в розумінні права, принаймні як мовчазного конвенціоналізму «очевидних» смислів. По-друге, залишаються відкритими питання про специфічні відмінності права від моралі. «Правові статуси» потребують розмежування з іншими соціальними статусами, зокрема нормативними статусами, існуючими в рамках суспільної моральності/моралі, а концепція «наказу» – відмежування від велінь імперативної моралі. Таке розмежування навряд чи може бути здійснене без використання емпірично-орієнтованих, зокрема соціологічних, правових підходів [див. напр.: 248, с. 132–141].

11. Заслуговує на увагу спроба осмислення природного права як складової історичного процесу, запропонована І. В. Музикою. Дослідник здійснює спробу поєднання синергетичної й культурно-цивілізаційної парадигм при розгляді історії права як суспільного процесу [279]. Осмислюючи правовий розвиток з позицій синергетики, І. В. Музика звертається до концепції Ф. А. Хайєка. Висновок дослідника про те, що «в

кожному суспільстві існує певний спонтанний (ендогенний) порядок, ніким навмисно не створений, як встановлена зсередини рівновага», підтверджує, на наш погляд, роль нелінійних закономірностей у самоорганізації соціуму. Про закономірні основи поєднання встановленого і природного порядків свідчить і зауваження про те, що «реально у цивілізованих суспільствах співіснують обидва типи порядку, причому їх не можна комбінувати довільно» [279, с.12].

І. В. Музика висуває твердження про існування не однієї, а кількох паралельних правових реальностей як різних різновидів права (правового порядку). При чому панівним різновидом права (офіційно визнаним суспільством або державою правовим порядком) є той, який найбільше відповідає суспільним завданням, потребам і умовам життя суспільства [279, с.14]. Саме до однієї з таких правових реальностей – різновидів права – належить, на думку автора, і природне право, яке в історії правового розвитку співіснує зі звичаєвим та позитивним правом [279, с.14]. Природне право як «космічне право» є законами самоорганізації людства як сукупності біологічних істот, «природним спонтанним порядком, який ніким навмисно не створений». Ступенем гармонійності з природним правом визначається деструктивний чи конструктивний характер правового порядку [279, с.14, 16]. При цьому така гармонізація-впорядкування повинна враховувати й особливості правового регулювання життя кожної конкретної людської спільноти, зумовлені її культурним архетипом.

Природне право, вважає автор, може бути визнано окремим типом та етапом розвитку права, в якому ще неусвідомленими є поняття прав та обов'язків, вини, справедливості, відсутні моральні оцінки поведінки. Натомість, стереотипи останньої формують суспільне та індивідуальне несвідоме, випадковість, спонтанність і практичний досвід виживання. Людська популяція або «вписується» у певний природний порядок і виживає та еволюціонує, або «не вписується» й вимирає чи асимілюється

іншою популяцією [279, с.15]. Новий, встановлений людиною правовий порядок, виникає поступово в надрах природного порядку. Втім, норми, що лежать в основі новонародженого порядку, багато в чому продовжують ґрунтуватися на законах самоорганізації матерії – Всесвіту та на уявленнях про місце в ньому людини».

У сучасну епоху основною тенденцією трансформації права стверджується гармонізація космічного (природного) та гуманістичного права, джерелом якого виступає громадянське суспільство [279, с.16-17]. Однак тут, як видається, є важливим наголос на тому, що «загальнолюдські (ліберальні) цінності не є закономірною і природною метою соціодинамічних процесів, вони не стверджуються самі собою в результаті прогресивного розвитку людства. Первинною є необхідність порядку. Порядок же може засновуватися на різних цінностях, в тому числі й на антиправових. Тому можливість побудови правової соціальної держави і громадянського суспільства в Україні залежить цілковито від системи цінностей, яку обере більшість суспільства» [279, с.11]. Відтак, на наш погляд, згадана вище гармонізація не є природно гарантованою, але має виступати предметом цілеспрямованої суспільної діяльності. Розглядувана концепція являє собою зразок матеріалістичного розуміння природного права, приклад своєрідної некласичної переінтерпретації натурфілософії. Заслуговує на увагу спроба осмислення зв'язків правового розвитку зі всезагальними закономірностями розвитку Всесвіту. Нині такий підхід є особливо важливим з огляду на розширення можливостей наукового пізнання права. Водночас зауважимо, що розгляд природного права як деякої самостійної реальності можливий виключно умоглядно. Останнє, на наш погляд, має розумітись не як відокремлений від державного чи загальносоціального правовий порядок, а як необхідний момент у розвитку єдиної правової реальності. Встановлюване державою та загальносоціальне право у своєму розвитку також зазнає впливу

синергетичних закономірностей, які проявляються, передовсім, у договірній сфері, в існуванні так званого «тіньового права» [27] тощо. Закономірності самоорганізації не утворюють окремого права, чи то окремої правової реальності, натомість діють у рамках різних соціальних систем юридичного регулювання.

12. Синергетична парадигма представлена також і в монографічному дослідженні С. І. Тімуш [476, с.22, 121]. Вчений заперечує класичні юснатуралістичні об'єктивістські трактування природного права та протиставлення останнього праву позитивному. Натомість природне право витлумачується в рамках інтегративного підходу з позицій постметафізичної онтології. Особливо суттєвими тут видаються положення, які торкаються активного взаємовпливу людини й «природного стану речей», «природність» яких не дається сприймаючому суб'єкту інакше, ніж крізь опосередковуючу систему «згорнутих схем» людської діяльності [476, с.121].

Розуміння природності права як його самоорганізованості, вивчення його як форми порядку та системної саморегуляції суспільства [476, с.122], безперечно, має евристичне значення для сучасних досліджень соціальних та природних основ права. Синергетичний підхід суттєво трансформує поняття соціально-правової закономірності, позбавляє його детерміністичності, властивої вульгарно-матеріалістичним підходам. Водночас слід відзначити, що попри загальну методологічну значущість синергетики для розвитку сучасної філософії права, можливості використання синергетичного підходу в загальній теорії та практиці юридичного регулювання є певною мірою обмеженими самою природою такого регулювання (досить важко, наприклад, уявити застосування синергетичної парадигми в публічному праві та в його теорії).

Попри переваги пропонованого процесуального й динамічного бачення права, слід також зазначити, що тут залишаються відкритими

питання про наявність змістовних критеріїв «метаюридичних вимірів справедливості», до яких автор відносить «організацію соціально-економічних та політичних відносин, комунікативно сформовані пріоритетні морально-ціннісні орієнтири, соціоантропологічні основи уявлень про людську гідність, рівновагу інтересів особистої свободи та суспільного блага» [476, с.264].

Обстоюваний тут інтегральний підхід належить до спроб поєднати причинну і цільову, «каузальну» й «телеологічну» інтерпретації права [476, с.128]. Відзначимо, що завдання такого поєднання висувалися вже Б. О. Кістяківським та О. С. Ященко. Однак, попри саму постановку вказаної проблеми, представники інтегральної юриспруденції поки що не знайшли конкретних шляхів «органічного» поєднання суттєво відмінних підходів до права (антропологічного, психологічного, соціологічного, комунікативного, логіко-гносеологічного, деонтологічно-ціннісного) [476, с.128]. Прагнення ж цього напряму філософії права до кореляції з культурно-історичними та національними особливостями того соціуму, де право покликане виконувати свою регулятивну функцію [476, с.237], підтверджує актуальність та необхідність звернення до соціологічних інтерпретацій юснатуралізму. Слушність такого висновку, вочевидь, підтверджується й перспективними завданнями правового розвитку – необхідністю, по-перше, створення системи «наднаціональних» метанорм юридичного регулювання як цілісності більш високого порядку, яка б не витісняла національні юридичні системи, а об'єднувала їх на вищому рівні, по-друге, узгодження форм позитивації приватного права «з конкретно-історичним змістом пріоритетних на поточний момент цінностей та ідеалів» [476, с.266-267]. Виявлення джерел такої пріоритетності та їх оцінка не можуть бути здійснені поза соціологічним та соціально-філософським аналізом.

Визнання суттєвої зумовленості результатів правового пізнання від засобів, використовуваних у цьому процесі (А. А. Козловський, І. С. Тімуш), трансформує класичні уявлення про онтологію права, яка постає онтологією правового пізнання. При цьому, однак, поза межами розгляду можуть залишитися закономірності того соціально-емпіричного буття, в якому вкорінені (А. А. Козловський) закони справедливості.

13. Спробою до певної міри цього уникнути є концепція О. О. Мережка. Право тут виступає, з одного боку, продуктом і функцією соціально-психологічної еволюції, з іншого ж боку – у ньому присутній надчасовий аспект, який надає йому як еволюційному процесу «цілісність та єдність і дозволяє нам визначати право саме як право, а не як просту сукупність його станів у кожний окремий момент часу» [259, с.151]. Ґрунтуючись на ідеї єдності людства як «трансцендентального суб'єкта» [259, с. 148–149, 151, 152], О. О. Мережка розвиває моністичну природно-правову онтологію права: «право в силу своєї онтологічної і гносеологічної єдності постає як право людства (*jus humanitatis*). Міжнародне і національне право, приватне і публічне право є лише відгалуження цього єдиного органічного Права» [259, с.150]. Вочевидь, тут йдеться радше про обстоювану ще кініками і стоїками ідею людства, аніж про емпіричне людство, юридичні системи якого нині виявляють спільність далеко не в усіх своїх принципах, інститутах та галузях.

Проявом надчасовості права є ідеал справедливості, щодо якого право виступає постійним цілеспрямованим рухом: «право – це справедливість в дії, а справедливість – це право в ідеї» [259, с.152]. Справедливість же, «так само як і істина, знаходиться по той бік знання», вона не може бути виражена в термінах дискурсивного знання, відкриваючи себе в людині інтуїтивним шляхом. Вона виступає чимось апофатичним, таким, що не піддається опису в позитивних термінах [259, с.152]. Справедливість є не іманентною, а трансцендентна світові. З огляду на це «право живе лише

тоді, коли воно намагається вийти в позамежне і злитися зі справедливістю, коли воно трансцендує в напрямку справедливості» [259, с.152-153]. Право існує тільки як рух до недосяжного ідеалу надчасової справедливості. У цьому пункті розглядувана концепція, подібно до концепції «права як пізнання», прагне відобразити складність правової реальності, показати право як суперечливу взаємодію суцього і належного, як процес та як постійну спрямованість на пошук істини, «істиннісність». «Стаючи істинним, право зраджує істинності й перестає бути справедливим. Право може бути тільки істиннісним» [181, с.34]. В обох випадках право є процесом, а не результатом, «рухом-до», а не станом речей. Однак, якщо в А. А. Козловського це зумовлюється «гносеологічністю» його концепції, то в О. О. Мережка, як видається, радше еволютивністю як сутнісною соціально-психологічною властивістю права.

Існує, однак, певна суперечність між наведеними вище твердженнями про право як справедливість у дії та водночас про її принципову трансцендентність щодо світу. Якщо виходити з того, що в праві як поцейбічному явищі завжди присутні певні елементи несправедливості, право може виступати лише як «справедливість за звичаєм» в дії, але, мабуть, аж ніяк не як діюча «справедливість по природі». За таких умов остання, вочевидь, ніколи не може бути реалізованою в юридичній практиці.

У цьому зв'язку видається прикметним звернення дослідника до ідеалу альтруїстичної любові: «...оскільки справедливість являє собою діалектичне протиріччя між свободою («справедливість по природі») і рівністю («справедливість за звичаєм»), досягнути стійкого балансу між свободою і рівністю можна тільки на основі любові; любові, котра знаходить свій вираз в ідеях братерства і солідарності» [261, с.55]. Таким чином зняття протиріччя між двома засадничими правовими цінностями відбувається у позаправовій сфері людського духу.

14. Спроби поєднання соціально-емпіричних та метафізичних підходів до права містяться в публікаціях С. П. Рабіновича, присвячених антропосоціальним основам цивільного регулювання [387; 395]. Методологічною основою обстоюваного тут різновиду праворозуміння виступає соціолого-правовий підхід, який передбачає розгляд права як складної структури правовідносин, як таких соціальних відносин, що мають юридичний характер з огляду на їх внутрішню природу. У рамках таких відносин здійснюється взаємодія суб'єктів – реальних носіїв права [387].

Від соціологічного осмислення права автор переходить до його аксіологічної й філософсько-антропологічної інтерпретації. При цьому наголошується на тому, що поняття «Права з великої літери» включає в себе не лише формально-регулятивні, але і змістовно-матеріальні, ціннісні моменти. Право – це не просто соціонормативна система, але *справедлива* соціонормативна система, змістом якої є об'єктивно необхідні, а відтак і природні зв'язки між учасниками суспільного життя й правила суспільної поведінки. Грунтуючись на тому, що природне у праві означає передовсім сутнісне, змістовне, – на противагу формально-юридичному, автор розрізняє природно-приватні та природно-публічні різновиди юридичних відносин, за своєю внутрішньою логікою побудованих, відповідно, на принципі рівності та на владно-ієрархічних засадах. Зокрема, природно-приватними, «природно-цивільними» є такі суспільні відносини, в яких відбувається встановлення, підтримування та відновлення балансу інтересів, благ та взаємодій окремих індивідів та їхніх спільнот у конкретних життєвих ситуаціях [387, с.130]. Таким способом моделюється своєрідний збіг існуючого і належного, необхідного та справедливого в рамках балансування інтересів учасників природних цивільних відносин, проте сам механізм такого збігу не розглядається.

Філософсько-антропологічні основи природного праворозуміння виявляються у запропонованій автором дефініції природної правоздатності, як невід'ємної властивості людини, що полягає в її загальній здатності бути суб'єктом соціальних прав та обов'язків і ґрунтується на рівній самоцінності кожної людини як унікального прояву життя, як істоти, здатної до розвитку й потребує його задля розкриття своєї специфічної людської сутності (природи). Сутнісною передумовою для конституювання рівності цивільних правоздатностей слугують фундаментальні антропно-духовні властивості – загальнолюдська гідність і свобода [387, с.130-133]. Отже, загальна логіка розвитку природно-правового підходу тут постає як рух від матеріальних до ідеальних основ права, рух від необхідності до гідності і свободи. Ідеально-ціннісні ж, духовні засади юридичного регулювання виявляються тією смисловою межею, на якій теоретико-аналітичне вивчення основ права з необхідністю зупиняється.

15. Певні прояви природно-правових підходів вбачаються також у працях М. І. Козюбри, який звертається до юснатуралістичної проблематики (зокрема, в аспекті розрізнення права та закону) як з філософсько- й теоретико-правових, так і з соціолого-правових позицій [187; 186; 185]. Із юснатуралізмом пов'язано, зокрема, виокремлення автором філософського рівня розуміння права, яке, на відміну від науково-теоретичного, втілює його ціннісно-світоглядне сприйняття як духовного явища, осягнення його суті, призначення і смислу [187, с.19].

З огляду на те, що, на думку М. І. Козюбри, відкриття законів руху права як об'єктивної соціальної реальності ґрунтується на описуванні фактів, які піддаються верифікації, об'єктивні закономірності і детермінанти права можуть досліджуватись лише на науково-теоретичному, а не на філософському рівні його осмислення [187, с.18-19].

Із цим положенням, на наш погляд, складно погодитись. Адже відкриття соціальних закономірностей пов'язане не лише з емпіричною фіксацією повторюваності явищ, але й – що є особливо важливим – з пізнанням їх сутнісних основ, внутрішніх джерел і законів їх розвитку. Сутнісне пізнання передбачає осмислення предмета в його цілісності, в єдності й тотожності його суперечливих властивостей. Зняття суперечності між окремими фактами дійсності потребує опертя на дорефлексивне передрозуміння такої єдності, звернення до принципу цілісності, на основі якого суперечності можуть бути подолані. Однак принцип, який дозволяє синтезувати суперечності, не може бути отримано суто науково-теоретичним способом, але лише виходячи з певних світоглядно-ціннісних, ідеальних уявлень. Соціальне пізнання, за визначенням, є пізнанням ціннісним, а отже таким, що не може обмежитись самим лише аналізом та теоретичними узагальненнями фактів.

Звісно, власні закони існування і розвитку духу не збігаються із законами емпіричного світу (хоча й існує низка законів, які пронизують всі види руху матерії). Сфера дії закономірностей не обмежується самим лише матеріальним буттям. Будучи складовою єдиної реальності, ідеальне не є сферою дії чистої випадковості, але, натомість, сферою дії всезагальних законів та особливих законів духовної реальності. Тому філософське пізнання ідеального як сутнісне пізнання, хоча й відбувається способом, суттєво відмінним від пізнання суто наукового, тим не менше, є також пізнанням певних закономірностей.

Ціннісно-духовне розуміння здійснюється в конкретному соціокультурному контексті. З огляду на це М. І. Козюбра робить слушний висновок, що «в умовах занепаду моралі, цинізму, девальвації духовних цінностей, які ми переживаємо сьогодні, оперування виключно «духом права» справді часто закінчується свавіллям. Тому сучасні методологічні

підходи до вирішення проблеми дихотомії букви і духу права виходять із потреби їх взаємодоповнення, а не протиставлення» [186, с.6].

Таким чином М. І. Козюброю акцентується низка юридико-прикладних аспектів філософсько-правової дихотомії духу і букви права, значення яких для вітчизняної юридичної системи важко перебільшити. Засобами конкретизації метафізичної категорії духу права стають соціологізовані поняття ідеології інституту права, галузі права та правової системи в цілому. Особливого значення тут набуває соціально-телеологічний аналіз, з'ясування тих цілей і завдань згаданих юридико-нормативних утворень, котрі, своєю чергою, залежать від «вищих цілей суспільства» [186, с.6]. Такий аналіз традиційно опосередковує виявлення форм юридичної об'єктивації природно-правових положень. У цьому випадку, вочевидь, джерелом цільового «смисловідшукування» є суспільна свідомість. Соціальна неоднорідність останньої неминуче спричинюється до того, що за «вищі цілі суспільства» можуть бути видані партикулярні політичні інтереси. Тим не менш, сам спосіб розгляду природно-правової проблематики, який використовується в останньому випадку, дає можливість досліджувати природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності, враховуючи соціокультурні особливості національної юридичної системи. У цьому випадку, однак, на перший план виходять питання, які належать до предметної сфери соціології права, зокрема поки що майже не розроблені в українському правознавстві, питання культурної ідентичності права України.

Отже, у концептуальних побудовах юснатуралістичного характеру, представлених у пострадянській українській філософії права, образи правової реальності постають складними та багатомірними. Такі побудови відображають відмінні у методологічному відношенні типи природно-правових підходів. Так, більшість поглядів (С. П. Головатий, О. А. Івакін, А. А. Козловський, О. М. Костенко, М. В. Костицький, О. О. Мережко,

Л. В. Петрова, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, С. С. Сливка, В. О. Стовба) можуть бути віднесені до онтологічних різновидів юс натуралізму, тоді як у концепції С. І. Максимова представлений сучасний деонтологічний підхід.

У вітчизняній правовій думці нині розвиваються основні стратегії природно-правового типу філософствування, вироблені у рамках як класичного юснатуралізму, так і його сучасних версій. Інтерпретації, розроблювані на основі класичної натурфілософської парадигми, відображаються в поглядах С. П. Головатого, О. А. Івакіна, О. М. Костенка, М. В. Костицького, Л. В. Петрової, С. С. Сливки. До спільних моментів, присутніх у розглянутих концепціях, належать, зокрема, низка моністично-правових ідей, витoki яких знаходяться в класичному юснатуралізмі: ідея єдності Всесвіту, живої та неживої природи, матерії і духу, звідки випливають універсальні об'єктивні закономірності (М. В. Костицький), закон справедливості (А. А. Козловський), закони природи (О. М. Костенко, С. С. Сливка) чи природне право людини (О. А. Івакін). Некласичні підходи до осмислення природного права стають основою його трактувань з позицій принципу інтерсуб'єктивності, в яких здійснюється спроба подолати антитезу матеріального та ідеального, суб'єктивного і об'єктивного в праві, правового буття і правової свідомості. До цієї групи належать: концепція «правової реальності» С. І. Максимова, в якій корелятом природного права виступає процедурна норма аргументативного дискурсу; онто-гносеологічна інтерпретація справедливості як природно-правової категорії в рамках концепції «права як пізнання» (А. А. Козловський); трактування «буття-справедливим» як одного з фундаментальних модусів людського буття в концепції «правової ситуації» О. В. Стовби; розробка самоорганізаційних природних основ права з позицій синергетичних підходів, поєднана зі спробою інтегрувати їх з підходами комунікативними (С. І. Тімуш).

Послугуючись сучасними класифікаціями різновидів праворозуміння [363-а, с.57], в українському юснатуралізмі можна виокремити, зокрема, об'єктивістичні (В. А. Бачинін, С. П. Головатий, О. А. Івакін, О. М. Костенко, М. В. Костицький, С. С. Сливка, І. В. Музика), «абсолютно суб'єктивістичні» (А. А. Козловський, С. І. Максимов, С. І. Тімуш, О. В. Стовба, О. О. Мережка, Л. В. Петрова) й «відносно суб'єктивістичні» (П. М. Рабінович, М. І. Козюбра) його різновиди. Окрім цього, сучасна філософія права в Україні містить приклади різних поєднань метафізико-ідеалістичних та емпірико-матеріалістичних тенденцій в трактуванні природно-правових феноменів. Зокрема, незважаючи на прагнення уникнути різкого протиставлення ідеального й матеріального, концепції О. М. Костенка, І. В. Музики та П. М. Рабіновича мають переважно філософсько-матеріалістичне звучання; у поглядах М. В. Костицького, О. О. Мережка, С. С. Сливки здійснюються спроби поєднати матеріалістичні та метафізичні підходи до природного права, тоді як О. А. Івакін і А. А. Козловський, Л. В. Петрова обстоюють передовсім його духовне осмислення. Є прикметною спільна для представників різних природно-правових підходів ідея єдності людства – чи то як трансцендентального суб'єкта (О. О. Мережка) чи то як емпіричної антропної реальності (П. М. Рабінович), чи то як антропологічно зумовленої моральної спільноти (С. І. Максимов), чи то як ідеї першолюдності (О. А. Івакін).

Висновки розділу 2

Підсумовуючи викладене в цьому розділі, можна зробити декілька узагальнень.

Уявлення про природне право, вироблені в історії правової думки, змінюються від образів «золотої доби», «Природи-Матері» й «природного стану» в класичному юснатуралізмі до поняття «внутрішньої моралі» позитивного права, в якому еквівалентом природного права постає сукупність загальних принципів державно-юридичного регулювання. Відтак в інтерпретації природно-правових уявлень, понять і концепцій граничними випадками можуть слугувати образ природного права, з одного боку, як ідеально-належного у філософії, народній та офіційній ідеології), а з іншого боку – уявлення про об'єктивно необхідний (а відтак і зразковий, належний) зміст юридичного рішення, яке має бути ухвалено («мінімальне природне право» практичної юриспруденції).

Утопічна спрямованість залишається збереженою й в окремих сучасних секуляризованих формах юснатуралізму (комунікативна філософія) [135, с.165], що зумовлюється соціально-критичною функцією, яка іманентно притаманна природному праву. Вимоги ж до юридичної практики, своєю чергою, можуть становити деяку зовнішню, неюридичну чи «внутрішню», іманентну мораль юридичного регулювання, мати як формальний (рівність, всезагальність тощо), так і певний матеріальний нормативний зміст.

Власні моделі використання природно-правового підходу в державно-юридичному регулюванні пропонуються у відмінних у світоглядному й методологічному відношеннях різновидах юснатуралізму: як у метафізико-ідеалістичних, так і в матеріалістичних, як у теологічних, так і в секулярних, як в онтологічних, так і в деонтологічних. Це дає підстави констату-

вати, що принципова можливість поєднання юснатуралістичних підходів з іншими стратегіями пізнання права та вироблення юридичних рішень безпосередньо не залежить від загальної світоглядної чи методологічної спрямованості тієї чи іншої концепції.

Історичний огляд основних природно-правових концепцій засвідчує також, що соціологічний підхід може у різних формах поєднуватися з природним праворозумінням. В одних випадках соціальність права постає як суто ідеальна соціально-смыслова предметність або ж як його цільова спрямованість; в інших же – як предметність матеріальна, або як причинна зумовленість (соціально-діяльнісна, біопсихічна тощо). Відповідно, природність права виступає як його ідейно-ціннісна чи емпірико-матеріальна укоріненість.

Серед способів поєднання природного та позитивного права, котрі пропонуються окремими юснатуралістичними концепціями, можна виокремити: а) матеріально-змістовні, в яких таке поєднання здійснюється через соціально-ціннісні цілі та соціально-потребові джерела та б) формально-структурні, конститутивними елементами яких є певні вимоги процедурного характеру. Відповідно, можна говорити про способи зовнішні, «трансцендентні» – вони визначають моральні ідеали державно-юридичного регулювання, його соціально-ціннісний зміст, та способи внутрішні, іманентні – вони встановлюють принципи державно-юридичного регулювання, виходячи з цілей цієї діяльності, сутності відповідних юридичних інститутів.

Безпосередню застосовуваність у державно-юридичній практиці суспільств модерного типу організації мають ті процедурні морально-правові принципи, які втілюють вимоги ефективності й доцільності, забезпечують самовідтворення віддиференційованих юридичних систем, у рамках яких вони діють. Натомість принципи матеріальної моралі можуть знайти своє втілення в державно-юридичному регулюванні лише тією

мірою, якою ціннісні уявлення тих спільнот, які в останніх уособлені, збігаються з панівними суспільними уявленнями.

Можна виокремити чотири основні періоди сприйняття (рецепіювання) західноєвропейських природно-правових ідей і концепцій українською правовою думкою: XVI–XVII ст.ст. (доба ренесансного гуманізму); XVIII – перша третина XIX ст. (період Просвітництва); кінець XIX – початок XX ст.ст. (школа «відродженого природного права»); кінець XX – початок XXI ст.ст. (природно-правові ідеї у філософсько-правовій думці незалежної України).

Звернення до природно-правових підходів, використання їх евристичного методологічного потенціалу збагачує як філософсько-правову думку, так і державно-юридичну доктрину в Україні. З одного боку, це сприяє пошуку нових джерел знання про правову реальність, про глибинні, сутнісні виміри права, про його буттєві основи, закономірності існування і розвитку, а також слугує виробленню й обґрунтуванню ідеалів юридичної політики України. З іншого боку, воно стимулює, легітимізує й розвиває позитивістські підходи до аргументації правотлумачних та правозастосовних рішень, формує поняттєво-термінологічний апарат такої аргументації.

Ідейно-змістовна, моральна та соціально-політична амбівалентність юснатуралістичних конструкцій як ідеальних утворень, як «форм правового мислення» (Г. Радбрух) не дозволяє наділяти їх самих собою певними соціально-змістовними характеристиками. Проявами такої амбівалентності є, зокрема, те, що ці конструкції здатні виступати інструментом обґрунтування суттєво відмінних за змістом суспільних цінностей та інтересів. Так, як свідчить державно-юридична практика XVIII–XX століть, юридико-етатистські різновиди юснатуралізму, яким відповідає «макіавелліанський» тип морально-політичного дискурсу, виражають переважно ідеологію політичної еліти. Натомість етико-

лібералістичні форми юснатуралізму, засновані на «кантіанському» дискурсі, втілюють здебільшого етос інтелігенції та дрібної й середньої буржуазії.

Не можна забувати також, що практична значущість природно-правових підходів до обґрунтування юридичних рішень залежить від того, наскільки ці підходи передбачають можливості їх безпосереднього втілення в державно-юридичну практику.

Слід зауважити, що у правовій думці сучасної України домінує, з огляду на вже згадані соціально-політичні та економічні чинники, етико-лібералістичний різновид природно-правових підходів. Однак, незаперечна привабливість низки ідей західного лібералізму ще не свідчить про те, що всі вони якнайбільше відповідають актуальним потребам розвитку українського суспільства.

Соціальне значення природно-правових ідей і теоретико-світоглядних підходів, з якими вони пов'язані, не може бути встановлено апріорі. Його з'ясування вимагає аналізу змісту відповідних концепцій в аспекті їх зв'язків із практикою їх використання, з тим, як вони діють у конкретно-історичних умовах. Головне питання тут полягає у виявленні міри відповідності цих ідей існуючим ціннісно-нормативним стереотипам поведінки й мислення, а також у визначенні стосовно окремих суспільних груп та соціуму в цілому практичних наслідків тих державно-юридичних рішень, які прийматимуться з використанням юснатуралістичної аргументації. Лише за умови такої відповідності природно-правові ідеї та концепції можуть стати реально діючою складовою цієї системи. Йдеться, зокрема, про ідеї не лише верховенства права, але й верховенства закону (передовсім у формі верховенства конституції), юридичної визначеності, належної процедури тощо, за посередництвом яких відбувається просування в українську соціонормативну систему «юридичного світогляду», який у соціологічному плані пов'язаний із шанобливим

ставленням до юридичних норм та впевненістю у необхідності їх дотримання.

Слід звернути особливу увагу на те, що у вітчизняній юридичній системі ліберально-лібертарні положення сприймаються як суто декоративний елемент у позитивному праві, який практично не впливає на зміст конкретних юридичних рішень. Домінування потестарного типу правового мислення, який спирається на існуючі правозастосовні й правотлумачні традиції, має своїм наслідком те, що згадані ідеї часто залишаються відірваними від повсякденної правотлумачної та правозастосовної практики.

Такому відриву сприяє і те, що в українському правознавстві природно-правова термінологія далеко не завжди має достатню поняттєву визначеність. За таких умов звернення до природно-правових категорій може виступати не тільки евристично значущим теоретико-пізнавальним засобом, але й – в інших випадках – бути джерелом ідеологічних маніпуляцій та сприяти законодавчій невизначеності, та внаслідок цього – дискредитації природно-правового підходу, що вже неодноразово мало місце в історії правової думки. З огляду на це видається необхідним уточнити те смислове значення, в якому поняття природного права може використовуватися теорією юридичного регулювання.

Наведений вище загальний огляд розвитку основоположних категорій юснатуралізму і різновидів природно-правових концепцій дозволяє звернутись до їх інваріантних буттєвих і смислових основ і здійснити спробу реконструкції операціонального поняття природного права. Цьому й буде присвячено наступний розділ дослідження.

РОЗДІЛ 3

ЗАКОНОМІРНОСТІ ЮРИДИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ПІДҐРУНТЯ ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ ТА ПОНЯТЬ

3.1. Закономірності як буттєва основа природного права

Для того, щоб реконструювати визначення поняття природного права, придатне для використання в юридичній діяльності та в правознавстві, передовсім необхідно виокремити інваріантні смислові значення цього поняття.

Попри суттєві відмінності між окремими різновидами природного права, у цілій низці випадків воно виступає як всезагальний морально-правовий закон, як необхідна структура морального і юридичного порядку, як сутнісні зв'язки, що існують у юридичних відносинах, як закономірні основи останніх [див. 391, с.140-232]. Спільною рисою класичних природно-правових підходів виступає їх спрямованість на виявлення й експлікацію сутнісних, закономірних основ юридичних явищ. Видається особливо прикметним, що ця властивість характеризує відмінні у методологічному плані вчення. Так, в онтологічному юснатуралізмі поняття розуму, справедливості, природи речей та їх смислові еквіваленти означають об'єктивні, незалежні від будь-чиєї сваволі закони – закономірності, наявність яких обмежує навіть волю Бога. В деонтологічних концепціях виокремлюються закономірності правового регулювання, які вважаються принципами практичного розуму, законами належного. Останні розглядаються як апріорні та самоочевидні, або ж як такі, що встановлюються в процесі міжсуб'єктної комунікації.

Існування закономірностей, на які вказує онтологічний юснатуралізм, дозволяє розглядати юридичну діяльність як складову світового і соціального порядку, тоді як у законах належного виражаються закономірності легітимації такої діяльності, вказується на оптимальні з точки зору певних ціннісних уявлень моделі соціальної поведінки. Формами відображення природного права як закономірності є уявлення та поняття про «фюсіс», «натуру», «необхідність» (Антифонт, Демокрит, Б.Спіноза, Г.В.Ф.Гегель та ін.), «природу речей» (Г.Васкес, Ф.Суарез, Г.Лейбніц, неогегельянці, Г.Радбрух, В.Майгофер та ін.), «одвічний порядок речей» (Дж. Локк), «порядок суцього» (Р. Марчич) тощо.

Новочасна трансформація концепції природного морального закону в «закон природи» залишила незмінною ідею закономірності, покладену до основи природного праворозуміння. У багатьох некласичних підходах поняття закономірності, хоч і суттєво трансформується, однак неявно зберігається, будучи перенесеним із предмета правового пізнання на сам спосіб конституювання права. Так, А. Райнах писав про вічні закони та сутнісні закономірності юридичного регулювання [399, с. 162, 192, 311–312]. У концепції Р. Штамлера йшлося про формальну закономірність соціального життя як метод для судження над емпірично накопиченим матеріалом історичного права [11, с.612, 618]. С. Л. Франк вів мову про «вічні самі по собі, за своїм внутрішнім значенням закони суспільного життя, виключно якими зумовлюється збереження і розвиток цього життя...». За твердженням цього філософа, «саме такого роду закони завжди мались на увазі у вченні про «природне право» чи «природний (нормальний) стан» суспільства. Це – онтологічні закономірності, які, з одного боку, не можуть бути порушені людською волею, а з іншого, слугують вічними, такими, що ідеально визначають її, нормами...» [494, с.33-34]. Е. Вольф визначав природне право як «сукупність таких, що досягаються практичним розумом, закономірностей соціального буття,

котрі становлять схему порядку, який постійно виникає з необхідності речей» [цит.за: 246, с.115].

На думку А. В. Полякова та Є. В. Тимошиної, «в юснатуралізмі було... здійснено спробу пояснити той історичний факт, що поряд із змінюваністю окремих правових норм у праві існує дещо постійне та незмінне, таке, що переходить з однієї системи в іншу – деякі основоположні правові принципи, ідеї і відносини, яким надавалось значення природно-правових» [336, с.43, 39]. Аналогічні думки висловлюються А. М. Михайловим: «Неодмінним фундаментом усіх теорій природного права виступає непохитна віра в те, що існує певна цілісність світобудови, *об'єктивно існуючі закономірності* розвитку космосу, природи, суспільства, які і є джерелами того об'єктивно і незмінно існуючого природного права, над яким не владні людина, природа, держава» (курсив мій – С.Р.) [271, с.30, 330]. Деталізуючи окремі різновиди таких закономірностей, А. М. Михайлов пише, зокрема, що «жоден законодавець не в змозі кардинально змінити основи категоріального апарату юриспруденції, тип легітимації правових норм, прийнятий у тому чи іншому суспільстві..., і стиль юридичного мислення – переважно використовувані логічні прийоми і способи прийняття та аргументації юридично значимих актів і рішень...» [271, с.30, 330]. Йдеться про специфічні закономірності соціонормативної і власне юридичної регуляції.

Сучасний представник юснатуралізму В. О. Лобовиков, обстоюючи ідею універсального природного права, вказує, що закони останнього «діють в усіх без винятку культурах не випадково, а тому, що вони *об'єктивно необхідні* для існування будь-якої культури. (...) ... Закони природного права це абстрактні, ідеалізовані (ідеальні) критерії розумності поведінки взагалі. Тим не менш, якщо (і тільки якщо) такого роду ідеалізації і абстракції розуму задовольняють критеріям науковості, вони об'єктивно відображають загальні і необхідні ознаки правової оцінки

поведінки людей в будь-яких суспільствах» (курсив мій – *С.Р.*) [216, с.39-41].

В українському правознавстві розуміння природного права як певних закономірностей (або ж як законів) всезагального, природного й антропо-соціального порядків буття нині розвивають, зокрема, О. М. Костенко, М. В. Костицький, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович. Непрямим способом існування закономірних основ природного права визнається В. А. Бачиніним, який вказує, що «закони належного» «зведені в статус законів, оскільки фіксують обов'язкові умови підтримання необхідної міри впорядкованості соціального життя людей» [37-а, с. 115].

Отже, інваріантом цілої низки теоретичних конструкцій класичного, а в низці випадків і некласичного юснатуралізму виступає категорія *закономірності*, тобто певний закон генезису й функціонування соціорегулятивної системи чи її окремих елементів. Власне, ця закономірність і осмислюється як критерій справжності, істинності права – правового як такого, за своєю природою, суттю. За зауваженням Г. В. Мальцева, джерелом усіляких норм як об'єктивного, так і суб'єктивного походження, як технічних, так і соціальних, є насамперед зв'язок явищ, а не воля, котра лише опосередковує цей зв'язок із більшим чи меншим наближенням до суті явищ» [247, с.113]. Йдеться, вочевидь, про зв'язок об'єктивний та необхідний, тобто – закономірний. Передумовою набуття суспільними відносинами сталого й закономірного характеру є їх «природна повторюваність» [516, с.22]. З іншого боку, така повторюваність може розглядатися також і як вияв певних закономірностей суспільного розвитку.

З огляду на те, що юридичне регулювання є складовою соціо-регулятивної системи суспільства, яка, своєю чергою, включена до регулятивних цілісностей вищого порядку, в юридичній діяльності знаходить прояв низка різнопланових закономірностей.

До них належать:

- 1) універсальні закономірності буття;
- 2) загальні закономірності соціального регулювання, в тому числі закономірності, що відображають зв'язок права з іншими соціальними явищами, закономірності взаємозв'язку («когерентні закономірності») [111, с.15];
- 3) загальні юридико-регулятивні закономірності;
- 4) специфічні закономірності державно-юридичної діяльності.

Різноманітність і диференційованість державно-юридичних закономірностей значною мірою пояснює множинність тих версій юснатуралізму, в яких право природне розглядається у його відмінностях і зв'язках із правом позитивним.

Всезагальні закономірності буття виражені у взаємопов'язаності окремих складових Універсуму, в єдності законів розвитку, у прагненні органічних систем до самозбереження тощо. До загальних соціальних закономірностей належать, зокрема, взаємозалежність між моральною та юридичною системами соціальної регуляції, між державним та недержавним юридичним регулюванням, між соціокультурними традиціями та особливостями функціонування нормативних систем суспільства, між ціннісно-нормативними орієнтаціями суспільної свідомості та ефективністю соціонормативного регулювання.

У державно-юридичному регулюванні структурними закономірностями виступають зв'язки прав та обов'язків учасників правовідносин; зв'язки, які конституюють систему нормативних актів; зв'язок інститутів і галузей права тощо [358, с.44]. До функціональних закономірностей юридичного регулювання належить залежність його ефективності від можливості передбачення учасниками правовідносин можливих наслідків своєї поведінки, від стану правової свідомості, від дієвості механізмів соціального та державно-юридичного впливу тощо.

Виявлення закономірностей юридичного регулювання відіграє в історії права важливе значення. Г. Дж. Берман, вказуючи на роль середньовічних юристів (каноністів, глосаторів і постглосаторів) у розвитку методології вироблення юридичних рішень та у пом'якшенні конфліктності між існуючими юридичними системами, вказує на те, що їх метод був прототипом сучасної західної науки, оскільки, розглядаючи традиції і норми як певні дані, він дозволяв отримувати з цих даних «закономірності – «закони», – котрі їх роз'яснювали» [41, с.148, 504, 505].

До закономірностей юридичного саморегулювання можна віднести залежність стабільності приватних правовідносин від дотримання договірних домовленостей; допустимість використання заходів необхідної самооборони як засіб відвернення нападу тощо. Та обставина, що згадані вище закономірності забезпечують самозбереження суспільства, уможливають реалізацію найбільш необхідних загальносоціальних потреб, зумовлює їх особливу значущість, з огляду на що вони виражаються та відображаються у принципах юридичної діяльності.

Особливо суттєве значення мають відмінності між формальними (Р. Штаммлер) та матеріальними соціорегулятивними закономірностями. Якщо перші, з огляду на свій формалізм, можуть претендувати на всезагальність, то, натомість, другі завжди є закономірностями локальними (М. А. Дамірлі), притаманними лише соціорегулятивним системам певних суспільств і окремим типам юридичних систем.

В умовах існування відмінних соціальних потреб та інтересів юридична діяльність, яка фактично здійснюється в суспільстві згідно з власними закономірностями, з позицій відмінних ціннісно-деонтичних уявлень може мати різну міру легітимності, а іноді й виявлятися нелегітимною. Тому чи не найважливішою проблемою, яку відображають уявлення про природне право, є моральна легітимація норм, інститутів та засад державного чи іншого чинного права.

Результати сучасних досліджень феномену легітимації [див. напр.: 483, с.8; 96, с.8; 235, с.50; 507, 16-28; 508, с.58, 69] дають підстави визначити останню як процедуру ціннісно-нормативної (моральної) свідомості й відповідну соціально-комунікативну практику, змістом яких є світоглядно-ідеологічне й психологічне виправдання соціальних інститутів та норм, визнання їх авторитетності, обґрунтованості й обов'язковості згідно з уявленнями про благо та належне.

Якщо в культурах нерелективних (міфоритуальній та традиційній) підставою для виконання певних дій була сама практика таких дій, що склалась, то, натомість, криза традиційної культури породжує дистанціювання суб'єкта від своєї практики, не властиве синкретичній архаїчній свідомості [39, с.85]. Проявами такого дистанціювання стають, з одного боку, виникнення наукового мислення, а також зміни виражальних засобів у художній культурі, з іншого ж – поява юснатуралізму як особливого типу мислення правового, який, власне, і передбачає раціональне осмислення, обґрунтування й виправдання, легітимацію соціальної практики та зокрема її нормативних – політичних, моральних і юридичних – складових. У найбільш загальній формі можна стверджувати, що критерієм легітимності такої практики виступає її відповідність закономірностям збереження людини і суспільства та їх розвитку.

Тут доречно навести позицію С. А. Муромцева (1850–1910), який вказував на неможливість опертя на категорію закономірності як на засіб легітимації певного суспільного ладу як «єдино нормального». Критикуючи безпідставність таких поглядів, видатний представник соціологічного правознавства писав: «Насправді, кожен стан, в якому перебуває суспільство, незважаючи на його тимчасовість і позірну ненормальність, є явищем цілком природним. Він становить необхідний результат попереднього розвитку і всієї сукупності умов, які вплинули на його зміну... (...) ...Він становить необхідний результат законів

історичного розвитку людства і в цьому значенні є природним. Але не існує жодної іншої природності суспільних станів. Ми не маємо жодних даних, з яких можна було би виснувати про переривчастість вищевказаної зміни станів. Зовнішні обставини суспільного розвитку частково самі по собі, частково під впливом самої людини видозмінюються поступово і здатні йти цим шляхом до нескінченності» [281, с.218]. Як видається, наведена позиція значною зумовлена позитивістськими засновками підходу С. А. Муромцева. Справді, ґрунтуючись на самому лише суцюзому і перебуваючи в межах причинно-наслідкових залежностей, неможливо виробити жодних критеріїв для оцінки існуючих суспільних відносин. З послідовно позитивістської точки зору, можна оголосити «розумним» будь-який момент розвитку суспільства, причому така «розумність» укорінена в самому лише факті існування того чи іншого суспільного стану. Такий підхід слушно акцентує істотні вади моністичного й детерміністичного, «лінійно-прогресистського» розуміння історії. Однак розглядувана точка зору також є і внутрішньо суперечливою, оскільки на її основі можна не тільки заперечити будь-які радикальні соціальні зміни, але й не менш успішно виправдати їх. Адже революційний розвиток, так само як і розвиток еволюційний, зумовлений певними причинами, а відтак є необхідним та закономірним результатом дії певних історичних чинників. Натомість необхідним моментом суспільного і правового розвитку є соціальний критицизм, який ґрунтується на оцінці значимості існуючих суспільних явищ, на ціннісних, а не лише причинно-наслідкових залежностях, на уявленнях про соціально належне. Останні ж, як відомо, в соціально неоднорідному суспільстві є відмінними. В реальних історичних умовах закономірності суспільного розвитку як його тенденції реалізуються в процесі складної та суперечливої взаємодії суспільних, групових та індивідуальних інтересів, конкуренції відмінних стратегій легітимації.

Розбіжність між закономірними соціальними основами юридичного регулювання та уявленнями про належне право відображена в літературі поняттями об'єктивного і суб'єктивного природного права. Так, С. О. Денисов розрізняє у складі загальної системи права право природне об'єктивне як «норми, що впливають з об'єктивно наявних соціальних і соціологічних властивостей суспільства; властивості груп, з яких воно складається; об'єктивних соціальних, психологічних і біологічних властивостей людей на певній стадії їх розвитку; із середовища, що оточує людину» і право природне суб'єктивне як «сукупність уявлень суспільства, його інтелектуальної еліти про належне право» [26, с.6-7]. Норми останнього різновиду права існують у вигляді правової психології та ідеології. При цьому «природність» означає лише суб'єктивну природність, яка може і не відображати чи відображати неадекватно природності об'єктивної.

На думку С. О. Денисова, норми об'єктивного природного права відображаються у правосвідомості народу, в правовій ідеології лише при високому розвитку духовної культури [26, с.6]. Норми об'єктивного природного права цей дослідник розподіляє на ті, що впливають із «соціальних вимог суспільного розвитку» (ця група норм традиційно досліджується соціологічними школами права), і норми, що впливають із особливостей соціальної психології певного суспільства, які вивчаються психологічною школою права [26, с.6]. Відповідно, при низькому рівні духовної культури природне право реалізується без ідейно-теоретичного опосередкування у правовій ідеології, будучи опосередкованим лише правовою психологією. За таких умов теоретичне пізнання об'єктивного природного права неминуче залишається, вочевидь, справою інтелектуальних еліт суспільства.

Таке загалом теоретично правильне розрізнення (яке, зауважимо, відповідає античній дихотомії «істини» і «гадки», «справедливого за

природою» і «справедливого за установленням») ще не дає відповіді на питання про те, яким же чином та на якій основі можливий змістовний збіг об'єктивного і суб'єктивного природного права, як відбувається їх діалектична взаємодія, а відтак може йтися про істинне, самототожне природне право.

Суттєвим є наголос вказаних авторів на тій обставині, що правова психологія виступає об'єктом владних маніпуляцій, здійснюваних у тому числі й за посередництвом правової ідеології. З огляду на це важливим видається зауваження про те, що тривале маніпулювання суб'єктивним природним правом може призвести до виникнення ціннісних орієнтирів, які настільки глибоко вкорінюються у правову психологію, що перетворюються на частину об'єктивного природного права [26, с.7]. Виникає, однак, питання про те, якою мірою взагалі останнє може існувати без посередництва суб'єктивного природного права. Адже, як відомо, відмінність суто соціальних закономірностей від закономірностей природничих полягає насамперед у тому, що дія перших на рівні окремих підсистем суспільства опосередковується, так чи інакше, людською свідомістю. Жодна соціорегулятивна закономірність як така не може набувати імперативного характеру. Надання їй такої властивості можливе лише за умови її пізнання та інтеріоризації колективною чи індивідуальною свідомістю, включно з ірраціональними компонентами останньої. Як зовнішнє, так і саморегулятивне впорядкування суспільних відносин відбувається в процесі й за посередництвом вольової діяльності – законодавця, учасників правовідносин, застосовців та інтерпретаторів права. З урахуванням цього слід визнати, що дуалістичний відрив об'єктивного природного права від суб'єктивного не дає можливості сформулювати цілісне уявлення про природне право, в якому суперечності між цими двома аспектами виявились би знятими.

Реальний процес становлення та функціонування соціальних інститутів зазнає впливу низки не лише закономірних, але й, ясна річ, випадкових та суто суб'єктивних чинників. У сучасних філософських публікаціях відзначається, що «наочним проявом дії природних законів є процес постійного розкриття емпірично невизначеної величини різноманітних фізичних, інтелектуальних і розумових можливостей, закладених у людині» [253, с.29, 30]. Дослідниками також цілком слушно вказується на значну роль випадковості у соціальному розвитку, складовою якого виступає розвиток юридичний. «Закономірність, як правило, визначає лише загальні контури будь-якого явища чи факту, його основний зміст, конкретні же деталі визначаються випадковістю» [68, с.97]. «...Саме «випадкове» в історичній точці біфуркації може виявитись якраз і найбільш суттєвим» [39, 393].

Слушність цих положень, однак, не може применшити значення закономірностей для процесів юридичного регулювання й саморегулювання. Заперечення закономірних основ розвитку соціального буття, властиве, зокрема, радикальним інтерпретаціям екзистенціалізму, «конкретній моралі», ненормативній ситуаційній етиці та «філософії винятків», призводить до заперечення права як такого, оскільки саме повторюваність і типовість розподільчих ситуацій є об'єктивною основою юридичної діяльності. Унікальні й неповторні явища за визначенням не можуть розглядатись як правові. Саме на цей момент вказує загальний хід думки В. Майгофера, який, звертаючись до поглядів представників екзистенціалізму, демонструє розвиток цих поглядів у напрямку до нормативних та універсальних поведінкових моделей («екзистенціалістське відновлення» категоричного імперативу в Ж.П. Сартра та перехід від «стань собою» до «стань всезагальним» у К. Ясперса) [231, с.191-196].

Отож, наявність типових – загальних та особливих – потреб владного, зокрема, державно-юридичного регулювання, зумовлених як типовими

антропними, економічними, політичними та ін. факторами, так і їх поєднаннями, спричинює формування закономірностей цього процесу, та, відповідно, принципів функціонування соціальних інститутів, в тому числі державно-юридичних.

Будучи накопичені у культурному досвіді окремих цивілізацій, закономірності соціальної, й зокрема, юридичної, регуляції виступають основою динаміки уявлень про справедливість і правду, про істинне й належне право. Загальний характер таких законів, а також поступовість змін об'єктивних властивостей людини може зумовлювати сприйняття тих чи інших культурно-зумовлених вимог як універсальних та позачасових, або ж навіть як «вічних». Однак сама соціальна природа означених вище закономірностей заперечує адекватність такої оцінки, яка віддавна й небезпідставно піддається обґрунтованій науковій критиці.

3.2. Природно-правові принципи юридичної діяльності

Юридична діяльність у своїх окремих проявах може вважатися природною тією мірою, якою вона спирається на закономірності виникнення, внутрішньої організації, функціонування й розвитку відповідної соціорегулятивної системи та її юридичних складових. Соціорегулятивними формами, які опосередковують прояви таких закономірностей у юридичній діяльності, є її принципи.

За силою свого регулятивного впливу принципи перевищують звичайні моделі поведінки в законодавстві, оскільки в кінцевому підсумку зумовлюються природою самого суспільства, концентровано виражають

об'єктивні потреби розвитку економіки, суспільно-політичного життя тощо [54, с.127-128].

Порівнюючи класичні інтерпретації природного права з сучасним розумінням правових принципів, можна відзначити низку спільних ознак, які характеризують регулятивні властивості цих феноменів. До них належать, зокрема: об'єктивна зумовленість змісту [79, с.22,23; 446, с.224; 7, с. 89; 551, с.11]; універсальність, яка проявляється в поширенні на всю предметну сферу дії відповідного інституту, галузі права, юридичної системи або ж групи юридичних систем [40, с.169; 188, с.27]. Окрім цього, загальним принципам права в рамках відповідної юридичної системи властива також специфічна «надзаконність», особлива [79, с.44], вища імперативність [188, с.27; 329, с.33;110, с.98] та морально-правова авторитетність [119, с.71, 83]. Виступаючи особливими конститутивними, «установчими» нормами, «нормами норм», правові принципи мають ціннісне та системоутворююче призначення [484, с.16], виражають ідеали й цілі юридичного регулювання, задають деонтичні вимоги до нього й загальні критерії оцінювання, визначають способи тлумачення і застосування юридичних норм, засади віднайдення й вибору нормативних та індивідуально-правових установлень.

Як відомо, саме такими функціями наділяється й феномен, котрий відображається терміно-поняттям «природне право» у класичних концепціях останнього. Функціональна тотожність правових принципів (загальних принципів права) визнається в сучасних дослідженнях. Так, наприклад, А. М. Михайлов відзначає, що загальні принципи права здатні виконувати коректувальну та інтегруючу функції в національній і міжнародній правових системах. В іншому місці вказані функції віднесено дослідником до функцій природного права [271, с.408, 420].

Юснатуралістичний характер має не лише універсалістське значення поняття принципу, але й те його значення, яке відповідає вже

розглянутому вище індивідуалізованому розумінню категорії «природи» як діючого начала існування і розвитку окремих явищ (підрозділ 2.1).

У правових вченнях Нового й Новітнього часу наголошується на тому, що природне право не може бути представлено у вигляді конкретних поведінкових правил, а, натомість, існує у вигляді низки правових, морально-правових чи політико-правових принципів. У західній традиції права принципи справедливості, пропорційності, спільного блага, добросовісності, гуманізму та ін. тісно пов'язані з концепціями юснатуралізму. В англо-американському праві традиційно має юридико-нормативне значення категорія «принципів природної справедливості» (principles of natural justice) [344, с.84-89; пор.:271, с.407-408]. Згадані принципи функціонують як внутрішні, «вбудовані» в структуру суб'єктивних прав ціннісно-нормативні обмеження їх змісту та способів здійснення, як загальні цільові орієнтири вироблення юридичних рішень.

Перефразовуючи висловлювання, наведене в сучасній літературі з теорії моральності («...в истории нравов нет нравственности, соответствующей мечтам моралистов. Но каждая социальная общность практически создает систему регуляции и набор ценностей, отвечающих текущим задачам самоорганизации») [39, с.54], можна сказати, що хоча в історії й немає природного права, яке б відповідало мріям мислителів-юснатуралістів, у державно-юридичній діяльності постійно відтворюються загальні схеми, моделі та ідеальні структури, за посередництвом яких здійснюється контроль за відповідністю позитивного права своєму соціальному призначенню. Власне, такими структурами і виступають принципи юридичної діяльності.

Ціннісно нейтральне поняття принципів юридичної діяльності відповідає за змістом широкому, соціологічному розумінню значення терміно-сполучення «принципи права», на відміну від його вузького розуміння, яке в юридичній, зокрема, галузевій, літературі найбільш часто

пов'язується з системою об'єктивного права. Принципи юридичної діяльності в літературі прийнято позначати також як «правові принципи», чи то як «основоположні принципи права» [329]. При цьому під «правовими» розуміють не лише власне юридичні, але, зокрема, морально-етичні та соціально-політичні принципи [65]. Надалі ми говоритимемо про принципи державно-юридичної діяльності, послуговуючись, у синонімічному значенні, також поняттям правових принципів.

У цілій низці випадків такі принципи обґрунтовано можуть називатися «природно-правовими». Природно-правовий характер принципів юридичної діяльності означає тут, з одного боку, їх зв'язок із тими чи іншими закономірностями такої діяльності чи з іншими соціорегулятивними закономірностями, а з іншого – з певними природно-правовими концепціями.

Підставою для визнання за певними принципами юридичної діяльності природно-правового характеру є їх відповідність закономірностям такої діяльності та зв'язки з іншими соціорегулятивними закономірностями. Множинність же та різноплановість таких закономірностей має своїм наслідком те, що в окремих концепціях природно-правовими можуть вважатись змістовно відмінні принципи. Так, зокрема, у концепції, обстоюваній провідним представником сучасного легістського позитивізму Г. Л. А. Гартом, визнається існування морального («природно-правового») мінімуму в юридичній системі. Він наводить поняття мінімального змісту природного права як «визнаних універсальними принципів поведінки, підставою яких є елементарні істини щодо людських істот» [504, с.194]. Такі принципи зумовлюються загальною для людей метою – збереження і продовження свого життя. Ґрунтуючись на цьому, американський правознавець вказує на існування таких норм, які мають основоположне значення для будь-якої юридичної системи [81, с.95]. Зокрема, юридичні норми, які «забороняють вільне використання

насильства, і конституюють мінімальну форму власності, з характерними для неї правами і обов'язками, достатніми, щоб можна було вирощувати і зберігати продукти, поки їх не з'їдять», збігаються з основними моральними принципами, які забороняють убивства, насильства і крадіжки. У наведених положеннях, як видається, простежуються певні аналогії з матеріалістичною натурфілософією Т. Гоббса.

Згідно з Г. Л. А. Гартом, до сфери мінімального, необхідного збігу моралі і права (або ж, відповідно, природного і позитивного права), належить також один із головних елементів уявлення про справедливість – принцип однакового розгляду однакових судових справ. Прикметним є зауваження, що йдеться про «справедливість у застосуванні норм права, а не справедливість права». Мається на увазі процедурна і формальна, а не матеріальна справедливість. «Тож тут, у самому уявленні про право, що складається з загальних норм, є те, що перешкоджає нам трактувати його так, немов із погляду моралі воно є вкрай нейтральним і не має ніякого необхідного зв'язку з моральними принципами» [81, с.95, 96]. Зауваження Г. Л. А. Гарта не лише вказують на моменти збігу та єдності «природного» і позитивного права, але виокремлюють також і формально-структурну основу такої єдності, якою виступають загальні соціонормативні принципи, втілені в юридичних нормах. Є очевидним також, що в основі розглядуваного збігу знаходяться антропосоціальні закономірності, які забезпечують збереження суспільства.

Попри низку безперечних теоретичних досягнень у дослідженні проблематики принципів права на позитивно-правовому матеріалі (А. М. Колодій, С. П. Погребняк, Т. І. Фулей, О. О. Уварова та ін.), сучасний стан розробки її власне філософських аспектів у вітчизняній юриспруденції суттєво не відрізняється від того, який був досягнутий у 60-70-х роках минулого століття. До дискусійних або ж недостатньо з'ясованих належить, зокрема, питання про онтологічний статус принципів

юридичної діяльності. А саме: якщо останні можуть існувати не лише у формі ідей (у низці випадків йдеться також про «керівні начала», «поняття», «положення» [див.: 110, с.99]), але й нормативних приписів (у складі державно-юридичної системи – нормативно-правових приписів, або ж так званих «первинних», «особливих» норм) та соціальних відносин (А. Т. Боннер, А. М. Васильєв, М. Л. Давидова, Р. З. Лівшиц, Г. В. Мальцев та ін.) [див. напр.: 110, с.96; 213, с.89; 247, с.6], тоді яким чином можна пояснити сутнісну єдність такого різноманіття їх форм? З означеним теоретичним питанням пов'язані, зокрема, й практичні питання про зовнішні форми засвідчення обов'язковості так званих неписаних принципів права, про взаємодію принципів позитивного права з юридичними звичаями та ін. Фактично нерозробленою залишається також проблема співвідношення загальних принципів права з іншими соціонормативними засадами – насамперед із принципами моралі й політики.

Необхідною передумовою розв'язання названих проблем є вироблення придатного для цього гносеологічного підґрунтя. Як видається, нині подальшому розвитку вчення про принципи юридичної діяльності перешкоджають, зокрема, брак методологічної саморефлексії юридичної науки, а також її недостатня увага до загальнофілософських аспектів розглядуваної проблематики. Отож, далі ми спробуємо виявити деякі з її аспектів, пов'язані з походженням та сутністю правових принципів, а також з їх функціонуванням принципів у державно-юридичній системі.

Загальновизнана точка зору, згідно з якою принципи являють собою певні вихідні ідеї, керівні положення юридичного регулювання, самі собою не викликає заперечень. Однак, на наш погляд, вимагає певного уточнення онтологічний статус, який надається таким принципам у загальній картині правової реальності. Зокрема, чи буде слушним висновок про те, що, будучи ідеями, принципи повинні розглядатися лише як складові правосвідомості, або ж про те, що принципи як ідеї слугують лише

відображеннями деякої об'єктивної дійсності, котра перебуває поза сферою свідомості? Пошук відповідей на ці питання пов'язаний з проблемою інтерпретації відношення ідеального та матеріального, яка у класичному марксизмі отримала статус «основного питання філософії».

Вкажемо тут лише на деякі прояви цієї проблеми у розглядуваному аспекті.

Виробленню загальної концепції правових принципів, яка несучи переконливо пояснювала б їх онтологічний статус, вочевидь, не сприяє множинність інтерпретацій категорій «ідеального» та «матеріального», яка існує в сучасній матеріалістичній філософії. Однак, без відповіді на питання про те, що саме являють собою ідеї та яким способом вони пов'язані з тим, що вважається «матерією», навряд чи можливо успішно обговорювати питання про способи їх існування і взаємодії з останньою. З огляду на це коротко зупинимось на цьому питанні.

З урахуванням сучасних знань у галузі природничих наук, які поки що виявляються неспроможними задовільно пояснити той «стрибок» у розвитку матерії, внаслідок якого відбувається виникнення й функціонування феноменів свідомості, розуму, й тієї реальності, яку прийнято називати «духовною», «ідеальною», є очевидною складність процесу такого розвитку та наявність в ньому опосередкованих ланок, які поки що недостатньо вивчені наукою [див. напр.: 154, с.93, 95].

Однак, у будь-якому випадку історичний процес виникнення духовної реальності з матеріальної аж ніяк не може бути підставою для того, аби вважати ідеальне «випаровуванням» матеріального, деяким вторинним утворенням. Спроби ж розкрити сутність цієї реальності, послуговуючись лише методологією наукового позитивізму, залишатимуться неефективними з огляду на їх неминучий редукціонізм. Існування й розвиток права як духовно-культурної реальності засвідчує необхідність виходу за межі позитивістського типу раціональності, розширення горизонтів правового

пізнання, зокрема за рахунок пізнання позанаукового, а також тих практик, які не належать до логіко-дискурсивних. Звернення ж до результатів такого пізнання, не опосередковане теоретичними конструкціями, за визначенням не може виступати предметом наукового розгляду.

Практична необхідність уточнення значень використовуваних терміно-понять змушує виявити певне розуміння природи ідеального та матеріального. Дуалістичне опозиціонування матеріального-ідеального є операцією з теоретичного роз'єднання на складові єдиного процесу взаємодії людини з середовищем, процесу, в якому відбувається взаємоперехід мислення й буття («опредмечування» та «інтеріоризація»).

Ця поняттєва опозиція має на меті позначити ті аспекти існування і розвитку єдиної «антропореальності» – аспекти, значущість яких зумовлюється насамперед необхідністю відмежувати сенсорну та інтелігібельні сфери взаємодії людини з середовищем, розмежувати реальність, локалізовану в просторі і часі, та іншу, суб'єктивно-суб'єкту, мисленнєву реальність.

З огляду на це слід відзначити, по-перше, що вихідною позицією, яка визначає підхід до розв'язання означеної проблеми, повинна бути, на наш погляд, позиція діалектичного монізму, уявлення про буття як цілісність та як диференційовану єдність. Звідси, по-друге, будь-яке протиставлення матеріального та ідеального неминуче матиме умовний характер, зумовлений, зокрема, як загальним станом розвитку науки, так і пізнавальними завданнями конкретного дослідження. По-третє, окрім об'єктів суто «матеріальних» та суто «ідеальних» (наприклад, теоретико-правові категорії), існують також об'єкти, котрим притаманно переходити з одного статусу в інший (наприклад, зміст цілей та моделей, які реалізуються в правореалізаційній та правозастосовній практиці) [197, с.250, 251; 473, с.290-295]. Отож, ґрунтуючись на наведених положеннях,

звернемося до питання про буттєві форми принципів юридичної діяльності.

Розуміння принципів як ідеального начала стало засадничим для низки сакральнo-метафізичних та трансцендентальних концепцій класичного юснатуралізму. Так, в ідеалістичній філософії, витoki якої сягають Платона й Арістотеля, поняття принципу має онтологічне значення. Принцип тут розуміється як активне буттєве начало (грецьк. «архе»), як першопричина та джерело якісної визначеності речі. «Принцип/начало – це те, що починає, і те, що керує, причому обидва ці сенси поєднані як у грецькій мові, так і в латинській...» [345-а,с.101]. Філософська традиція розрізняє принципи буття (*principia essendi*, *principia realia*) і принципи пізнання (*principia cognoscendi*). В античній філософії перші належать до «причин» («всі причини є началами»). При цьому ідеї Платона Арістотель трактує як зародки формальних причин (Метафізика Δ, 1 1013a 17) [345-а,с.102]. В зв'язку з тим, що у Платона ідея виступає як рушійна засада, внутрішній закон виникнення, існування і розвитку явищ, стає зрозумілим, що поняття принципу та ідеї розглядаються тут як синонімічні. У сенсі ж «принципів пізнання» причини об'єкта є засновками доведення, тобто причинами висновків. Вони становлять «власні начала» науки про об'єкт. Для всіх видів начал дещо є спільним: начала – це первинні істини, які не доводяться (Топіка VIII, 3, 158b 2-4) [345-а,с.102].

У філософії Нового часу принципи як «перші причини» також охоплюють одночасно як принципи пізнання, так і «причини матеріальних речей». Згідно з Р. Декартом, однак, лише перші можуть називатись власне «принципами», тоді як другі є законами природи чи правилами, згідно з якими відбуваються зміни у природі [345-а,с.102].

У вченні І. Канта відбувається розрив між «першими принципами» і «першими причинами». Гносеологічний переворот, здійснений І. Кантом, різко протиставив апріорні ідеї розуму усій предметній дійсності. У

практичній царині «істотний термін кантівського словника «формула» заступає термін «принцип», коли йдеться про моральність» [345-а, с.106]. При цьому кантівські категоричні моральні імперативи, «закони» теж залишаються в статусі принципів та ідей. Поворотним моментом у розгляді Кантом проблеми принципів стало те, що він відокремив «конститутивні» принципи, які належать до емпіричної сфери, та принципи «регулятивні», які належать до трансцендентальної сфери практичного розуму. Таким чином було зафіксовано дуалізм «ноуменальних» принципів-ідей та об'єктивної предметної дійсності, який залишається нині однією з прикметних особливостей сцієнтистської пізнавальної установки. Відповідно, у правознавстві позитивістської орієнтації принципи-ідеї неминуче отримують статус елементів індивідуальної чи колективної правової свідомості – насамперед складових правової ідеології. Саме такі підходи переважно й були сприйняті загальною теорією права в радянський період, що сприяло своєрідній «гносеологізації» поняття принципів права. Відтак причина трактування останніх вітчизняним правознавством переважно або виключно як ідей полягає у некритичному поєднанні дуалістичної суб'єкт-об'єктної теорії відображення з постулатами легістського позитивізму.

З означеної вище теорії логічно випливає висновок про статус принципів юридичної діяльності як елементів правосвідомості та як рефлексивних утворень, котрі можуть більш або менш точно «відображати» об'єктивну дійсність (слід звернути увагу на появу в сучасній українській філософії спроб оновленого тлумачення категорії відображення [див., напр.: 150; 55-а], докладний розгляд яких, однак, виходить за рамки нашого дослідження). Такий підхід приховує творчу роль свідомості в процесі трансформування загальносоціальних та інших закономірностей у специфічні принципи юридичної діяльності.

З іншого боку, він залишає осторонь питання про існування універсальних закономірностей, спільних для сфер юридичного буття і свідомості, – тих законів, які не просто *відображаються*, але й опосередковано *виражаються* за посередництвом принципів права.

Існування таких законів визнавалося не лише в онтологічних вченнях Платона та Г.В.Ф. Гегеля, але й, зокрема, у концепції К. Маркса та в історико-матеріалістичній філософії радянського періоду. Одним із свідчень цього є, зокрема, праці Е. В. Ільєнкова [159]. Осмислюючи науковий доробок основоположників марксизму, філософ зробив висновок про те, що «всезагальні закони зміни природи людиною – це і є всезагальні закони природи, згідно з якими людина тільки і може успішно її змінювати. Будучи усвідомленими, вони виступають як закони розуму, як логічні закони. Їх «специфіка» полягає власне у їхній універсальності, тобто в тому, що вони – закони не тільки суб'єктивної діяльності (...) і не тільки об'єктивної реальності (...), а закони, які однаково керують рухом і об'єктивної реальності, і суб'єктивної людської життєдіяльності» [159, с.188].

Моністичне витлумачення юридико-правової і загалом соціальної реальності як динамічних складових деякої органічної цілісності вищого порядку, як органічних елементів соціального буття, яке впорядковується, організується й самоорганізується, дозволяє говорити про універсальні принципи цього процесу, принципи-закономірності, які неодмінно повинні знаходити та знаходять свій вираз, зокрема, й у юридичному регулюванні. Йдеться, наприклад, про соціорегулятивні принципи збереження єдності й цілісності системи, самоорганізації, ієрархічності (субординації) та координації, симетрії (взаємності), домірності тощо, які є нічим іншим, як всезагальними законами, закономірностями розвитку та організації, спільними для матерії та свідомості. Ці принципи виражаються вже в архетипах доморальної регуляції (архетипи ієрархії та обміну) [39, с.102-

105], зберігаються в процесі розвитку соціонормативних систем та знаходять свій вираз в юридичних нормах.

Безперечно, такі принципи не є суто юридичними. Стосовно них може йтися, власне, про «закони розуму» як усвідомлені «закони природи», які, згідно з уже цитованим вище висловом, «однаково керують рухом і об'єктивної реальності, і суб'єктивної людської життєдіяльності». В юридичній же діяльності дія таких універсальних принципів-законів опосередковується її інституційними особливостями, з огляду на що, наприклад, закони симетрії трансформуються тут у принципи взаємозв'язку прав та обов'язків, справедливості, рівності тощо.

При цьому мають місце соціальні прояви дії універсальних законів розвитку та організації, спільних як для свідомості, так і для зовнішньої щодо неї реальності. Існування таких законів дозволяє використовувати в цьому випадку як синонімічні поняття як закономірностей, так і принципів. За словами С. М. Братуся, «принцип – це провідне начало, закон даного руху матерії і суспільства, а також явищ, включених в ту чи іншу форму руху. Звідси випливає, що принцип – це рушійна сила чи закон, який належить саме до даної групи однорідних соціальних явищ» (курсив мій – С. Р.). [58, с.135]. Підставою для такого твердження слугує аксіоматична вихідна ідея всезагальної єдності світу.

Можливі заперечення, які могло би викликати поширення поняття принципів на явища і процеси, які мають місце поза межами людської свідомості, на наш погляд, спростовуються даними сучасних природничих наук, в яких не лише використовується поняття *принципів дії* поведінкових програм та самоорганізації складних систем, але, окрім цього, існує також і тенденція об'єктивування категорії «ціль», поширення її на пояснення всіх процесів самоуправління, включно зі сферами досвідомого життя і створюваних людьми автоматичних систем управління. Так, сучасний російський дослідник В. Г. Панов, вказуючи на це, відзначає, що «якщо під

ціллю розуміти передбачення (рос. «предвосхищение») майбутнього результату, властиве матеріальним саморегульованим системам, то спроби об'єктивування поняття «ціль» навряд чи можуть витлумачуватись як ненаукові» [316, с.96]. Власне, це і дозволяє, зокрема, розуміти належність і належне в широкому значенні, поширюючи їх не лише на соціальну реальність, але й інші відносини, на все, що повинно відбутися, виходячи з певних іманентних закономірностей.

У західній традиції права, у сфері державно-юридичної діяльності, залежності ефективності юридичного регулювання від можливостей передбачення учасниками правовідносин можливих наслідків своєї поведінки відповідає принцип визначеності юридичних норм; взаємозалежність між можливостями задоволення потреб окремих людей та потребами всього суспільства виражається у принципі балансування приватних інтересів із публічними та в забороні суспільно-шкідливої поведінки; залежність методів соціонормативної регуляції від змісту (типу) регульованих відносин відображається в диспозитивності державного регулювання договірних відносин; об'єктивній зумовленості змісту юридичного інституту його суспільними функціями відповідає обмеження прав учасників соціального інституту його призначенням.

До принципів державно-юридичного регулювання, які перебувають у змістовному зв'язку з ідеями природного права, можуть бути віднесені:

а) онтологічні, які виражають предметно-матеріальні й соціокультурні закономірності юридичної діяльності;

б) деонтологічні (справедливості, рівності, домірності тощо), які виражають всезагальні (формальні) та конкретно-історичні (матеріальні) закономірності розподілу соціальних благ, утворюючи своєрідну мораль приватного та публічно-правового регулювання;

в) гносеологічні принципи, за посередництвом яких здійснюється пізнання сутності й призначення юридичних інститутів;

г) комунікативно-інтерпретаційні, які опосередковують виявлення закономірностей розуміння й смислоутворення в юридичній регуляції.

Видова розгалуженість цих принципів зумовлюється диференційованістю юридичних закономірностей, які в них виражаються. Тим не менше, всі згадані принципи обґрунтовано можуть бути названі природно-правовими як з огляду на їх смислові зв'язки з окремими концепціями юснатуралізму, так і з огляду на об'єктивну – формально-структурну чи матеріальну – зумовленість.

В аспекті відмінностей типів праворозуміння слід говорити про онтологічний статус та форми існування природно-правових принципів. Так, якщо в рамках легістського позитивізму буття права обмежується тими положеннями, які створюються державними органами, то, відповідно, принципи права повинні знаходити свій вираз саме й лише у таких положеннях. Прикладом такого підходу може слугувати одне з сучасних визначень поняття принципів права як «таких, що виражені у нормативно-правових приписах, ідей генерального характеру, які містять в собі основну суть правового регулювання і забезпечують внутрішню єдність системи права, загальну спрямованість правотворчої і правореалізаційної практики» [110, с.118]. При послідовному дотриманні цього підходу сама лише наукова чи доктринальна ідея, яка не знайшла свого формального закріплення у чинному позитивному праві, а виступає лише як елемент свідомості законодавця, ще не може визнаватися принципом позитивного права, а може претендувати хіба що на статус «правового принципу» [188, с.23-24; 189, с.8]. Натомість для багатьох різновидів юснатуралізму право є надпозитивною (метафізичною, трансцендентною) реальністю. З урахуванням того, що юридична доктрина, як відомо, в окремих випадках може виступати самостійним джерелом права, для природно-правових підходів суто ідеальний статус принципів права є цілком прийнятним.

В юридичній літературі слушно вказувалось на те, що співвідношення «ідеї» та «принципу» – це проблема позитивістського та природного розуміння права [541, с.45]. Вже у вченні І. Канта позначилась якісна неоднорідність тих принципів, котрі у класичному юснатуралізмі вважалися принципами природного права, виявилось джерело їх внутрішньої суперечливості, яким є відмінність між каузальними та ціннісно-цільовими залежностями, між законами емпіричного та ідеально-деонтичного порядку.

Така відмінність відображається, зокрема, в понятті легітимації, використовуваним сучасними прибічниками деонтологічного напрямку юснатуралізму (О. Гьофе, Ю. Габермас та ін.). Юридична діяльність, яка фактично здійснюється в суспільстві згідно з власними закономірностями, з позицій ціннісно-деонтичних уявлень (законів моралі, практичного розуму) може мати різну міру легітимності, а іноді й виявлятися нелегітимною. З огляду на динаміку соціального розвитку відбувається розшарування принципів права на: 1) фактично діючі (принципи «реально-належної» юридичної діяльності, виражені як у соціальній поведінці, так і у свідомості) та 2) легітимаційні (принципи «ідеально-належної» юридичної діяльності, виражені насамперед у свідомості, що, однак, не виключає можливості їх соціального втілення), за посередництвом яких відбувається оцінювання змісту перших.

З огляду на це, хоча в соціально-змістовному аспекті слід розрізняти принципи фактично здійснюваної юридичної діяльності та принципи її соціальної легітимації, у формально-структурному плані тут іноді може йтися про тотожні принципи (справедливість, спільне благо тощо).

Кантіанський дуалістичний поділ природно-правових принципів знаходить свою подальшу розробку в юснатуралізмі Новітнього часу. Так, Й. В. Михайловський поділяв принципи природного права на дві групи: перша група, яка впливає зі свободи і самоцільності особи, включає в

себе принципи рівності усіх перед законом, охорону прав особи, заборону порушувати чуже право, необхідність дотримання договорів; друга група, яка впливає з необхідності організувати людське співжиття (не обхідність міцної організації суспільства, необхідність влади, яка стоїть на сторожі спільного блага, необхідність певних обмежень особистої свободи для підтримання співжиття, право влади застосувати примусові заходи для збереження існуючого співжиття) [272, с.203-204]. Наведені вище групи принципів ґрунтуються на розрізненні індивідуального і колективного начал суспільного життя.

Існують й інші критерії, за якими може відбуватися дихотомічна класифікація природно-правових принципів. Зокрема, їх розрізнення з позицій дихотомії суцього і належного проводиться в сучасній природно-правовій концепції Х. Лломпарта, який стверджує, що характерною рисою принципів суцього є всезагальна цінність, тоді як принципів належного – всезагальна значущість. Щоправда, при цьому вчений робить застереження, що «тотальне розрізнення тут неможливе» [489-а, с.158].

У системі соціальної регуляції особливо важливе значення мають ті закономірності її функціонування, за посередництвом яких відбувається трансформація потреб суспільної практики, «соціального суцього», на вимоги морально-правового характеру, «соціального належного». Ідеальними формами виявлення таких закономірностей є ті компоненти індивідуальної чи колективної свідомості, які виконують функції керівних морально-імперативних принципів вироблення юридичних рішень.

Відмінності у трактуванні принципів юридичної діяльності з позицій різних типів праворозуміння впливають також на вирішення низки юридичних питань, які мають безпосередньо практичне значення. Так, зокрема, прихильники легізму зазвичай обстоюють позицію виключно «писаного» характеру принципів права [див. напр.: 8, с.151; 189, с.10]; натомість прибічники соціологічного та юснатуралістичного підходів до

права ж навіть особливо наголошують на їх неписаному характері [447, с. 29; 113, с.50-51], або ж принаймні допускають існування неписаних принципів права [212-а, с.32].

Додаткові аргументи для з'ясування значення документально-нормативного закріплення принципів юридичної діяльності у державно-юридичному праві дає погляд на право як на системну цілісність. Правовий принцип за своєю смисловою природою є сутнісною характеристикою певної групи юридичних норм, основою змістовної єдності та цілісності нормативного юридичного регулювання. Однак, як відомо, цілісність – це властивість деякого цілого, а не його окремих елементів. Тому й окремий нормативний припис писаного права, в якому прямо закріплено певний принцип, може лише виражати (правильно чи хибно, адекватно чи неадекватно) відповідний принцип як властивість деякої системної цілісності (інституту, галузі, системи права, правової системи). Наявність же чи відсутність певного принципу як спільної властивості тієї чи іншої групи норм може бути виявлена лише через осмислення сутнісної основи їх смислової єдності й цілісності, тобто потребує юридичного смисловідшукування й смислотворення, що, як відомо, є змістом правоінтерпретаційної діяльності.

У зв'язку з цим слід розрізняти іманентні форми (способи) існування принципів юридичної діяльності та форми їх законодавчого чи іншого позитивно-правового закріплення. Їх документальна, «писана» форма стає результатом опредмечування, письмової об'єктивації мисленнєвої діяльності, осмислення суті типових юридичних ситуацій та окремих інститутів права. Однак така об'єктивація є способом «матеріалізації» принципів, але не формою їх існування, яка за своєю суттю є діяльнісною, а на документальною. Державно-юридична фіксація принципів може розглядатися лише як вияв їх офіційного визнання певним компетентним органом, як прояв і доказ їх фактичного існування. Інша річ, що суто формальна

державно-юридична обов'язковість тих чи інших принципів може пов'язуватися з відповідною формою волевиявлення компетентних державних органів (яким може вважатись, наприклад, тлумачення, здійснюване конституційними судами).

З огляду на викладене, зовнішнє об'єктивування принципу у вигляді окремої законодавчої норми не може розглядатись як спосіб його створення. Адже, наприклад, у тому випадку, якщо існування певного законодавчо проголошеного принципу радше не підтверджується, а спростовується в процесі системного тлумачення відповідного законодавства, такий принцип може мати лише суто ідеологічно-декларативне, а не юридико-регулятивне значення.

На наш погляд, було би доречно врахувати історичний етап включення моральних принципів у ранг державної ідеології, як це мало місце, зокрема, ще в Давньому Римі. За зауваженням О. В. Беляєвої, «зведення природних цінностей в ранг державної ідеології призвело до їх формалізації, відчуження і лицемірного прийняття» [39, с.140]. Тут видається доречним провести аналогію з посттоталітарними трансформаціями українського права, в яке нині запроваджуються принципи, суттєво відмінні за змістом від соціалістичних. При цьому, однак, нові політико-правові принципи, так само як і їх попередники, на практиці залишаються переважно декларативними. Це можна вважати проявом постсоціалістичних звичаїв (рос. «обыкновения») державно-юридичного регулювання, з огляду на які зберігається сприйняття державними службовцями й громадянами офіційно закріплених принципів як суто політичних гасел.

Втім, це не означає, що сама по собі документальна фіксація принципів як така є зайвою чи непотрібною у вітчизняному механізмі юридичного регулювання. З огляду на правозастосовні традиції, що продовжують діяти дотепер у національній юридичній системі, письмове

закріплення принципів видається бажаним, зокрема, задля стимулювання суддівської активності в ситуаціях, які допускають широкі межі оцінювання. Тому, на наш погляд, слід загалом позитивно оцінювати фіксацію загальних галузевих засад у кодифікованих актах, прийнятих за роки незалежності України.

Нині необхідним моментом оновлення методології розгляду проблематики принципів юридичної діяльності видається відхід від статичного, догматично-нормативістського витлумачення принципів до їх динамічного, соціологічного осмислення як принципів-відношень. Спроби застосувати такий підхід до розуміння принципів мали місце вже в радянській період [див.: 155, с.74-79].

Як видається, відправним пунктом для цього може виступати запропонована В. М. Протасовим концепція принципів права як «головних, визначальних, найважливіших структурних зв'язків в об'єкті правового регулювання, всередині правової системи та поза нею (зв'язки із соціальним середовищем), котрі повинні знайти інформаційне відображення в системі об'єктивного права у вигляді принципів-ідей» [354, с. 47-48]. Особливістю наведеної позиції є віднесення до принципів, окрім принципів-ідей, також і принципів-відносин, які *de facto* розглядаються тут як синонім державно-юридичних закономірностей, закономірностей державно-юридичної діяльності (відзначимо, що в літературі вже пропонувалось виокремлення правових принципів як складових не лише метода, але й предмета (об'єкта) юридичного регулювання) [212-а, с.32-37; 110, с.106]).

Іманентні – сутнісно-змістовні й структурно-формальні – властивості тих відносин, що становлять предмет юридичного регулювання, являють собою його буттєву, й у такому розумінні – природну – основу. Наявність об'єктивних підстав ухвалення й легітимації юридичних державно-юридичних рішень, їх соціальна обумовленість, власне, й дозволяє

вирізнити закономірні засади з-поміж різноманітних принципів їх ухвалення й легітимації, котрі фактично діють у конкретній юридичній системі. Звідси впливає необхідність пізнання значущості структурних зв'язків в об'єкті юридичного регулювання для визнання за ними статусу принципів.

У понятті «принципу-відношення» знімається дуалізм суб'єкта і об'єкта, протиставлення мислення буттю, ідеального – матеріальному. Це поняття може вказувати на буттєву основу процесів юридичної самоорганізації суспільного буття, а також інших регулятивних процесів (біологічних, космологічних тощо), в які включена діяльність людських спільнот.

Слід визнати, однак, що це не знімає реальних суперечностей в соціальному розвитку, в силу яких у практичній площині залишатиметься постійно актуальною проблема вибору керівного принципу розв'язання конкретного юридичного питання, «зважування» принципів та наповнення їх певним змістом. Одна з найбільш відомих концепцій суддівського «зважування» принципів права належить Р. Дворкіну [див.: 112, с.53]. Такий вибір та зважування здійснюються за посередництвом ціннісного пізнання, що, власне, і накладає істотні обмеження на можливості експлікації змісту цих процедур (огляд критичних зауважень стосовно концепції Р. Дворкіна див.: [198-б; 489-а, с.156-157]; див. також: [274, с.57-75; 117 с.63-67].

Як видається, наведена В.М. Протасовим дефініція вимагає також деяких уточнень. Так, по-перше, слід враховувати те, що зв'язки в об'єкті (предметі) юридичного регулювання не можуть розглядатися лише як об'єкт інформаційного відображення хоча б з огляду на те, що вони часто постають як результат їх творчого моделювання, законодавчого конструювання [280, с.90]. По-друге, стосовно окремих різновидів принципів-відносин (зокрема всезагальних принципів-закономірностей, про які вже

йшлося вище) буде слухним також і твердження про те, що принципи-ідеї їх не тільки відображають, але й виражають. Окрім цього, як уже зазначалося, принципи-ідеї навряд чи допустимо відносити до об'єктивного права.

В аспекті соціологізації підходу до розглядуваної проблематики привертають увагу роботи, в яких міститься функціонально-діяльнісна й соціолого-емпірична інтерпретація принципів права, які розглядаються як складова методу прийняття юридичних рішень [113, 1-11], або ж як «сутнісне узагальнення» індивідуальної правозастосовної практики [447, с.29]. О. В. Скурко наполягає на стихійності та органічності принципів права, що, на її думку, відрізняє їх від прав людини як раціонально встановленого інституту. Автор відрізняє, з одного боку, принципи права як «непозитивні», неписані засади, від норм права як явища позитивного, писаного права. На противагу кодифікації, система принципів формується «знизу», від конкретного до абстрактного [447, с.29]. Принципи – це звичай застосування норм писаного права, а також своєрідна професійна мораль (радше, моральність – *C. P.*) спільноти юристів.

Стосовно пропонованої концепції слід вказати на недопустимість абсолютизації правозастосовної практики як єдиного джерела принципів права. Адже юридична діяльність зазнає впливу відмінних юридичних і соціальних закономірностей, зокрема й таких тенденцій, котрі самі повинні ставати предметом оцінювання, здійснюваного, знову ж таки, за посередництвом певних морально-правових принципів. Тим не менш, сама ідея формування таких принципів знизу, в результаті чого складається те, що можна назвати «звичаєвим правом принципів», заслуговує, на наш погляд, на серйозну увагу. Таким способом принципи юридичної діяльності, власне, і можуть бути осмислені як відношення, які складаються в процесі здійснення останньої.

Інший, антропосоціальний варіант природно-правового підходу до розуміння принципів права розкривається у роботі Д. І. Дедова «Юридичний метод» [113]. Автор стверджує, що «якщо дещо й виражає волю панівного класу, але суперечить загальним принципам, то це вже не право» [113, с.62]. Відтак принципи права втілюють публічно значущі цілі, котрі підлягають пріоритетному правовому захисту та утворюють своє рідну правову мораль [113, с.53, 60]. Водночас ці принципи виступають як закони юридичної діяльності, які інтуїтивно відкриваються її суб'єктами. «Принципи права – це раціональні методи, які є продуктом ірраціонального» [113, с.25], інакше кажучи, це форма логічної раціоналізації інтуїтивних процедур вироблення юридичних рішень. Реалізуючись у методі юридичної діяльності, вони постають не тільки як принципи-ідеї, але й як принципи-відношення.

Попри окремі неузгодженості в трактуванні системи принципів та їх змісту у названих вище авторів, прикметним видається їх опертя не на догматичний, а на соціологічний підхід, який у низці моментів фактично зливається, або ж залишається в логічному зв'язку з юснатуралістичними підходами. В обох згаданих вище концепціях принципи постають і як діяльнісні відношення, і як мисленневі засоби раціоналізації сутнісних закономірностей, як засоби їх інтелектуальної фіксації, як форми правового мислення. Отже, поняття принципів має тут як логічне та ідеально-сміслові, так і соціологічне значення.

На рівні суспільного буття принципами юридичної діяльності виступають найбільш типові, сутнісні зв'язки у відносинах, які складаються між учасниками цієї діяльності. Такі зв'язки утворюють закономірності владного регулювання та саморегулювання людської поведінки. На рівні ж суспільної свідомості засобом відображення і вираження означених закономірностей виступають принципи-ідеї як мисленнево-сміслові форми юридичної діяльності. При цьому вони

опосередковують не лише зовнішньо-поведінкові, але також і «внутрішньо-поведінкові» сторони такої діяльності (інтелектуально-логічну, емоційно-психологічну тощо).

Діалектичний перехід принципу-відношення в принцип-ідею та їх складна взаємодія в суспільному бутті дозволяє, на нашу думку, уникнути розгляду в цьому зв'язку «основного питання філософії» стосовно первинності одного модусу існування принципів щодо іншого.

Принципи-ідеї є, по-перше, керівними началами, засадами, вихідними положеннями юридичної діяльності, а по-друге, ціннісними критеріями легітимації юридичного регулювання. Саме в ідеях концентруються базові смисли природного права, які здійснюють нормативний вплив на соціальну дійсність [39, с.126]. Принципи-ідеї виступають розсудковими формами відображення принципів-відношень, й категоріями юридичного мислення. Водночас вони виконують функції керівних морально-імперативних засад вироблення юридичних рішень.

Слід зауважити, що окрім принципів, існують також і інші – позарозсудкові, ірраціональні та синкретичні форми, в яких відбувається пізнання, відображення й вираження закономірностей юридичної діяльності (деонтичні образи, уявлення, почуття тощо). Такі утворення, безперечно, також мають бути віднесені до природно-правових. Однак можливості юридичної формалізації згаданих утворень вкрай обмежені, найчастіше вони взагалі такій формалізації не піддаються.

За своїм функціональним призначенням принципи-ідеї у державно-юридичній діяльності можуть бути розподілені на ціннісно-ієрархічні та логіко-структуруючі. У віддиференційованих юридичних системах західної традиції права до ціннісно-ієрархічних принципів належать: формально-юридичні – обов'язковості юридичних нормативних актів, судових рішень, договорів тощо; субординація державно-правових актів за юридичною силою; юридико-інтерпретаційні – смислової єдності тексту

юридичного акта; пріоритету загального «духу» закону (як інтерпретаційного цілого) щодо «букви» його окремих положень); соціолого-інтерпретаційні – баланс інтересів, мінімальність обмежень основоположних прав людини, розумність тощо. За посередництвом цієї групи принципів оформлюються низка сутнісних залежностей, які знаходяться в основі юридичного регулювання, зокрема закономірності ефективного функціонування механізму юридичного регулювання; залежності, які відображають співвідносну значущість нормативних актів залежно від того, хто виступає їх автором; загальні закономірності смислотворення, необхідні умови конституювання ліберально-демократичного правопорядку тощо.

Особливе місце серед ціннісно-ієрархічних принципів посідають морально-правові принципи «процедурної справедливості», спрямовані на поєднання моральності права та його ефективності – неможливості бути суддею у своїй справі, принцип обов'язковості оприлюднення нормативних актів, недопустимість зворотної сили закону, який встановлює чи посилює юридичну відповідальність, а також принципам «матеріальної справедливості» (недопустимість зловживання правом, домірність, гуманізм тощо). Принципи цієї групи виражають закономірності розподілу тих благ, які є суттєвими для функціонування інститутів законодавства та судочинства («процедурна справедливість»), а також закономірностей взаємодії права та інших соціальних регуляторів («матеріальна справедливість»).

Серед логіко-структуруючих принципів можуть бути викоремлені загальні – взаємозв'язку прав та обов'язків, системності тощо та юридико-логічні – спеціальний закон скасовує закон загальний; наступний закон скасовує попередній; ніхто не може передати більше прав, аніж має сам; той, кому дозволено більше, не може бути примушений отримати менше, та ін. Ці принципи є виразом закономірних властивостей людського

мислення та власних закономірностей юридичної діяльності, її специфічної внутрішньої логіки.

На основі викладеного принципи юридичної діяльності можуть бути інтерпретовані як найбільш загальні форми й способи смислового, логіко-структурного, ціннісно-ієрархічного та функціонально-цільового впорядкування юридичної діяльності. З огляду на свої функції принципи загальносоціального та державно-юридичного права виступають його специфічною внутрішньою формою. Вони репрезентують формально-структуруючі й регулятивні властивості тих явищ, які вважаються «природним правом» як у класичних, так і в некласичних концепціях юснатуралізму.

Якщо буттєві, онтичні принципи виражають причинно-наслідкові й генетичні залежності, то деонтичні принципи є формами виразу загальних та особливих закономірностей функціонування історичних систем моральності та права, виразу ціннісних залежностей в цих системах.

Основні форми існування принципів юридичної діяльності – відносин як її соціально-поведінкових форм; ідей як мисленнєвих форм відображення законів соціально-юридичного буття; нормативних приписів як форм їх вираження у професійній юридичній діяльності, відображають, відповідно, соціально-онтологічний, логіко-гносеологічний та деонтологічний аспекти юридичного регулювання.

Конкретизуючись у нормах права, у правилах правоінтерпретації й правозастосування, принципи виступають засобами інституціоналізації природно-правових уявлень. При цьому синкретичний морально-правовий характер низки загальних деонтичних принципів (справедливості, добросовісності, дотримання «добрих звичаїв» тощо) дозволяє, з одного боку, враховувати в державно-юридичному регулюванні відносин закономірності традиційно-звичаєвого та іншого саморегулювання, а з іншого – адаптувати позитивне право до змінюваної соціальної реальності. Завдяки

цьому принципи слугують формально-структурною основою наступності традицій права.

Онтологія, котра могла б виступати відображенням єдності розглянутих форм існування правових принципів, з необхідністю повинна, по-перше, бути моністичною, виходити з єдності свідомості й буття, а не з їх дуалістичного протиставлення; по-друге, враховувати юридико-регулятивне значення не лише закономірностей державно-юридичної діяльності, але й загальносоціальних юридико-регулятивних закономірностей, загальних закономірностей соціального регулювання та універсальних закономірностей буття.

Таку онтологію може бути збудовано на основі розгляду правопорядку як складової деякої більш широкої соціорегулятивної цілісності. Факт такої цілісності засвідчує існування так званих «загальних принципів права». Особливе місце, яке посідає у національних та у міжнародно-правових системах цей різновид принципів юридичної діяльності, значною мірою зумовлюється генетичним, функціональним і логіко-смысловим зв'язком права з іншими соціонормативними системами – моральнісною та політичною.

Тут знаходить свій прояв інтегральний, синкретичний характер тих принципів юридичної діяльності, які належать водночас до декількох згаданих вище соціорегулятивних систем. Такі загальні соціорегулятивні принципи права, як взаємність, дотримання домовленостей, добросовісність, справедливість, людяність виступають загальними поняттєво-категоріальними формами, в яких виявляється генетична і логічна єдність і збіг права, моралі й моральності. Існування такої єдності підтверджується, зокрема, на рівні особистісного психологічного досвіду, в комплексі почуттів та переживань, пов'язаних зі сприйняттям конкретних юридичних рішень індивідуального чи нормативного характеру. Інтегральність і ціннісний синкретизм згаданих засад отримують своє вираження, зокрема,

у використанні правознавцями образних, метафоричних висловів та порівнянь при характеристиці принципів [329, с. 26, 28, 32].

Особливо важливим є інтегративне значення загальних соціо-регулятивних принципів (морально-правових та політико-правових), які забезпечують єдність права з іншими засобами соціальної регуляції. Стосовно згаданих засобів слід говорити про системність, однак не суто в функціональному чи структурному аспектах, а у філософському розумінні системи як цілісності, тотальності [див: 212, с.136, 137, 139, 140]. Такому підходу до системи в праві найбільше відповідає, мабуть, її трактування як багаторівневої ієрархічної цілісності, що дозволяє найкраще відобразити ціннісно-світоглядні аспекти проблематики принципів права. Цілісність, про яку можна говорити з точки зору послідовного нормативізму, фактично зводиться лише до структурно-функціонального різновиду системної цілісності, до цілісності державно-юридичної системи «всередині себе самої», яка при цьому протиставляється іншим соціонормативним системам.

Закріплення у законодавстві низки неюридичних принципів (гуманізм, демократизм, гласність тощо) змушує прихильників легістського праворозуміння визнати факт проникнення в право «чужорідних» засад, що, вочевидь, порушує «чистоту» легістсько-позитивістського правознавства. Натомість, спираючись на онтологічні різновиди юснатуралізму, стає можливим розуміння юридичної системи як цілісності, яка за посередництвом принципів, органічно включена до цілісності вищого порядку – соціонормативної системи окремого суспільства чи міжнародної спільноти. Отже, інтегративне значення загальних соціорегулятивних принципів зумовлює те, що саме вони виступають тим структурним та логіко-смісловим компонентом, в якому й за посередництвом якого реалізується єдність «природного» права як сутності й морального змісту

права «позитивного» з останнім як явищем та формою прояву цієї сутності [див.: 239, с.171-172; 484, с.15].

3.3. Операціональна дефініція поняття природного права

На брак операціональних визначень поняття природного права вже зверталась увага у загальнотеоретичному правознавстві [285, с.164-166]. Це свідчить як про недостатню розробленість проблеми природного праворозуміння, так і про її складність, зумовлену багатоаспектністю правової реальності. Невизначеність, а відтак і прикладна неопераціональність терміносполучення «природне право» у тих випадках, коли воно вживається поза конкретно-історичним контекстом, а значення, в якому вони використовуються автором, не роз'яснюється, викликана істотними відмінностями між смислами цих понять в рамках різних підходів, присутніх у різних авторів у різних культурах та у різні періоди розвитку юснатуралізму.

Нині лишається актуальним як у теоретичному, так і в прикладному аспекті вироблення визначення поняття природного права, яке могло би становити евристичну цінність не лише для філософії права, але й для загальної теорії юридичної діяльності. Спроба розв'язання цього завдання може бути перспективною лише за умови істинності вихідного припущення про об'єктивацію природного права не лише в юридичних доктринах та поглядах, але й також у соціально-практичних формах людської діяльності, – зокрема у державно-юридичній практиці, завдяки чому природно-правові засади стають елементом механізму юридичного регулювання.

Як видається, прийнятним шляхом поняттєвого реконструювання феномена природного права може слугувати застосування функціонального підходу. Він методологічно протистоїть підходам, які отримали назву «субстанційних» [39, с.32], і відповідно до яких поняття природного права визначається через вказівки на його буттєве, онтичне джерело («природа», «розум», «природа речей», «природа людини», «екзистенція» тощо); або ж на певні атрибути (вічність, незмінність, універсальність, справжність, істинність, об'єктивний характер тощо); чи на формальні принципи, які складають його зміст (свобода, справедливість, рівність тощо).

До субстанційних значною мірою тяжіє, зокрема, лібертаристське визначення поняття «сучасного природного права» як «історично зумовленої міри свободи рівних суб'єктів, заснованої на принципі справедливості, змістом якої є їх права й обов'язки, наділеної владним характером і такої, що отримує закріплення у спеціальних юридичних формах» [544]. Субстанційною є також дефініція розглядуваного поняття як «систем права або справедливості, спільних для всього людства та похідних від природи, а не від норм суспільства чи позитивного права» [568-а]. Хоча тут і виокремлюються певні критерії віднесення правил поведінки до природно-правових (всезагальний характер, закріплення у спеціальних юридичних формах, незалежність від волі та розсуду державного апарату і суспільства), однак оцінковий характер їх інших ознак суттєво ускладнює можливість їх практичного використання.

Складно погодитись із визначенням природного права як «сукупності вимог, у своїй вихідній основі породжених безпосередньо, без будь-якої людської участі самим життям суспільства, об'єктивними умовами життєдіяльності людини, тобто природним ходом речей»; «сукупності об'єктивних соціальних цінностей і потреб людського буття (волю, рівність, справедливість тощо), а також універсальних норм і принципів,

що міститься у фундаменті всіх правових систем цивілізації» [490, с.175]. В цих випадках наголошується, з одного боку, на специфічних генетичних характеристиках природного права та на його об'єктивному характері, а з іншого боку, на його сутнісному зв'язку з існуючими правовими системами. Відтак тут поєднуються суто емпіричні форми вираження природного права, розглядуваного як *jus gentium*, та його буттєві, сутнісні та ідеальні витoki. Останні формулюються, однак, у вельми загальний спосіб, що не дає можливості визначити, зокрема, що саме розуміється під «об'єктивністю» соціальних цінностей, та в якому зв'язку вони перебувають із потребами людського буття. Залишається відкритим і питання про те, чим задається перелік таких цінностей та потреб та їх відносна значущість. Зрештою, є внутрішньо суперечливим твердження про породження норм, з одного боку, «без будь-якої людської участі», а з іншого – «самим життям суспільства».

Сучасний правознавець В. І. Леушин визначає природне право як сукупність індивідуальних правових домагань, зміст яких «диктується самими суспільними відносинами, потребами їх розвитку, глибоким (розумним) усвідомленням цих потреб, а не волею (сваволею) держави» [271, с.365]. Природне право тут трактується як своєрідна сукупність суб'єктивних природних прав, що є певним індивідуалістично-правовим редукаціонізмом.

На наш погляд, юснатуралістичний характер тих чи інших положень, принципів чи інститутів визначається насамперед їх функціями в юридичній діяльності та в усій соціорегулятивній системі. Виходячи з можливості принципової уніфікації таких функцій, гадаємо, що саме в рамках функціонального визначення поняття природного права може бути подолана множинність окремих концепцій юснатуралізму та водночас конкретизовано місце природного права у системі соціальної регуляції.

Дефініція поняття об'єктивного природного права як «системи найбільш розумних і соціально виправданих правил поведінки загального характеру, які існують незалежно від волі та розсуду державного апарату і суспільства» [201, с.86], формально могла би бути віднесена до функціональних. Однак вона видається вельми неконкретизованою (неясно, яким саме чином, у яких формах уявляється автору існування природного права). На відміну від уже розглянутого вище визначення, вказується на незалежність від суспільної «волі» та «розсуду» не походження, а існування норм природного права. Однак у своєму існуванні є відносно автономними також і норми позитивного права. З огляду на це єдиною визначальною ознакою природного права тут залишається його «розумність» як доволі невизначена субстанційна властивість, а також соціальна виправданість його норм.

Прикладом функціонального визначення поняття природного права може слугувати наступна дефініція: «природне право це соціальний інститут наддержавного характеру, зумовлений природою і суспільним середовищем, вимоги (ідеали) якого, будучи опосередкованими правосвідомістю, набувають правової форми і виступають вже у вигляді правових вимог (ідеалів), що виконують функції прообразів юридичних норм позитивного права, ціннісного критерію оцінки позитивного права, або ж безпосередньо входять в діючу систему права» [282, с.11]. Наведене визначення, хоча й загалом може вважатись достатньо вдалим, викликає певні питання. Так, вказівка на те, що природне право є «соціальним інститутом наддержавного характеру», навряд чи достатньо прояснює його природу (адже при цьому незрозуміло, про який саме соціальний інститут йде мова – мораль, релігію, політику); виникає й питання про те, в чому саме полягає «наддержавність» цього інституту. Не зовсім зрозуміло і те, що являє собою правосвідомість, здатна сама надавати соціальним вимогам «правової форми». Тим не менш, сам по собі використаний тут

спосіб конструювання дефініції поняття природного права, має низку переваг у порівнянні зі способом субстанційним. До таких переваг належать, зокрема, можливість використання дефініції як основи для ціннісно-нейтрального виокремлення й функціональної типологізації природно-правових феноменів. При цьому не випадковим видається також і оперття автора на соціально-інституційний підхід.

Функціональний характер має також наступна дефініція, запропонована Ю. В. Тихонравовим: «природне право це право для права, або ж метаправо, тобто загальні правила для встановлення правових систем. Іншими словами, це – саморегламентация права. Природне право, в такому розумінні, за визначенням повинно бути універсальним, всезагальним, тобто призначеним і придатним для всіх систем права... природне право стає нормативною базою і критерієм оцінки абсолютно будь-якого права» [475, с.399, 400]. Викликає заперечення, однак, спроба звести значення природного права лише до деяких всезагальних засад. Внаслідок цього, по-перше, за своїм змістом це визначення охоплює лише класичне природне право. По-друге, функції природного права обмежуються встановленням правових систем, тобто, розуміються вельми вузько.

У наведених вище визначеннях відображено відмінні в методологічному відношенні природно-правові концепції (передовсім належні до класичного юснатуралізму), що не може не впливати на особливості розглянутих формулювань. У багатьох випадках тут також здійснюються спроби суто механічного поєднання ознак природного права, якими воно наділяється у принципово відмінних концепціях.

Як видається, визначення поняття природного права, придатне для використання в юридичній діяльності, може бути дано на основі виокремлення основних функцій тих принципів цієї діяльності, якими опосередковується дія її закономірностей.

Функції природного права виокремлювались у літературі вже на початку ХХ ст. Як вказував Ф. В. Тарановський (1917), «відношення природного права до права позитивного розумілось двояко: з одного боку, природне право знаходиться в основі позитивного; з іншого боку, природне право слугує критерієм для оцінки позитивного права та напрямом його вдосконалення» [467, 212]. Таким способом було виокремлено генетичну й легітимаційно-оцінкову функції природно-правових принципів.

Аналогічне визначення функцій природного права згодом навів один з відомих представників відродженого природного права в Західній Європі Е. Вольф. Він вказував на дві основні функції природного права щодо права позитивного: легітимаційну і нормуючу. Якщо перша пов'язана з пошуком граничних основ виправдання позитивного права, його «претензій на істинність та справедливість» (Г. В. Мальцев), то друга є основною мірою, ціннісним масштабом, що застосовується до позитивно-нормативного матеріалу.

Перша функція полягає в «оцінці всіх юридичних установлень і фактів за таким ціннісним масштабом; вони є правом, оскільки відповідають останнім» [247, с.110]. «Легітимаційна сила природного права, яке розуміється метафізично, – це надлюдський авторитет, світовий закон чи закон Бога. Нормуюча функція полягає чи то в поцейбічному, чи то в іманентному доповненні й коректуванні онтичного, етичного чи правового світу» [247, с.110]. Слід зазначити, по-перше, збіг названих функцій з функціями моралі, а, по-друге, метафізичний характер уявлень про природне право в обох випадках.

Є. М. Трубецької виокремлював дві історичні ролі природного права, які відповідають його функціям: а) моральнісна основа кожного конкретного правопорядку; б) рушійне начало в історії, необхідна умова прогресу, розвитку у праві [480, с.51]. Таким способом тут позначено, на

наш погляд, а) легітимаційну, соціально-критичну, та б) соціально-адаптивну, в сенсі забезпечення можливостей соціального розвитку, функції природного права. Водночас, згідно з Є. М. Трубецьким, функції природного права – надання особі певної сфери зовнішньої свободи в тих межах, які вимагаються цілями добра, «спільного блага» [480, с.52].

У радянський період дослідники, які розглядали природне право як специфічні уявлення, що становлять зміст правової свідомості, виокремлювали дві функції таких уявлень: пояснювальну та оцінкову, які відповідали сутнісному та аксіологічному аспектам розрізнення права і закону [294, с.362-363; 529, с.17].

Деякі оригінальні моменти у трактуванні функцій природного права вбачаються в концепції сучасного правознавця А. С. Палазяна [312]. До таких функцій він відносить передовсім конститутивну, яка забезпечує самовідтворення і самозбереження природного права як антипода позитивного права. Вчений вважає, що можливими напрямками дії природного права можна вважати самозбереження, репродукування та креативність індивідуального правового життя, оскільки саме ці напрями є «безпосередньо природними для кожної людини» [312, с.26]. Функція «декомпозиції» реалізується у «застосуванні природного права до найпростіших елементів держави, тобто до громадян». Однак ця функція, підміняючи поняття природного права на право людини, не може виступати системоутворюючою. Натомість системоутворюючою функцією за формою буде виступати соціалізація особистості, а за змістом – самоповага особистості (радше, мабуть, забезпечення такої самоповаги – *С. Р.*). «Ейдологічна» функція передбачає ідею права, яка реалізується в діючому праві. А. С. Палазян відзначає, що до розглядуваної функції є досить близькою ідеологічна функція права юридичного (тут: державно-юридичного – *С. Р.*). Виокремлюються також гуманістична й

«авторитетоутворююча» функції природного права, а також функція одухотворення людського життя [312, с.26-27].

Різновиди названих вище функцій частково зумовлюються індивідуалістичною інтерпретацією природного права. Таке трактування, хоча нині і є досить типовим для західної правової традиції, тим не менш, не характеризує особливостей дії природного права в юридичній діяльності в тому її розумінні, яке тут обстоюється (підрозділ 1.2).

Одне з найбільш докладних сучасних досліджень функцій природно-правових уявлень міститься в праці А. М. Михайлова «Ідея природного права: історія і теорія» [271, с.376-431]. Вчений виокремлює наступні функції таких уявлень:

1) компенсаторну, яка, на його думку, є однією з найважливіших у психологічному плані («завдяки створенню об'єктивно існуючого, абсолютно справедливого і незмінного природного права людина компенсувала помилки, несправедливості, свавілля, формалізм і суперечності, які виходять від публічної влади») [271, с.376];

2) стабілізуючу (легітимаційну). Ця функція має не тільки психологічний, але й політичний аспект, оскільки з опертям на неї публічна влада часто намагалась створити ілюзію «природності» чинного в державі позитивного права [271, с.381]. Видається прикметним, однак, що вчений згадує в цьому контексті не лише про традиційний і релігійний, але й про раціональний тип легітимації соціальних норм [271, с.381; 271, с.385-386]. На наш погляд, це свідчить про неможливість зведення легітимаційної функції лише до її соціально-консервативного, «стабілізуючого» виміру. Природно-правові уявлення можуть не менш успішно легітимізувати радикальні суспільно-правові перетворення, з огляду на що їх легітимаційна функція навряд чи може бути ототожнена зі стабілізуючою;

3) інноваційну функцію, до якої в різні історичні епохи вдавались революційні сили, використовуючи природне право (радше, відповідні ідеї

– *C. P.*) для легітимації тих реформ, котрі намагались здійснити [271, с.385-386]. Опис автором інноваційної функції свідчить про її фактичне ототожнення з функцією легітимаційною, оскільки йдеться про протиставлення раціоналізму та історизму, «природності» права та його історичності, особистісної моральної свідомості та традиційних установлень. Слід звернути увагу на зауваження А. М. Михайлова про те, що «інноваційна функція природно-правових уявлень «природна» і закономірна, оскільки цілковито виражає закономірності розвитку соціального світу» [271, с.389];

4) оцінкову, критичну функцію природного права щодо права позитивного. На думку вченого, визнаючи цю функцію, юснатуралісти, на противагу позитивістам, узалежнюють існування позитивного права від існування права природного як ідеального еталону першого [271, с.393]. Ця функція створює найбільшу загрозу політичних зловживань і є особливо небезпечною для стабільності існуючого правопорядку [271, с.168, 407].

Водночас зауважимо, що окремі природно-правові концепції (А. Райнах) чітко відмежовувались від такої суто деонтологічної інтерпретації відношення між позитивним та природним правом (див. розділ 2), що певною мірою свідчить про неуніверсальність розглядуваної функції;

5) коректувальну, доповнювальну (рос. «восполняющую») функцію природного права, яка впливає з функції оцінкової, критичної [271, с.406]. Автор прямо пов'язує реалізацію доповнювальної функції із загальноправовими (природно-правовими) принципами, з принципами правової політики, звернення до яких дозволяє заповнювати прогалини в системі позитивного права [271, с.420];

Загалом визнаючи слухність пропонованої А. М. Михайловим інтерпретації вказаної функції, не можна погодитись із суто

суб'єктивістським трактуванням джерел легітимності рішень, що ухвалюються правозастосовцями. На думку вченого, «ідеям природного права як елементам суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості може бути притаманна регулятивна сила, за умови достатньої легітимності джерела таких природно-правових ідей та їх конкретизації в правилах поведінки, «прив'язаних» до конкретних соціально значущих ситуацій» [271, с.414]. Під джерелами ж ідей та правил автор розуміє їх суб'єктив-творців, якими можуть виступати Бог, пророк, монарх, община, президент, парламент, суди, міжнародна спільнота тощо.

Природно-правові підходи у більшості випадків протистоять свавілля і волюнтаризму, апелюючи не до особистісних джерел правоположень, а до їх об'єктивних іманентних властивостей, зумовлених, зокрема, сутністю правовідносин, духом права тощо. З огляду на це природно-правові підходи пов'язані не з харизматичним, а з іншими типами легітимації, насамперед із раціоналістичним. Звісно, з позицій соціологічного позитивізму можна стверджувати про визначальну роль особистісних чинників легітимності певних правил. Однак такий підхід буде протилежним юснатуралістичному.

А. М. Михайлов також акцентує увагу на б) інтегруючій функції природного права стосовно національних і міжнародних юридичних систем. Якщо позитивне право еволюціонує в бік дедалі більшої диференціації, спеціалізації, то, натомість, природно-правові погляди покликані на основі правових ідеалів, цінностей, аксіом і принципів інтегрувати систему позитивного права в деяке органічне ціле [271, с.423]. На думку цього правознавця, йдеться лише про таку, що психологічно сприймається, а зовсім не про фактичну цілісність правового світу, про властиве європейському модерному мисленню прагнення наповнити смыслом усю світобудову і право як його складову [271, с.424]. Зауважимо, що стосовно соціорегулятивної сфери таке протиставлення цілісності суто уявної,

«психологічної», з одного боку, та цілісності «фактичної» (незалежно від того, існує вона реально, чи лише відшукується) не може не викликати заперечень з огляду на принципову неможливість виключити зі сфери соціальної регуляції людське мислення.

Цікавою видається така теза розглядуваного автора: «...високий ступінь ідеологізації сучасного західного права є відповіддю само-регулятивної правової системи на спеціалізацію, яка дедалі зростає й не може не підвищувати внутрішньої суперечливості системи права» [271, с.426]. Слушним є також твердження про те, що саме інтегративну функцію функцію природного права слід визнати найбільш важливою, і що саме нею, поряд із компенсаторною функцією, пояснюється безсмертя ідеї природного права [271, с.431]. Одним із суттєвих підсумків здійсненої А. М. Михайловим функціональної характеристики природного права є висновок про граничну амбівалентність розглядуваної конструкції, яка може, з одного боку, виконувати стабілізуючу функцію, а з іншого боку, саме під виглядом природного права можуть відбуватись докорінні зміни правових систем [271, с.389].

В одному з сучасних досліджень здійснено спробу деталізувати й розширити перелік функцій природного права за рахунок віднесення до них його функцій у державно-юридичній діяльності [201]. А. В. Кузьмин виокремлює орієнтуючу, порівняльну, перспективно-оцінкову та прогностичну функції природного права у правотворчій діяльності. У правозастосуванні до таких функцій віднесено нормативно-оцінкову, ситуативно-оцінкову, спонукально-орієнтаційну та перспективно-правовдосконалювальну [201, с.97, 102-103, 106]. Окрім цього, називаються техніко-правова, стимулююча та якісно-оцінкова функції природного права у правоінтерпретаційній діяльності.

Запропонований перелік викликає низку зауважень. Так, важко погодитись із тим, що так звана «перспективно-оцінкова» функція

властива самому природному праву, а не державно-юридичній діяльності як такій. На думку дослідника, ця функція передбачає аналіз наслідків реалізації принципів природного права, на відміну від наслідків реалізації права позитивного. Окрім цього, «перспективно-оцінкова» функція має більше відношення до правореалізації й правозастосування, аніж до правотворчості. Це саме стосується й «прогностичної» функції. Викликає сумніви й коректність виокремлення «техніко-правової» функції природного права як особливого способу правотлумачення. Зі змістом функцій, віднесених до правозастосовної діяльності, можна погодитись із застереженням, що спонукально-орієнтаційна функція стосується радше процесу правореалізації. Відтак, на наш погляд, наведене може слугувати прикладом тенденції змішування функцій юридичної діяльності із тими функціями, що їх мали би виконувати «найбільш розумні і соціально виправдані правила поведінки загального характеру» у наведеному субстанційному визначенні поняття природного права. Окрім цього, наведений перелік функцій видається надмірно широким.

Відзначимо, що вище виокремлювались функції, що їх природно-правові уявлення виконують у правовій свідомості, а також функції природно-правових принципів у системі позитивно-правового регулювання. В аспекті ж формулювання операціональної дефініції поняття природного права становлять інтерес ті найбільш загальні функції, які виконуються природно-правовими принципами в юридичній діяльності (в її широкому, соціологічному розумінні (підрозділ 1.2)). На наш погляд, такими функціями є, по-перше, нормативне регулювання й індивідуальне саморегулювання відносин розподілу та обміну суспільнозначущих благ відповідно до власних, іманентних закономірностей цієї діяльності та, по-друге, моральна легітимація змісту і форм такого розподілу та обміну.

Принципи легітимації юридичної діяльності виражають певну історичну систему цінностей, тоді як принципи самої юридичної

діяльності втілюють функціональний аспект такої діяльності. В умовах «нормального» функціонування юридичної системи вказані групи принципів діють в єдності, оскільки системі цінностей зазвичай відповідають і певні способи і форми соціальної регуляції. Відокремлення іманентних розподільчо-обмінних та легітимаційних принципів відображає ситуації їх незбігу та має на меті виокремити основні соціальні функції юснатуралізму.

На підставі наведеного може бути запропонована дефініція загального поняття природного права у державно-юридичній діяльності як *закономірностей владного регулювання та саморегулювання людської поведінки, які у конкретно-історичних умовах забезпечують збереження та розвиток людини і суспільства. Дія цих закономірностей опосередковується людською свідомістю у вигляді 1) принципів діяльності з розподілу та обміну суспільнозначущих благ (юридичної діяльності) та 2) принципів легітимації змісту чи форм здійснення такої діяльності.*

При цьому йдеться як про власні закономірності юридичної діяльності, так і про інші соціорегулятивні закономірності, які прямо чи побічно впливають на цю діяльність. Відзначимо, що як такі ані юридико-регулятивні закономірності, ані правові принципи не можуть розглядатись як еквівалент поняття природного права. Таким еквівалентом ці феномени стають лише в їх функціональному взаємозв'язку.

Слід наголосити також на суто операціональному характері цього визначення, практичне значення якого обмежується виключно сферою юридичного регулювання й теоретичної рефлексії щодо цієї діяльності. Маючи на меті передовсім демаркацію природно-правових підходів у юридичній діяльності, наведене визначення жодним чином не претендує на розв'язання соціально-аксіологічних проблем природного права чи на розкриття його певного матеріального змісту.

Звісно, як і будь-яка дефініція, що має загальний характер, наведене вище визначення є суто формальним, а отже, таким, що може бути наповнено вельми відмінним, а іноді навіть і протилежним соціальним змістом. Тому на практиці залишається проблематичним розрізнення тих юридико-регулятивних принципів, котрі адекватно відображають саме згадані вище закономірності, і тих, що виражають лише партикулярні, егоїстичні інтереси окремих владних суб'єктів. Соціальна зумовленість та видова розгалуженість закономірностей юридичної діяльності, про що вже згадувалось вище, має своїм наслідком плюралізм концепцій природного права.

Це не виключає ситуацій, коли одна група згаданих закономірностей (скажімо, закономірності юридичного регулювання ринкової економіки) протиставлятиметься іншій групі (наприклад, закономірностям юридико-економічного регулювання командно-адміністративного типу) із апеляцією до природно-правової термінології.

Подібне явище може мати місце і через складну взаємодію локальних закономірностей юридичного регулювання на певному етапі існування конкретного соціуму, із загальними закономірностями його розвитку, що знаходить свій вираз, зокрема, у протиріччях між закономірностями юридичної регуляції в традиційному та модерному суспільствах. У кінцевому підсумку проблематичність природного права постає проблематичністю суспільного розвитку, який має суперечливий, багатовекторний і нелінійний характер, розвитку, закономірності якого часто мають характер тенденцій, а не жорстких детермінант.

Натомість до переваг запропонованої дефініції можна віднести, як видається, передовсім науково-практичну пізнавальну значущість. Звернення до закономірних основ юридичної діяльності та раціоналістична експлікація її принципів, на наш погляд, уможливорює конструктивне обговорення об'єктивного підґрунтя юридичних рішень та обґрунтування

вибору останніх. Гадаємо, що таке поняття природного права може слугувати основою такого розуміння юридичної діяльності, в якому ціннісні та технологічний аспекти останньої перебувають у нерозривній і водночас диференційованій єдності.

Суттєвим видається і віднесення закономірностей саморегулювання суспільних відносин до юридичних. Це орієнтує, зокрема, на необхідність доповнення в правознавчих розвідках пізнавального інструментарію діалектики синергетичними підходами, що суттєво змінює характер соціального детермінізму й має визначати перспективи подальших досліджень розглядуваної проблематики. Не випадково однією з прикметних особливостей сучасних досліджень державно-юридичних закономірностей стає використання обох підходів на засадах доповнюваності [68, с.65]. Принагідно зауважимо, що розуміння синергетичного підходу як такого, що відкидає чи применшує існування закономірностей, є неадекватним. Синергетика лише акцентує увагу на нелінійному характері закономірностей функціонування системних явищ, пропонуючи більш складне, немеханістичне розуміння категорії закономірності [151, с.47]. Зокрема, з позицій синергетики можуть успішно досліджуватися закономірності індивідуального саморегулювання в масштабах певної юридичної системи.

Висновки розділу 3

Функції, виконувані природно-правовими принципами, дозволяють визначити інструментальну та власну цінність («самоцінність») юснатуралізму як способу філософського осмислення реальності права, її

відображення й конструювання в юридичних актах. Цінність природно-правових підходів може бути визначена, виходячи з позитивної, корисної значущості певного явища, зумовленої його властивістю задовольняти ті чи інші соціальні потреби.

З таких позицій можна стверджувати, що інструментальна значущість природно-правового підходу зумовлюється його легітимаційною, соціально-адаптивною, нормативно- та індивідуально-регулятивною функціями у професійній юридичній та політичній діяльності, а також у різних проявах суспільної свідомості.

Самоцінність же юснатуралізму як його значущість, яка задається властивостями саме цього способу осмислення права, полягає передовсім у світоглядному і теоретичному опосередкуванні сутнісної спрямованості правового пізнання; у спробі подолання психологічного і соціально-правового відчуження, відриву права від інших соціальних регуляторів, передовсім від моралі, моральності й релігії; у теоретичній та ціннісній проблематизації соціонормативного регулювання; у формуванні моделей та ідеалів моральнісно-правового й політико-правового розвитку.

На основі здійсненого тут реконструювання операціонального визначення поняття природного права як закономірностей владного регулювання та саморегулювання людської поведінки, які у конкретно-історичних умовах забезпечують збереження та розвиток людини і суспільства. Дія цих закономірностей опосередковується людською свідомістю у вигляді 1) принципів діяльності з розподілу та обміну суспільнозначущих благ (юридичної діяльності) та 2) принципів легітимації змісту чи форм здійснення такої діяльності видається можливим виконати завдання, поставлене на початку дослідження, а саме: виявити зв'язки юснатуралізму з юридичною практикою та встановити ті засоби, за посередництвом яких природно-правовим ідеям може бути надане реальне юридико-регулятивне й правотворче значення. Для цього необхідно більш

докладно розглянути питання про співвідношення природного і позитивного права в юридичній діяльності й, зокрема, в державно-юридичному регулюванні.

РОЗДІЛ 4

ПОЗИТИВАЦІЯ ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ ЯК ЇХ ЮРИДИЧНА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ

4.1. Поняття юснатуралістичного підходу в юридичній діяльності

Здійснена в попередніх розділах характеристика юснатуралізму як особливого типу праворозуміння та концептуально-методологічного підходу у правознавстві дозволяє дати визначення природно-правового підходу до вироблення юридичних рішень. Як видається, таке визначення може бути сконструйовано на основі загального поняття підходу в державно-юридичній діяльності в його зв'язку з юснатуралістичним праворозумінням.

У державно-юридичному регулюванні праворозуміння може поставати не лише загальною передумовою, але й процесом та результатом вироблення рішення про те, що ж є правом у конкретному випадку. Як вказував А. Кауфман, природне право, або ж власне право, не є наявністю норми, не абстрактною схемою для правильних вчинків, воно радше є найправильнішим вчинком або правильним рішенням у конкретній ситуації [169, с.172]. Виходячи з цього, праворозуміння може виступати не тільки передрозумінням стосовно підходу до вироблення правового рішення, але й конституюватись як необхідний результат звернення до певного підходу.

Водночас, як відомо, вплив на владно-регулятивну практику різноманітних соціально-емпіричних чинників (економічних, політичних, психологічних) є не тільки безпосереднім, але зазвичай значно більш вагомим, аніж на правову доктрину. Соціальна зумовленість підходу

виявляється у причинно-наслідкових залежностях його вибору (свідомого чи неусвідомленого) від певних соціальних явищ – насамперед потреб та інтересів. У цілій низці випадків їх дія може визначати й особливості вибору того праворозуміння, яке буде покладено в основу юридичного рішення. З іншого боку, експлікація загального праворозуміння та інших складових підходу в правотлумачному чи правозастосовному акті часто не стільки відображає, скільки приховує вплив тих чи інших емпіричних мотивів і цілей на процес його прийняття. З огляду на це, нерідко виникає розбіжність між обґрунтуванням, наведеним у рішенні, та його справжніми мотивами. У такому випадку реконструювання змісту всіх складових підходу до вироблення владно-регулятивного рішення повинно бути предметом спеціального дослідження (соціологічного, політологічного, соціально-економічного, соціально-психологічного та ін.).

При цьому зберігається й залежність юридико-прикладного підходу від ціннісно-світоглядних і теоретико-методологічних засад. Так, вплив ціннісно-світоглядних принципів полягає в тому, що в будь-якому владно-регулятивному рішенні опосередковано чи прямо виражаються загальні ціннісно-правові уявлення та орієнтації його автора. Теоретико-методологічні ж елементи зумовлюють залежність змісту такого рішення від гносеологічних засобів, що використовуються у процесі його вироблення. З урахуванням сказаного можна запропонувати робочу дефініцію підходу в державно-юридичній діяльності як зумовленого соціально, ціннісно-світоглядно й теоретико-методологічно способу вироблення владно-регулятивних рішень у сферах правотворення, правотлумачення та правозастосування.

Однією з ознак підходу, які можуть знаходити свій вираз в юридичній практиці, є зв'язок пізнавальних засобів, методів відбору, узагальнення, систематизації та інтерпретації фактів зі специфікою праворозуміння автора юридичного рішення. У більшості випадків цей зв'язок не є

безпосереднім та очевидним. Однак тією мірою, якою праворозуміння впливає на вибір методів, прийомів, способів вироблення юридичного рішення, тією мірою може йтися про взаємодію юридико-прикладного підходу з відповідним праворозумінням. Зважаючи на це, природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності можна визначити як спосіб вироблення рішень у сферах правотворення, правотлумачення та правозастосування, який перебуває у змістовно-смісловому зв'язку з юснатуралістичним праворозумінням.

При цьому, однак, не обов'язково йдеться про праворозуміння самого автора відповідного рішення. Останній може дотримуватись поглядів, відмінних від юснатуралізму, зокрема, бути прихильником легістського чи соціологічного позитивізму. Незалежно від ставлення суб'єктів юридичної діяльності до ідей природного права, а також від того, що саме вони вважають правом взагалі, *in abstracto*, може існувати об'єктивний смисловий зв'язок між способом вироблення юридичного рішення і тією чи іншою юснатуралістичною концепцією.

Зокрема, у низці випадків можна вести мову про, так би мовити, «стихійний» юснатуралізм, який проявляється в особливостях пізнавальних методів та прийомів, в їх спрямованості на досягнення сутнісних та змістовних моментів юридичних відносин, у смисловому домінуванні змісту цих відносин перед їх формою. Натомість в інших випадках природне право виступає лише «ідеологічною ширмою, яка приховує ліберальні й такі, що принципово не підлягають перевірці, політико-ідеологічні установки творців позитивного права» [271, с.80].

4.2. Державно-юридична позитивація природного права: методологічні засади дослідження

Опредмечування природного права в системах юридичного регулювання є процесом впливу регуляторів як матеріально-, соціально-факторного, так і ідеально-ціннісного порядків на юридичну діяльність. У літературі цей процес відображається поняттям позитивації [559, с.187; 569, с.134-136; 47, с.18]. Згаданий процес може осмислюватися на різних рівнях і в різних типах дискурсу: загальнофілософському, філософсько-правовому, емпірико-соціологічному, юридико-догматичному (нормативістському).

Методологічну основу розуміння природного права як такого, що становить необхідну і незмінну основу чинного законодавства, було закладено вже в античності (Арістотель). Згодом такий підхід розвиватиметься у практиці римських юристів, у середньовічних концепціях *jus gentium* (Ісидор Севільський, Й. Ольдендорп, Ф. де Вітторія та ін.)

У Новий час однією зі спроб поняттєвого відображення єдності природного і позитивного права виступає вже згадувана вище концепція П. Д. Лодія, який окремим різновидом природного права вважав «природне загальне державне право» (*Ius naturale Universale vel Publicum Civitatis*). На думку правознавця, це право складають закони, які повинні бути спільними для всіх держав, незалежно ані від форми державного устрою, ані від форми правління [219, с.9; див.також: 350-в, с.11]. На відміну від інших видів державних законів, природні державні закони є необхідними й, додамо, такими, що виражають закономірності державно-юридичного регулювання. Вказані закони діють як на «міжсуспільному»

(міждержавному), так і на суспільному (національному) рівнях [350-в, с.11].

Автор синтетичної теорії права О. С. Яценко, заперечуючи проти дуалістичного протиставлення природного і позитивного права, писав: «Можна розрізняти лише позитивне право у вузькому розумінні як сукупність історично чинних юридичних норм і природне право як загальну ідею, як основний смисл усіх чинних норм позитивного права. Ця основна ідея права, це природне право належить також до сфери позитивного права, а не права вигаданого, вона, так би мовити, природно позитивна» [554, с.122]. Включення ідей до складу права відбувається тут за рахунок розширення значення поняття сфери права. Цей методологічний прийом має на меті усунути суперечності між юснатуралізмом та легізмом за рахунок, однак, очевидної поступки на користь дійсності позитивного права. Природне право за таких умов, мабуть, повинно розглядатись лише як своєрідний «ейдос позитивного права» [271, с.260].

Г. Ф. Шершеневич, виокремлюючи типові значення поняття природного права, вказує на його смисл як діючого права: «це те право, яке повинно застосовуватись там, де мовчать закони, а іноді й там, де вони явно суперечать розуму» [538, с.28-29]. Маються на увазі, вочевидь, правові принципи, які, як уже відзначалось, здійснюють коректувальну і критично-оцінкову функції стосовно окремих норм позитивного права.

У правознавстві радянської доби проблема співвідношення природного й позитивного права досліджувалось насамперед в історико-теоретичному плані як проблема співвідношення права і закону. Підхід до цього питання, обстоюваний В. С. Нерсисянцем, опирався на концепцію позитивації, засновану на поняттєвому протиставленні природного права позитивному. Позитивація розглядалась як спосіб надання державно-юридичної обов'язковості певним ідейно-теоретичним утворенням. Як

вказував В. С. Нерсисянц, «позитивація – це офіційне визнання і наділення силою позитивного правоположення» ідей, принципів, концепцій і конструкцій праворозуміння певного типу і характеру». «Тут ми маємо справу, по-суті, з окремим випадком взаємозв'язку теорії (теорії права і праворозуміння) з практикою (конкретно-історичною практикою офіційно визнаного позитивного права), коли теоретичні положення набувають практичної сили (значимості для офіційної і разом з тим реальної позитивно-правової практики» [294, с.200]. Фактично, позитивація тут означає «офіціалізацію», державну легалізацію тих чи інших складових теоретичної правової свідомості. Отже, у такому трактуванні поняття позитивації має легістське та юридико-моністичне смислове навантаження. Аналогічний смисл це поняття отримує й в деяких новітніх дослідженнях розглядуваної проблеми [див.: 282]. Такий підхід виключає з поля зору процес втілення природно-правових засад у недержавних формах юридичної діяльності, вже згадуваних у підрозділі 1.1 (з огляду на мету і завдання цього дослідження, такі форми більш докладно не розглядатимуться).

Характерно, що у щойно згаданому дослідженні ставиться проблема «юридичної соціалізації природно-правових норм», що засвідчує можливість розгляду співвідношення природного й позитивного права в аспекті соціологічного праворозуміння. З позицій соціологічного підходу до права видається прийнятною постановка питання про державну й недержавну форми об'єктивації природного права. При цьому позитивація виступатиме особливою, державно-юридичною формою об'єктивації тих природно-правових уявлень, котрі становлять зміст індивідуальної чи колективної свідомості. Така об'єктивація може розглядатись як надання зовнішнього виразу ідеальним правовим конструкціям, як опредмечування правового мислення в різноманітних (не лише державно-юридичних) формах юридичної практики.

У пострадянському правознавстві одне з перших загальнотеоретичних досліджень державно-юридичних засобів позитивації природного права здійснено В. М. Шафіровим [533]. Цим автором вводиться поняття природно-позитивного права як результату інтеграції природного й позитивно-нормативного праворозуміння. «Природно-позитивне право за своєю сутністю це зведена в закон (інші офіційні джерела) воля відносної більшості людей, яка проголошує свободу (права і свободи) людини і громадянина як вищу цінність» [533, с.44]. Зміст природно-позитивного права включає в себе два елементи: свободу і справедливість.

В. М. Шафіров вважає, що історія права у своєму формуванні та еволюції пройшла декілька ступенів, кожному з яких притаманна своя міра свободи (рівень розвитку, обсяг, перелік прав і свобод людини). Першим історичним ступенем становлення права є природне право, яке автор розуміє як невідчужувані права людини. При цьому поява уявлень про природні права пов'язується з додержавною епохою, із чим нині складно погодитись з огляду на особливості устрою традиційних суспільств [246, с.18-34, 39-44]. Другий ступінь правознавець пропонує називати «позитивно-природним» правом, стверджуючи, що в процесі історичного народження позитивного права відбулось не розмежування і відокремлення природного права від волеустановленого, а їх суперечливе, конфліктне взаємопроникнення. Цей процес призвів до появи «позитивно-природного» права, в якому тривалий час зберігалась низка обмежень засад свободи і рівності. Зрештою, третій, останній ступінь правогенезу – це, згідно з В. М. Шафіровим, «природно-позитивне» право, яке бере свій початок у відомих політико-правових документах кінця XVIII сторіччя [534, с.106, 108, 110, 111].

Вченим виокремлюється також низка нормативних регулятивних засобів, котрі, на його думку, виступають внутрішньою формою природно-позитивного права [533, с.45]. До таких засобів віднесено уповноважуючі

нормативні узагальнення (правові принципи, цілі, завдання, дефініції, презумпції, фікції тощо) [534, с.163, 171, 174, 176, 178, 180] та уповноважуючі норми, які поділяються на низку різновидів залежно від міри індивідуальної регуляції (саморегуляції), наданої суб'єктам [534, с.184, 191].

Слід вказати на загальний лібертарно-лібералістичний та індивідуалістичний характер інтерпретації В. М. Шафіровим природного права, котра, втім, є загалом характерною для сучасного правознавства. Проте редукування природного права передовсім до свободи й, відповідно, до державно-юридичних засобів її забезпечення, викликає заперечення. Не применшуючи значущості інституту прав і свобод людини, зауважимо, що їх розгляд поза зв'язком з її обов'язками та відповідальністю є, вочевидь, методологічно некоректним. Не випадково в окремих публікаціях ставиться питання про природність насамперед юридичних обов'язків, а не прав, які є похідними від них [52, с.54-67]. Окрім цього, якщо волю відносної більшості людей, про яку йдеться у дефініції природно-позитивного права, робить «природною» лише її ліберальний зміст, тоді проста зміна цієї волі може перетворити її на «протиприродну», авторитарну й тоталітарну.

Поряд із наведеними запереченнями, робота В.М. Шафірова видається цікавою в плані теоретико-правового аналізу прийомів юридичної техніки як державно-юридичних інструментів позитивації природного права. Такий аналіз здійснюється з позицій діалектики форми і змісту, історичного розвитку засобів юридичної організації змісту природного права. Це надає виконаному дослідженню не лише теоретико-правове, але й філософсько-правове значення.

Водночас для сучасного українського правознавства є типовим насамперед філософсько-правове осмислення проблеми позитивації природного права [див. напр.: 521, с.9-16]. Не заперечуючи необхідності та

евристичної цінності цього дискурсу, зауважимо, що йому властивий високий рівень абстрактності проблем, розгляд яких обмежується рівнем категорій права, закону, справедливості, спільного блага тощо. При цьому часто вибір ідеалістичної філософсько-правової парадигми й відповідної методології дозволяє дослідникам утримуватися від сходження на рівень такої конкретної цілісності (юридичної системи та її інститутів), в якій розрізнялись би природно-правові й позитивно-правові моменти.

З іншого боку, в сучасній літературі досить часто зустрічається юридико-нормативістська інтерпретація природного права як суб'єктивних державно-юридичних прав людини, що є особливо характерним для робіт із загальної теорії права. В рамках такого підходу побутує тенденція, після декларування особливої значущості прав людини як невідчужуваних та невід'ємних, аналізувати їх як суб'єктивні юридичні права, на основі юридико-догматичного підходу, відволікаючись від зв'язків з «до-позитивними» чинниками ідеального чи матеріального порядку. Відтак розгляд власне позитивно-правової реальності відсуває на другий план, а в багатьох випадках робить зайвим аналіз її взаємозв'язків із морально-етичними ідеями, нормативними образами, цінностями, а також із низкою антропних, соціальних та економічних факторів. У таких випадках юридико-прикладні дослідження виявляються відірваними від філософсько-правових, що чималою мірою зумовлено спеціалізованістю сучасної юридичної науки.

Загалом же можна констатувати, що певна неповнота й односторонність висвітлення проблеми позитивації зумовлюється вже самими відмінностями між предметами та методами філософсько-правових та теоретико-правових досліджень, які зосереджуються на осмисленні різних шарів правової реальності. Однак, на наш погляд, між цими шарами не існує нездоланної межі, що зумовлюється диференційованою єдністю та сутнісною глибиною права як особливої соціонормативної цілісності. Ці

властивості, власне, і зумовлюють можливість філософсько-правового дослідження прикладних проблем, що вимагає, однак, сходження від абстрактно-теоретичних положень до розгляду конкретних питань юридико-прикладного значення й, навпаки, вміння осмислювати окремі правовідносини крізь призму філософсько-правових категорій.

Перше завдання зазвичай становить неабияку складність для загальнотеоретичного правознавства, тоді як друге – для галузевих юридичних наук. Блискучим прикладом розв’язання обох завдань може слугувати праця Й. О. Покровського «Основні проблеми цивільного права» [333], в якій предметом філософсько-правового осмислення стають конкретні питання цивільно-правового регулювання: статус особи, захист нематеріальних інтересів, межі здійснення суб’єктивних прав, договірної свободи тощо.

Серед сучасних праць галузевого спрямування видається цікавим філософсько-правовий розгляд сутності сімейних правовідносин, здійснений С. І. Тиводаром [472]. У цьому дослідженні виявляється, з якими онтологічними філософськими категоріями корелюють поняття позитивного сімейного права і сімейно-правової доктрини, і в такий спосіб через ядро юридичних понять сімейного права розкривається сутність (природа) сімейних правовідносин. Такий підхід видається плідним способом аналізу юридичних проблем у діалектичній єдності «природних» і «позитивних» аспектів правової реальності.

Отже, нижче буде здійснено спробу висвітлити низку аспектів проблеми позитивації шляхом сходження від її філософських до теоретико-правових аспектів.

Дихотомічність, бінарність природного й позитивного права зумовлює те, що співвідношення між цими феноменами можуть розглядатися за посередництвом низки парних категорій, котрі відображають окремі моменти в розвитку тієї онтичної і концептуальної цілісності, якою є

право. Динаміка відношення природного права із правом позитивним виявляється в процесі розвитку юридичних інститутів як складової розвитку соціонормативного.

Як відомо, методологічною основою дослідження розвитку явищ виступає діалектична філософія, або ж діалектична логіка. Аналіз, здійснюваний у категоріях діалектики, дозволяє інтерпретувати правовий розвиток як процес формування сутності права, як становлення й розвиток цієї сутності, яка в діалектичній логіці розглядається, серед іншого, і як процес формування самого явища. При цьому внутрішньою рушійною силою цього процесу виступають сутнісні протиріччя – сутності і явища, матерії і форми, змісту і форми [116, с.68]. Так, в аспекті діалектики змісту і форми зміст права може розглядатись як форма його сутності (стосовно процесу становлення права) і як сутність форми права, яке перебуває в становленні [116, с.171].

У діалектичній філософії радянського періоду можна зустріти таке пояснення взаємозв'язку між категоріями сутності і явища: «явище у широкому сенсі є річ, процес, предмет чи предметна сфера, тобто сфера явища. Воно існує як система декількох вимірів. До її елементів належать: генетично первинна, визначальна функція (властивість, ознака) явища, тобто його сутність; зовнішні параметри ..., чи явище у вузькому сенсі; і нарешті, основний спосіб функціонування, життєдіяльності предмета, тобто його існування. Іншими словами, існування є способом вираження сутності при даних зовнішніх параметрах явища. Саме в них і слід шукати причину незбігу, розімкнутості існування й сутності. (...) Існування є, відповідно, суттєве явище, або ж сутність в явищі. Але збіг явища і сутності при цьому не означає, що предмет вже є дійсним. Він стає таким лише тоді, коли основний спосіб його функціонування стає тотожним із генетично первинною функцією, тобто родовою сутністю даного предмета» [116, с.194]. Інакше кажучи, дійсність предмета обумовлюється

збігом його сутності та існування, при цьому сутність розуміється як генетично первинна, визначальна функція явища.

Однак у процесі розвитку явища його генетична функція не завжди зберігає значення визначальної. Адже розвиток сутності явища не виключає й таких зрушень, в процесі яких між цими функціями може виникнути розбіжність. Як самі функції явища, так і пізнання, й оцінка його призначення та сутності також перебувають у розвитку. І якщо виявлення генетично первинної функції явища як таке є гносеологічною процедурою, то виокремлення його визначальної функції є актом оцінювання, інтерпретаційною процедурою, здійснюваною у конкретному соціальному контексті з позицій певного передрозуміння. За будь-яких умов уявлення про дійсні право, правосуддя, справедливість ґрунтуються на передрозумінні їх родової сутності, котре, втім, може зазнавати історичних змін та й навіть за однакових умов є зазвичай неоднозначним у різних суб'єктів.

Однак слід зауважити, що й у низці інших філософсько-правових концепцій, в тому числі й більш раннього періоду, здійснюються спроби подолати протиріччя між сутністю та існуванням права, моделюється збіг моментів його сутності та існування. Це відбувається різними способами: наприклад, знаходження особливих гносеологічних форм, в яких відбувається розкриття сутності та змісту права (моральна свідомість, сумління, «серце»); зведення сутності права до всезагальної форми свідомості (категоричного імперативу) як форми існування права (Кант та неокантіанство); розкриття діалектики становлення ідеальної сутності правового в державному праві (Г.В.Ф. Гегель та неогегельянство); звернення до деякого «істинного існування» як онтичного джерела справжнього права (екзистенціалізм); розгляд існування права як суто ідеального порядку цінностей, котрі й утворюють його сутність (феноменологічні концепції) тощо.

Одним з прикладів таких спроб може слугувати неокантіанська концепція природного права зі змінюваним змістом. В. С. Соловйов стверджував, що «природне право є тією загальною алгебраїчною формулою, під яку історія підставляє дійсні величини позитивного права. При цьому, зрозуміло, що ця формула (як і будь-яка інша) в своїй окремішності є лише абстракція розуму, тоді як в дійсності існує лише як загальна ідеальна умова всіх позитивних правових відносин, в них і через них. Таким чином, під природним або раціональним правом ми розуміємо тільки загальний розум чи смисл (ratio) кожного права як такого... ..обидва ці елементи, і раціональний, і позитивний, з однаковою необхідністю входять до складу позитивного права» [452, с.19].

Інший прихильник згаданої концепції, С. Л. Франк писав: «Те, що ми називаємо «природним правом», – це лише комплекс деяких загальних ідеальних керівних начал, які з необхідністю мають, залежно від емпіричних умов місця і часу, вельми багатоманітне конкретне втілення в реальному позитивному праві, в установах, звичаях, побуті. У складі порядку людського життя можна вловити лише небагато загальних інститутів і форм, які саме в своїй загальній сутності не можуть бути скасовані та іманентно притаманні цьому порядку при всій змінюваності їх конкретного змісту» [452, с.233].

Г. Ф. Шершеневич, критично оцінюючи неокантіанські погляди, зауважував, що цей напрямок у правознавстві слід було би характеризувати не як природне право зі змінюваним змістом, а як «природне право зі змінною частиною свого змісту» [538, с.32]. «...Нова школа стверджує, що абсолютне значення в природному праві має тільки найвищий критерій, такий як ідея добра, вічна справедливість, моральна свідомість, тоді як все інше в його змісті є змінюваним. Але якщо природне право зводиться тільки до вищого принципу, який має абсолютний характер, що тоді може видозмінюватись у природному праві?

Змінюваним є позитивне право, а не природне. Якщо ж незмінною частиною природного права є тільки вищий принцип, який має не юридичне, а моральне значення, тоді де ж природне право? Така постановка питання є повним усуненням природного права, а отже і філософії права, яка зробила його своїм об'єктом» [538, с.35-36].

Як видається, проти наведених аргументів можна було би заперечити наступне. По-перше, на рівні загальних принципів права в багатьох випадках є неможливим не тільки різке протиставлення, але іноді й достатньо чітке розрізнення юридичного і морального, зокрема з огляду на синкретичний характер таких засад як справедливість, домірність тощо. По-друге, вказані принципи є незмінними лише у формально-структурному плані. Змістовне ж наповнення цих принципів передбачає їх соціокультурну конкретизацію. Розглядати ж «чисті форми» як такі у відриві від їх змісту, відділяти зміст принципу від його форми, обмежувати природно-правову теорію вивченням самих лише всезагальних засад юридичної діяльності, є, на наш погляд, методологічно неправильним.

У цьому пункті зауваження Г.Ф. Шершеневича слушно вказують на формалістичні крайнощі, властиві деонтологічному підходу до природного права. Що ж стосується «часткової змінюваності» змісту неокантіанського природного права, то тут, вочевидь, дослідник відносить формальні принципи до змісту цього права, вважаючи саме цю частину останнього незмінюваною.

Однією з найбільш відомих сучасних спроб розв'язання протиріччя між сутністю та існуванням права з позицій феноменолого-герменевтичного підходу є концепція А. Кауфмана. Згідно з поглядами німецького правознавця, конституюючими буттєвими принципами права є його природність і позитивність, які відповідають сутності та існуванню, есенції та екзистенції права. Їх єдність реалізується в дійсному та реальному праві. «Дійсним завжди може бути лише одне право, і коли

воно діє, коли воно для нас тут існує, коли воно нам дещо починає приписувати, воно повинно реально існувати» [169, с.15]. Природне право – це об'єктивно правильне право. Його об'єктивна правильність виявляється лише як позитивність, як конкретність та історичність. Природні, сутність властивості права укорінені в духовному бутті людини, в заданості їй її духовних цілей. Саме тому природне право не статичне, воно має динамічну природу, воно повинно постійно здійснюватись, аби прийти до самого себе. Це право, яке в усі часи перебуває у становленні. Таким чином, як позитивність, так і природність права є історичними [109, с.169].

Прагнення усунути протиріччя між нормативністю та історичністю права призводить до вибудовування А. Кауфманом діалектики права і закону, до виокремлення рівнів правового принципу, правової норми і правового рішення. Онтологічна первинність права тут поєднується з логічною первинністю закону. Нормативність відповідає всезагальному та надісторичному рівню природного закону, або ж закону у власному смислі слова. Натомість природне право конститується на рівні конкретного правового рішення. Згідно з А. Кауфманом, становлення права проходить три ступені: основна норма (природний закон, принцип); позитивний закон; рішення в конкретній ситуації. Метод утворення позитивного права є рівною мірою індуктивним і дедуктивним, він є зв'язком абстрактної основної норми з конкретною «природою речей» [109, с.173]. Позитивний закон при цьому «не є цілковито абстрактним і не є цілковито конкретним. Він так само не повністю надісторичний і не повністю історичний, але діє протягом більшого або меншого відтинку часу, «законоперіоду». Це заціпеніле право, залякле право, право в певному стані становлення» [109, с.173]. Тут, однак, залишаються певні не розв'язані протиріччя загальнофілософського рівня. Як зауважує О. В. Стовба, А. Кауфман прагне заповнити прірву між логікою і онтологією за рахунок аксіології,

вказуючи, що закон повинен бути заснованим на певному рішенні основних цінностей, тобто моралі, справедливості і *bonum commune*, які законодавець не осягає, але приймає як даність [461, с.147]. «Справедливість як надпозитивний принцип діє лише в позитивному праві, а позитивне право діє лише за посередництвом своєї участі в справедливості. Нехтування позитивністю загрожує правопорядку, нехтування справедливістю загрожує правопорядку. Обидва взаємно зумовлюють і вимагають одне одного» [109, с.157]. Отже, в концепції німецького правознавця протиріччя між сутністю та існуванням перетворюється на аксіологічну проблему відношення існуючого і належного.

У прикладному аспекті протиріччя між сутністю та існуванням права може бути знято за посередництвом загальних принципів юридичного регулювання, серед яких особливе місце належить засадам розумності та справедливості. На це ще на початку ХХ сторіччя вказувалось Й. О. Покровським, який відзначав, що необхідний зв'язок між природним та позитивним правом виявляє ідейна спрямованість останнього: «Якщо кожне позитивне право є певною соціальною волею, то не просто волею, а волею до розумного і справедливого. Якщо право є соціальною силою, то не просто силою, яка вдоволена сама собою, а силою.., котра прагне до здійснення розумного порядку співжиття, досягнення правди у міжлюдських відносинах. У цьому внутрішньому прагненні до розумного полягає секрет незнищеності ідеї природного права, і, можна сказати, що якщо у реальному житті вирішує воля, то, з іншого боку, сама ця воля проникнута деяким внутрішнім, моральнісним неспокоєм, сама вона визнає над собою «примат» абсолютного розуму. Поміж правом позитивним і правом природним, таким чином, немає нездоланної межі; навпаки, одне дано разом з іншим, дано з усією психологічною неминучістю: право позитивне неодмінно прагне бути розумним правом, а «право розуму» стає правом позитивним» [332, с.10]. Відтак засада

розумності тут виражає деонтичну вимогу, звернену до позитивно-правового регулювання, а з іншого боку, сама виступає такою, що потребує своєї державно-юридичної позитивації. За переконанням Й.О. Покровського, говорити про природне право у відриві від права позитивного взагалі недопустимо: «Позитивне право як таке, як продукт колективної думки і колективної волі народу, позитивне право в його формальних джерелах, тобто головним чином, у законодавстві, повинно прийняти в себе душу природного права, повинно виповнитись його вищими принципами» [334, с.53].

З точки зору завдань юридичної практики аналіз проблематики співвідношення природного й позитивного права потребує такого підходу, котрий дозволяв би здійснювати наступні завдання:

- деміфологізувати проблематику природного права, виявити його реальне місце в системі соціальної регуляції;

- не обмежувати предмет дослідження виключно юридичною доктриною або ж самими лише нормами державно-юридичного права, а виявляти взаємодію юридичних норм з іншими чинниками соціальної регуляції (як нормативними, так і фактичними);

- встановлювати діалектичні взаємозв'язки між нормативними і фактичними компонентами правової реальності на матеріалі реально функціонуючих інститутів права;

- розглядати «позитивне право» як один із елементів ширшої соціорегулятивної цілісності (системи);

- сприяти у розв'язанні конкретних юридико-прикладних проблем галузевого характеру;

- утримувати в полі зору як ідеально-ціннісні, так і соціально-емпіричні аспекти взаємодії природного й позитивного права.

Як видається, вказаним вимогам відповідає емпірично орієнтований соціологічний підхід до означеної проблеми. У методологічному

відношенні соціолого-правовий підхід до розгляду позитивації природного права може розглядатись як проміжний між філософсько-правовим та юридико-догматичним підходами, дозволяючи досліджувати динаміку співвідношення природного й позитивного права як перехід «поза-» і «дозаконодавчих» нормативних та фактичних чинників соціальної регуляції (соціально-практичних, економічних, психологічних, ідеологічних та ін.) у реальність державно-юридичної системи. У плані соціонормативної морфології позитивація виступає як перетворення однієї форми існування правових феноменів (ідеї, принципи правосвідомості, концепції та конструкції праворозуміння) на іншу (ці ж утворення, об'єктивовані у формі, яка засвідчує їх офіційну загальнообов'язковість, тобто перетворені на державно-юридичні норми).

Для вітчизняного правознавства особлива значущість цього підходу зумовлена тим, що він дозволяє зафіксувати характерну для пост радянських правових систем розбіжність між позитивним правом, офіційно визнаним державою та реальним позитивним правом. На цю обставину звертається особлива увага в публікаціях В. М. Баранова [27, с.13-15]. У цьому випадку відношення природного і позитивного права ускладнюється, оскільки може йтися, з одного боку, про відношення природного права до права писаного та з іншого боку – про його відношення до реального позитивного права. Плюралізм же юснатуралістичних концепцій зводить цю складність у ще вищий ступінь.

Зв'язки між природно-правовими уявленнями та позитивним правом проявляються в тому, що, як вказують В. М. Баранов та С. О. Денисов, при сильному громадянському суспільстві суб'єктивне природне право може бути нав'язане державі, і в цьому випадку воно стане реальним позитивним правом (це стосується, вочевидь, західноєвропейської традиції права).

З іншого боку, як відзначають вже згадані дослідники, «якщо державний апарат не влаштовують вимоги суспільства, він буде саботувати реалізацію писаних норм, в яких трансформовані норми суб'єктивного природного права» [26, с.7]. До вітчизняної юридичної системи повністю може бути віднесене зауваження російських правознавців про те, що «норми, які мають об'єктивну основу в країнах Заходу, можуть не мати такої основи в нашій країні. Об'єктивне природне право розвинутих країн, яке пройшло в них апробацію в нормах реального позитивного права, на російському ґрунті залишається природно-правовою ідеологією (суб'єктивним природним правом), в кращому випадку – впровадженою у формальне, таке, що насправді не працює, позитивне право» [26, с.7].

У рамках соціологічного підходу в правознавстві методологічною основою для осмислення проблеми позитивації природно-правових засад може виступати емпірично-орієнтований інституційний аналіз [75; 257], окремі спроби використання якого вже мають місце у юридичній та філософській літературі [282; див. також: 299].

Загальнотеоретичні засади застосування інституційного підходу у сучасному правознавстві розкриваються у дослідженнях відомого теоретика права Г. В. Мальцева [250]. Як зазначає цей вчений, основною якістю інституту як у соціологічному, так і в юридичному сенсі є нормативність [250, с.444]. Саме норми (правила) виступають ядром інституту. «Значна кількість явищ в інституційній сфері являє собою стійкі типи соціальної поведінки, моделі дій чи комплексу дій, зразки (паттерни) вчинків, що виражають нормативну сутність і специфіку інститутів» [250, с.448].

Г. В. Мальцев виокремлює чотири блоки елементів, котрі відображають основні функції соціальних інститутів: нормативний, ідейно-цільовий, організаційний та поведінковий. Для того, щоб соціальний інститут зміг виникнути й функціонувати, він неодмінно

повинен мати у своєму складі фундаментальні елементи з нормативного та ідейно-цільового блоків. До першого входять формальні, зокрема законодавчі, і неформальні норми, повноваження, права й обов'язки, вимоги, домагання, обов'язок (рос. – долг), порядок залагодження спорів, розв'язання конфліктів, відповідальність тощо; до другого – смисли, ідеали й ідеології, цілі й прогнози, очікування, завдання, теоретичні побудови, проекти й розрахунки, зміна програм і пріоритетів, плани реформування тощо [250, с.448-449]. Неважко помітити, що елементи обох блоків значною мірою відповідають регулятивній та легітимаційній функціям природно-правових уявлень. Насамперед це стосується складу другого блоку, однак низка елементів першого (зокрема норми, вимоги, права й обов'язки) також формально характеризує принципи природного права.

Особливе значення має ідейно-цільовий блок соціальних інститутів. «...Існує, – пише Г. В. Мальцев, – глибокий та нерозривний зв'язок між метою (цілями) інституту та його ідеологією, силою, що скріплює його, виступаючи джерелом авторитету й престижу інституціональних структур, які діють у суспільстві. Що ж до функцій ідеологій, то вони добре відомі – це виправдання, легітимація, підведення під певне соціальне явище принципової ідейної та моральнісної основи» [250, с.450]. Природно-правові уявлення, ідеї, концепції входять саме до цього блоку. За слушним твердженням Г. В. Мальцева, у легітимному інститутогенезі ідейно-цільовий блок має передувати блоку нормативному, а саме державно-нормативному.

На інститутах організаційного типу лежать функції організації дії нормативно-ціннісних регуляторів, моральних, правових, політичних та інших соціальних норм. І, зрештою, завершує послідовність утворення інститутів поведінковий блок, який об'єднує моделі і зразки інституційної поведінки та спирається на соціальний досвід функціонування інституту чи інших пов'язаних із ним інститутів [250, с.453].

У наведеній конструкції хотілось би відзначити ще один момент: належність першого й другого блоків до сфери ідеального й соціально-деонтичного, до ціннісно-нормативної регуляції («належне»), а останніх двох – до соціально-емпіричного, до сфери реалізації соціальних цілей й факторної регуляції («сущє»). Отже, пропонований підхід дозволяє диференціювати та функціонально об'єднати сфери сущого та належного на рівні соціальних інститутів.

Як видається, є підстави вважати, що антагонізм обох сфер права, загострений І. Кантом і неокантіанцями, може бути пом'якшений в рамках інституційного аналізу. Це припущення ґрунтується, зокрема, на положенні соціології Т. Парсонса про інституціоналізацію як «порядок інтеграції «окремого нормативного комплексу до більш загального комплексу, який управляє системою в цілому на нормативному рівні» [250, с.440]. Наголос на інтеграційній функції розглядуваного процесу орієнтує на осмислення права як соціонормативної цілісності, складовими якої виступають ідейно-цільові («природно-правові») й нормативні (позитивно-правові) компоненти.

Видається важливим і положення про те, що «в плані соціального регулювання досконалим є той інститут, в якому представлені елементи всіх згаданих блоків» [250, с.454]. Зв'язки державно-юридичних інститутів з іншими підсистемами суспільства зумовлюють залежність дієвості державно-юридичного права (як важливого елемента першого з означених блоків) від його узгодженості з елементами інших блоків – ідейно-цільового (ідеологічного), організаційного й поведінкового. З іншого боку, опертя ідейно-цільових («природно-правових») уявлень на перевірені часом існуючі традиції, практичний досвід функціонування соціальних інститутів виступають гарантією їх культурної органічності («природності»), обґрунтованості й, зрештою, закономірності відповідних юридичних рішень.

У соціології та в юриспруденції процес формування елементів інституційної структури і створення самих інститутів отримав назву інституціоналізації [250, с.457]. Для цілей нашого дослідження видається допустимим розглядати інституціоналізацію як процес створення тих соціонормативних (зокрема державно-юридичних), організаційних та досвідно-практичних елементів соціальних інститутів, за посередництвом яких забезпечується функціонування їх ідейно-цільових компонентів, відображуваних у природно-правових уявленнях.

Поняття позитивації, однак, відображає лише один аспект взаємодії природного й позитивного права, а саме рух від права природного до права позитивного. З огляду на залежність ідеології від емпіричних потреб та соціокультурних умов, слід говорити не лише про інституціоналізацію природно-правових уявлень, але й про процес ідеологічної, морально-світоглядної легітимації соціальних інститутів, вже фактично існуючих у їх організаційному, законодавчо-нормативному й поведінковому вимірах. Якщо в першому випадку можна презюмувати закономірний та необхідний, загальносоціальний (публічний) характер потреб та інтересів, відображуваних у природно-правових уявленнях, то в другому випадку такий характер не завжди є очевидним, внаслідок чого згадана легітимація в соціально-диференційованому суспільстві постає як аксіологічна й політико-правова проблема.

Спираючись на структуру інститутів, яку виокремлено вище, проблема легітимності державно-юридичних інститутів може бути інтерпретована як відображення протиріч між окремими блоками елементів, які утворюють цю структуру. В розглядуваному тут аспекті особливо суттєвою є міра розбіжності між ідейно-цільовими, з одного боку, та нормативними й організаційними, з іншого боку, блоками таких елементів. У випадках, коли ці розбіжності, існування яких неминуче супроводжує процес функціонування соціальних інститутів, сягають

ступеня протиріччя, створюються умови для розщеплення правової сфери на сфери права і закону, справедливого і законного, правового і юридичного тощо. Саме таке протиріччя і відображають природно-правові уявлення.

О. Гьофе пропонує розрізнати три ступені легітимації в природному праві. Природне право першого ступеня, чи першого рівня відповідає на питання, які юридичні і державні принципи є легітимними, в тому числі на питання про те, які сфери життя допустимо регламентувати державно-юридичними засобами. Природне право другого ступеня визначає, чи є легітимним те, що у відносини між людьми владно втручається правопорядок. Зрештою, природне право третього ступеня визначає, чи є допустимим взагалі суспільний лад, наділений повноваженнями на здійснення примусу [508, с.58]. Тут залишено без уваги недержавне юридичне регулювання, яке в соціально-неоднорідному суспільстві неодмінно характеризується різною мірою легітимності. З огляду на це до вказаного ступеня легітимації слід включити також і питання легітимності не лише державних, але й інших юридичних норм, які де-факто діють у конкретному суспільстві. Слід додати також, що в державно-юридичному регулюванні за посередництвом правових (природно-правових) принципів здійснюється контроль за легітимністю окремих нормативних положень та індивідуальних юридичних рішень.

У цьому контексті слід вказати на запропоноване Г. Ельшайдом виокремлення природного права першого та другого порядків. Вирішення питання про обов'язковість тих чи інших законів залежить від відповідності їх змісту первинним природно-правовим нормам. На противагу цьому для природного права другого порядку, вираженням якого є «державна філософія», визначальною є істинність процесу встановлення норм [559, с.193]. Наведене розрізнення, вочевидь, відповідає відмінності між матеріальними і процедурними теоріями

природного права, встановлюючи між ними певну правопізнавальну ієрархію. Отже, обома згаданими авторами виокремлюються рівні природно-правової легітимації залежно від того, який саме елемент юридичної системи виступає об'єктом такої легітимації.

У системах державно-юридичного та міжнародно-правового регулювання інституціоналізація різних рівнів легітимації відбувається у діяльності окремих ланок судової системи. Судові інстанції, до компетенції яких належить перегляд окремих судових рішень по суті, уповноважені контролювати не лише їхню законність, але і морально-правову легітимність. Так, зокрема, у статтях 308 і 337 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) [520], які визначають підстави для скасування судових рішень в апеляційному та касаційному порядку, вказується, що «не може бути скасоване правильне по суті і справедливе рішення з одних лише формальних міркувань» [520, с.492], звідки випливає, що суди як апеляційної, так і касаційної інстанцій повинні контролювати, зокрема, сутнісну правильність та справедливість судових рішень першої інстанції. Адміністративні суди уповноважені контролювати не лише законність індивідуальних та нормативно-правових актів суб'єктів владних повноважень, але також і їхню пропорційність, неупередженість і загалом відповідність принципу верховенства права (ст. 2, 9 Кодексу адміністративного судочинства України, далі – КАС України). В діяльності Конституційного Суду України поняття конституційності також охоплює відповідність розглядуваних правових актів принципу верховенства права, а також загальноправовій zasadі справедливості. У практиці Європейського суду з прав людини предметом контролю з позицій верховенства права та процедурної справедливості можуть виступати індивідуальні та нормативно-правові акти, прийняті національними органами державної влади.

Отже, низка інститутів національного та міжнародного судочинства опосередковують легітимацію юридичної діяльності органів державної влади. Суперечливість та проблематичність цього процесу полягає, зокрема, в тому, що в процесі інституціоналізації природно-правових засад виникає тенденція до їх формалізації в системах судового контролю. Існуюча соціальна диференціація та процеси суспільного розвитку спричиняють те, що в соціологічному плані жодний з існуючих механізмів легітимації юридичної діяльності принципово не спроможний зняти проблему суспільної легітимації як таку. З огляду на це, питання оцінки окремих актів, механізмів та процедур юридичної діяльності завжди залишатимуться джерелом для природно-правового дискурсу на рівні наукової, професійної, та буденної правової свідомості.

Означені вище положення набуватимуть значення лише у світлі емпіричних досліджень національної юридичної системи [див.: 218], особливостей неписаного, реального позитивного права і моральності. У цьому контексті слід вказати на загальний брак в юриспруденції робіт, виконаних на основі таких досліджень. Виконанню цього завдання перешкоджають як загальний стан державно-юридичної системи, її фактична слабкість, так і певна його складність, пов'язана з необхідністю коректного відбору та осмислення емпіричних даних з позицій філософських та загальнотеоретичних засновків.

З урахуванням вказаних чинників, сьогодні безпосередньо доступними для вивчення джерелами залишаються матеріали правотворчої, правозастосовної та інтерпретаційної практики, які можуть досліджуватись за посередництвом передовсім порівняльного та герменевтичного методів.

4.3. Проблема юридичних форм та способів вираження природно-правових засад

Перехід природного права в державно-юридичну реальність може виступати як процес оформлення правової сутності та становлення правового змісту. При цьому відбувається й формалізація змісту природно-правових засад в юридичних нормах. Звідси постає можливість розгляду динаміки співвідношення правового змісту і форми як процесу надання юридичної форми природно-правовим феноменам.

Цікавий матеріал для розгляду питання про державно-юридичні форми природного права містить європейська юриспруденція кінця XVIII – початку XIX століть. Характерним прикладом тут може слугувати система вольфганца Д. Неттельбладта, книга якого під назвою «Початкова основа всезагальної природної юриспруденції, пристосована до використання основи позитивної юриспруденції і перекладена з латинської мови», використовувалася при підготовці юристів у царській Росії у вказаний період [295].

Показовою є структура згаданої праці, яка складалась з трьох томів. Перший том мав назву «Філософія практична всезагальна теоретична». Другий том – «Юриспруденція природна теоретична» – розділявся на три частини: першу – «Юриспруденція природна теоретична особлива» (до неї входили юриспруденція природна особлива політична, «власне церковна» і «власне феодальна» юриспруденція), другу – «Юриспруденція природна теоретична публічна», до якої належали юриспруденція публічна політична, публічна церковна і публічна феодальна); і третю – «Юриспруденція природна теоретична народна» (міжнародна).

Неттельбладт наголошував на тому, що «вчення юриспруденції природної невід'ємно від вчення юриспруденції позитивної» [295, с.14].

Природно-правові конструкції тут виявлялися результатом логічного абстрагування низки положень, спільних для різних юридичних систем західноєвропейського права. За словами Г. С. Фельдштейна, те «філософське право, яке пропонувалось Неттельбладтом під назвою природного права, було в своїй суттєвій частині відокремленими уривками римського, германського і канонічного права в тому вигляді, як зберегла їх історія до половини XVIII століття». При цьому правознавець не просто механічно узагальнював позитивно-нормативний матеріал, але надавав значення природно-правової норми тим положенням, які, на його думку, найбільш відповідали деяким найвищим засадам, котрі він намагався покласти до основи поняття «правової дії». Під нею розумілася така дія, яка «ніякому суттєвому людському визначенню або властивості, що залежить від нього, не суперечить». Як відзначає Г.С.Фельдштейн, завдяки систематизаційному підходу Д. Неттельбладт отримав визнання з боку сучасних йому практичних юристів, яким «не міг не імпонувати «апофеоз позитивного матеріалу у природному праві» [497, с.94-95].

«Вольфганський» підхід до позитивації природного права у праві міжнародному використовував також видатний швейцарський правознавець Е. Ваттель, у творах якого природне право виступає джерелом усіх різновидів права народів. Позитивне міжнародне право у Ваттеля виявляється опосередкованим проявом природного права. Прикметними видаються наступні міркування мислителя стосовно співвідношення природного і позитивного права: «...всі цивілізовані народи визнали необхідним прийняття позитивних законів. Потрібні загальні й формальні приписи, щоби кожний ясно знав свої права й не обманювався щодо цього. Доводиться іноді навіть відхилятися від природної справедливості, щоби попередити зловживання і обмани, щоби пристосуватись до обставин; і

оскільки почуття обов'язку є слабким у серці людини, потрібна кримінальна санкція, аби надати законам всю їхню дієвість. Отже, – виснує Е. Ваттель, – природний закон перетворюється на закон цивільний» [64, с.141]. Таке перетворення, вочевидь, полягає у наданні формальної визначеності та примусової публічної забезпеченості вимогам міжнародної моралі народів, належних до однієї цивілізації. Водночас воно і є позитивацією природного права міжнародних відносин.

Отже, здійснюване послідовниками Х. Вольфа «пристосування» всезагальної природної юриспруденції до основ позитивного права полягало в перетворенні її на особливий, юридизований різновид моральної філософії, на загальну теорію позитивного права та теорію його окремих галузей та інститутів. При цьому так чи інакше відбувалася відмова від метафізичних природно-правових підходів на користь звернення до емпіричного позитивно-правового матеріалу, який ставав предметом систематизації та узагальнення.

Природне право тут є своєрідною загальною частиною низки історичних систем західноєвропейського позитивного права. Його зміст становлять спільні для них поняття та нормативні положення, «всезагальність» яких стає наслідком застосування прийомів абстрагування та узагальнення при їх виведенні, а «природність» зумовлюється зв'язком із сутнісними, внутрішньо закономірними моментами відповідних інститутів права. Неявною передумовою використання таких методів утворення природно-правових положень виступає те, що вони є або ж, у будь-якому випадку, мають бути позитивовані в реальних юридичних системах, виражені у притаманних їм нормативних формах.

Особливістю розглянутих підходів є те, що ними використовуються як узагальнення емпіричного матеріалу, звернення до існуючих юридичних форм як до джерела природно-правового змісту, так і умоглядно-спекулятивні побудови; причому стосовно міжнародного права

використання останніх є значно ширшим з огляду на брак формалізованих позитивно-правових джерел. При цьому таке природне право універсалізується і проголошується таким, що «ніякому суттєвому людському визначенню» не суперечить. У спробах такої універсалізації не можна не побачити соціокультурної обмеженості, зумовленої тим, що ціла низка юридичних систем, належних до інших культур (зокрема традиційних), тут не бралась до уваги.

В аспекті державно-юридичної інституціоналізації природного права становлять певний інтерес соціально-етичні трактування зв'язків природного права з юридичною практикою, здійснювані на основі філософії нетомізму. Одна з таких інтерпретацій була запропонована в кінці XIX сторіччя північноамериканським теологом Р. Голаном [564]. Природне право розглядається тут як корпус моральних і раціональних принципів, які з'єднують усе людство [564, с.48]. Підґрунтя цього права становить концепція гідності людської особистості, з якої випливають права людини. З позицій томістичної соціальної етики автор аналізує принципи антимонопольного права, принципи права робітничих організацій, соціально-філософські основи права власності і податкового права [564, с. 171–202, 203, 207, 253, 287, 299]. Автор торкається також питань верховенства конституційного права, виокремлює основні засади міжнародного публічного і міжнародного приватного права [564, с.280-283]. Окрему лекцію присвячено юридичній етиці, яка містить вимоги до окремих видів державної юридичної діяльності. Основними принципами цієї етики, згідно з засадою «верховенства справедливості», є справедливість законів та безсторонність у їх застосуванні, а також розподіл законодавчої, виконавчої та судової влади. Р. Голан відзначає необхідність поєднання засад справедливості та необхідності у законотворенні; застерігає проти небезпеки ретроспективних законів; законів, які не можуть бути виконані, а також тих, які часто змінюються; наводить

принцип, згідно з яким законотворча активність має обмежуватись лише рамками необхідності [564, с.318-321].

У розглядуваній концепції, по-перше, міститься як низка загальних вимог матеріальної етики, так і частково відтворюються процедурні принципи внутрішньої моральності права, згодом докладно обґрунтовані Л. Л. Фуллером [498]. По-друге, історично зумовлені принципи державно-юридичної діяльності буржуазно-демократичного суспільства тлумачаться тут як застосування вічного і незмінного, вкоріненого в божественному бутті природного права.

Наведені приклади з історії західного юснатуралізму свідчать про його соціокультурну зумовленість та про безпосередній зв'язок природно-правових уявлень із національним позитивним правом. В останньому в знятому вигляді присутні закономірності юридичного регулювання, які діють у певній традиції права. Звідси випливає, зокрема, методологічна некоректність механічного перенесення принципів, встановлених шляхом аналізу нормативних положень, вироблених у рамках певних локальних цивілізацій та конкретних соціонормативних традицій, в юридичні системи, належні до відмінних правових культур.

Є суттєвим звернення представників юснатуралізму XVIII століття до аналізу конкретного позитивно-правового матеріалу, що дозволило оперти їх теоретичні побудови на емпіричну основу. Водночас зведення природно-правових положень до загальної частини існуючого позитивного права призводить до того, що природно-правова методологія втрачає своє ідентичність та зрештою перестає використовуватись як така, оскільки позбавляється критично-оцінкових елементів. Опертя ж на метафізичні підходи має своїм закономірним наслідком часткову утопічність принципів та конструкцій, пропонованих природно-правовою філософією. Це однак, не перешкоджає обстоюванню нею ідеалам здійснювати певний

регулятивний вплив не лише на суспільну свідомість окремих прошарків правознавців, але й інших суспільних груп.

Якщо філософи права вольфганської школи виводили природно-правові положення з позитивного права, то подальший розвиток міжнародного та конституційного права у XIX–XX сторіччях став процесом державно-юридичної інституціоналізації низки природно-правових ідей та концепцій Нового часу, передовсім ідеї прав людини. Як відзначає сучасний німецький правознавець В. Науке, звертаючись до положень статей 1 і 20 Основного закону ФРН [310], «для сучасної ситуації у філософії права є характерним те, що вона знаходить свої основні предмети визначеними в позитивному праві... це саме та позитивація, яка змушує філософію права ставати чисто науковим інтерпретаційним вченням» [569, с.136]. З урахуванням результатів сучасних досліджень у сфері юридичної герменевтики [125] можна стверджувати, що «чиста науковість» інтерпретації є вельми проблематичною, оскільки у філософії права залишається значна свобода у виборі підходів до осмислення природно-правових положень, позитивованих у законодавстві.

У контексті питання про засоби і форми позитивації природного права слід згадати також проблему співвідношення *ius naturale* і *ius gentium*, природного права і «права народів», поняття яких у західноєвропейській правовій думці від античності до Нового часу тісно пов'язані між собою.

Не зупиняючись докладно на окремих способах вирішення цієї проблеми, вкажемо лише, що доктринальне розрізнення природного права і «права народів» мало на меті виявити відмінність між деякими об'єктивними й закономірними, «абсолютно необхідними» основами правового спілкування, з одного боку, й реальною нормативною практикою приватно-правового й міжнародно-правового спілкування, з іншого. Якщо первинно ідея природного права відображає уявлення про існування деяких єдиних для всіх правопорядків джерел юридичного регулювання,

то, натомість, ідея *ius gentium* відображає уявлення про існування певних нормативних виявів цього джерела у національному позитивному чи власне у міжнародному звичаєвому праві.

В окремих сучасних дослідженнях звичаєве право загалом розглядається як «необхідний етап в процесі об'єктивації змісту об'єктивно обумовлених вимог життєдіяльності особистості, соціальної спільноти, суспільства у правові вимоги і ідеї та набуття ними нормативних форм позитивного права. Звичаєве право, виступаючи як практичний, позитивний досвід стосунків між людьми, виконує певною мірою функцію переходу природно-правових ідей в юридичні (державно-юридичні – *C. P.*) нормативні положення» [140, с.8]. Звідси виникає концепція загальних принципів права як засобу позитивації природно-правових положень та як опосередковуючого, «проміжного» утворення між природним та позитивним правом.

У сучасному правознавстві мають місце спроби поширити методологію розгляду форм позитивного права на право природне. Так, М. М. Марченко вважає, що, попри те, що «важливою особливістю природного права, розглядуваного під кутом зору його форм та джерел, є вельми невизначений, порівняно з позитивним правом, характер його формально-юридичного й матеріального (фактичного) змісту», у цього різновиду права «досить чітко виокремлюються як форми, так і джерела» [255, с.85,89]. «...Ведучи мову про форми природного права як про організаційні та інші засоби його внутрішнього вираження, слід виходити насамперед із того, що природне право за своєю природою й характером, на відміну від позитивного права – це в своїй основі ніяк не об'єктивоване й формально не організоване право. Принципи, вимоги, ідеї та інші подібні до них компоненти, котрі складають зміст природного права, аж ніяк не виступають у якому б то не було впорядкованому, систематизованому, формально організованому вигляді. Кожен із них, так само як і права, що

формують суб'єктивне природне право, проявляються з моменту свого зародження, котрим фактично виступає момент усвідомлення його людиною і «опанування» як відносно самостійного, самодостатнього, далеко не завжди пов'язаного з іншими аналогічними компонентами природного права, явища. Основною формою їх існування первинно є усна, в організаційному відношенні не впорядкована, «стихійна» чи «напівстихійна» форма» [255, с.94-95]. На думку М. М. Марченка, природне право набуває впорядкованого й формально-організованого характеру «лише тоді, коли воно співвідноситься з іншими, внутрішньо організованими явищами, котрі перебувають поза його межами, насамперед із позитивним правом» [255, с.91].

Наведені міркування викликають певні заперечення. Так, навряд чи можна погодитись із твердженням про самодостатність кожного з елементів природного права, серед яких на першому місці автор не випадково називає саме принципи. Адже саме в цьому випадку взаємозв'язки між окремими засадами природного права проявляються особливо виразно (наприклад, зв'язки між справедливістю й розумністю, рівністю й пропорційністю, свободою та рівністю). Не менш очевидними є й взаємозалежності між потребами людини та природними правами людини, що виступають їх виразом. В основі тверджень М. М. Марченка можна побачити ототожнення впорядкованості із вольовою державно-організаційною діяльністю. З таким дещо звуженим розумінням впорядкованості важко погодитись, так само як і з невизнанням впорядкованості за «усною» формою природного права. Носіями природно-правового змісту можуть виступати як поведінка учасників суспільних відносин, так і компоненти колективної чи індивідуальної психології (відчуття, почуття, враження та ін.) та ідеології (цінності, ідеї, образи, принципи, концепції тощо). Безперечно, йдеться не про будь-які суспільні відносини, почуття та уявлення, а лише про ті, котрі з огляду на свої

властивості можуть бути визнані такими, що їм притаманні ознаки природно-правових у розумінні, викладеному вище. Такі властивості задаються безпосереднім зв'язком названих об'єктів із об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, вираженням, відображенням яких, або ж випереджаючим уявленням про які виступають ці об'єкти. Зовнішніми проявами природно-правового змісту можуть бути як форми державно-юридичної практики, так і інші форми соціонормативної регуляції (зокрема звичаї).

Слід визнати слушність висновку про те, що «при взаємодії природного й позитивного права... (...) ...природне право набуває більш впорядкованого й об'єктивованого характеру. Безсумнівно, що завдяки «втіленню» в позитивне право, воно набуває більш активний і разом з тим більш ефективний регулятивний характер. Нарешті, не підлягає сумніву й те, що в процесі закріплення принципів та інших компонентів, які складають зміст природного права, за допомогою норм позитивного права природне право набуває не тільки окремих рис, але й форм позитивного права» [255, с.94].

Ці положення відповідають концепції Є. М. Трубецького (1863–1920) [43, с.153-166], в якій природне право розглядалось як синонім морально належного в праві, як морально-правові переконання, що існують на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства. Є. М. Трубецької фактично ототожнює природне право з моральним ідеалом, з тим, що людина визнає для себе благом на конкретному етапі свого розвитку [43, с.155]. Природне право відіграє роль морального змісту позитивного права, яке, своєю чергою, виступає його формою: «Позитивне право є конкретно-історичною формою вираження природного права» [43, с.158]. Природне право, яке формулюється у вигляді принципів і загальних положень, не може виражатись у юридичних нормах інакше ніж через позитивне право [43, с.159]. Нині принципово аналогічний підхід

міститься й у соціологічно орієнтованій «формально-змістовній» концепції праворозуміння П. А. Оля [306, с.217]. (Слід відзначити, що ідеї фактичного, економічного, та ідейного змісту права мають також і окремих супротивників у сучасній філософсько-правовій літературі [170, с.173]).

Одну зі спроб спеціальної розробки питання про юридичні форми природного права здійснив Ю. Ж. Шокумов [544]. Дослідник вважає однією з необхідних ознак природного права його закріплення в спеціальних державно-юридичних нормах та пропонує виокремлювати три групи форм сучасного природного права: 1) різноманітні результати нормотворчої діяльності (законодавчої й судової); 2) форми незаконнодавчого характеру, які санкціонуються державою (правову доктрину, нормативний договір, принципи права, юридичний звичай); 3) форми, у створенні яких держава не бере участі, забезпечуючи тільки їх реалізацію й захист (приватноправовий договір).

Ця класифікація, на наш погляд, має певні недоліки, насамперед – відсутність єдиного класифікаційного критерію. Підстава виокремлення першої групи форм – зміст державно-юридичної діяльності. До другої групи автором віднесено форми як державного, так і недержавного походження. «Незаконодавчий» характер має й судова правотворчість, віднесена автором до першої групи форм. Третю групу форм виокремлено за іншим критерієм - участь держави в їх створенні. Слід зауважити, однак, що держава не бере участі не лише у створенні приватноправового договору, але й юридичного звичаю, однак у разі необхідності, забезпечуючи реалізацію й захист як першого, так і другого. Це призводить до можливості об'єднання договірної та звичаєвої форм у рамках однієї групи. Отже, фактично тут запропоновано не класифікацію, а лише перелік форм «сучасного природного права». Викликає запитання й віднесення юридичної доктрини до природно-правових форм, санкціонованих державою. Однак здійснена автором спроба конкретизувати

форми інтеграції природного й позитивного права, безперечно, привертає увагу як дослідження процесу переходу права «природного» в державно-юридичне.

Як видається, наведене вище підтверджує особливу роль принципів права у процесі втілення природно-правових положень у позитивно-правову реальність. Розгляд принципів права як засобів позитивації природно-правових положень є доречним як стосовно публічного, так і стосовно приватного права [113].

Суперечливість процесу позитивації полягає в тому, що будучи явно чи неявно втіленими в нормах позитивного права, природно-правові принципи стають складовою його системи і надалі функціонують вже як позитивно-правові засади. Як вказує Д. Ллойд, «деякі прихильники цієї доктрини (природного права – *C. P.*) готові відносити до сфери природного права кожен випадок, коли правові норми оперують такими поняттями як розумне, справедливе, чесне або зроблене з добрими намірами, оскільки ці поняття засновані на природно-правових постулатах. Однак, вочевидь, немає жодних причин вважати, що правові системи, для яких використання подібних понять є нагальною необхідністю, повинні при їх застосуванні робити дещо більше, аніж просто відсилати до певних норм позитивного права, без усяких згадок про концепцію вищого закону, якому підвладні всі «встановлені» закони і який обов'язковий для всього людства» [214, с.104].

Справді, у більшості випадків правозастосування смисл понять, названих Д. Ллойдом, встановлюється на основі звернення до існуючої суспільної практики. Водночас відсутність практичної необхідності у відкритому апелюванні до тієї чи іншої філософської чи богословської концепції, яка дійсно є чи, ймовірно, могла би вважатись історичним джерелом правозастосовного чи правоінтерпретаційного підходу, ще не означає відсутності смислових зв'язків між згаданими підходами й цими

концепціями. Про це свідчать, зокрема, акти конституційного та міжнародного судочинства, які розглядатимуться далі (розділ 5). Не можна виключати також і ситуацій, коли потреба у використанні окремих природно-правових підходів виникає в судах загальної юрисдикції.

Висновки розділу 4

Отже, позитивація природного права у праві позитивному постає як процес становлення сутності права, як рух у напрямку від сутності права до його існування. Така взаємодія може розглядатись як об'єктивація, матеріалізація, опредмечування природно-правових складових правової свідомості (почуттів, ідей, уявлень, образів, понять, концепцій тощо).

Функціонування таких утворень у державно-юридичній діяльності відображається поняттям позитивації, смислове навантаження якого може змінюватись залежно від аспекту його використання та особливостей праворозуміння. У філософсько-правовому плані позитивація природного права виступає як державно-юридична об'єктивація природно-правових утворень як соціально належного, переведення їх у площину соціального суцього. У соціально-філософському ж і соціологічному аспектах цей процес є легалізацією, офіційним визнанням деонтичних складових індивідуальної чи колективної правової свідомості, яким надається державно-юридичне значення.

Взаємодія «природних» та «позитивно-правових» моментів розвитку юридичних інститутів є складовою діалектичного процесу становлення, за активної участі колективної правової свідомості, закономірностей юридичної діяльності. Останні знаходять вираження в системі інститутів

сім'ї, власності, договору, самозахисту, представництва, судочинства, законотворчості, правозастосування тощо, які, своєю чергою, впливають на динаміку суспільних відносин, інспіруючи подальше розгортання цього процесу. Таким способом відбувається становлення та розвиток багатоаспектної сутності права. Окремі аспекти цієї сутності відображаються в індивідуальних та колективних деонтичних уявленнях про істинне (справжнє, належне) право (правосуддя, справедливість, закон тощо). Такі уявлення змістовно опосередковують перетворення найбільш нагальних потреб соціальної практики на правові вимоги і водночас виражають трансформацію емпіричного змісту суспільних відносин як соціального суцього у зміст соціально-належного.

Виходячи з викладеного, позитивація природного права може розглядатись як вираження у державно-юридичній діяльності тих принципів, що відображають як власні закономірності останньої, так і інші соціорегулятивні закономірності.

Серед способів та форм вираження правових принципів у державно-юридичному регулюванні можна, з певною часткою умовності, виокремити поведінкові (діяльнісні) та документальні. У поведінкових формах принципи фактично реалізуються в індивідуально-регулятивній договірній практиці, в правотлумаченні та правозастосуванні (зокрема, в конституційному та міжнародному судочинстві), а також у міжнародно-правових звичаях. У документальних же формах ці принципи явно чи неявно виражаються у деклараціях, в інших політико-правових документах, у міжнародно-правових актах, конституціях та кодифікаціях законодавства тощо.

Виокремлення документальної форми позитивації природно-правових ідей має особливе значення в контексті особливостей постсоціалістичного права східноєвропейської традиції. Згідно зі звичаями, які продовжують діяти у вітчизняній правозастосовній практиці, низка конституційних та

інших законодавчих приписів природно-правового походження сприймається як така, що має передовсім декларативне значення. З огляду на це згадані приписи найчастіше є не стільки засобами позитивації закріплених у них ліберальних і соціально-демократичних ідей, скільки «мертвою буквою» позитивного права. Відзначимо, що у низці випадків така ситуація характеризує як міжнародне право, так і окремі правопорядки зарубіжних держав.

Певна умовність наведеного розмежування форм позитивації полягає в тому, що документальні форми є, з одного боку, фіксацією результатів правотворчості, а з іншого – основою для правотлумачної та правозастосовної діяльності. Дослідженню вказаних вище форм у зарубіжному, міжнародному та українському національному праві і буде присвячено наступний розділ роботи.

РОЗДІЛ 5

ФОРМИ ТА СПОСОБИ ПОЗИТИВАЦІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА У ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНО-ЮРИДИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

5.1. Кодифікації приватного права

5.1.1. Ідеї юснатуралізму та кодифікації цивільного законодавства Нового часу. Природно-правові ідеї істотно вплинули на підготовку найбільших кодексів доби Просвітництва – Пруського земського уложення (1794 р.), Кодексу Наполеона (Code Civil, 1804 р.) [92], Всезагального австрійського цивільного уложення (ABGB, 1811 р.) [302], з огляду на що останні отримали назву «кодексів природного права» [70, с. 131; див. також, напр.: 502, с. 123–130].

За висловом Ф. Віаккера, кодифікація є «єдиним у своєму роді творінням правової культури на західно- і середньоевропейському ґрунті – й спочатку тільки на ньому; одним із характерних утворень європейського духу, в якому з особливою виразністю проявилось його суспільне та ідейно-історичне покликання» [70, с.128]. Своїй появі кодифікація завдячує унікальним економічним, політичним та культурно-історичним умовам, котрі склались у Європі у XVIII ст. Визначальна роль серед цих умов економічних інтересів буржуазії, зацікавленої у всезагальному, абстрактному й раціоналізованому приватному праві, є загальновідомою. Що ж до ідейних і світоглядно-методологічних чинників, які уможливили кодифікацію, то тут чільне місце належить модернізації класичної природно-правової думки, здійсненій за доби Відродження і Нового часу, зокрема раціоналістична «математизація суспільної моделі» (Ф. Віаккер). Ця обставина, в сукупності з індивідуалізмом та універсалізмом

новочасних природно-правових ідей, стала основою ідеології юридичного монізму й сприяла перетворенню державного приватноправового регулювання на ефективну соціально-політичну технологію (котра, втім, могла використовуватись – і використовувалась *de facto* – для вельми відмінних соціальних цілей. Як зауважує Р. Кабріяк стосовно Code Civil, «парадокс полягає в тому, що Кодекс, який вважається в усьому світі катехізисом свободи, створено автократичним та людиноненависницьким режимом» [див.: 166, с. 231]).

Видається прикметним, що у текстах згаданих вище кодифікаційних актів посилення на «природне право» чи «природну справедливість» займають значно менше місце, аніж те, яке вони мали в процесі їх підготовки [334, с.33; 513, с.133]. Так, наприклад, стаття 1 першого титулу Вступної книги до Французького цивільного кодексу містила положення про «універсальне і вічне право, яке є джерелом усіх позитивних законів» й про те, що «лише природний розум управляє всім людством» [513, с.137].

У поясненнях одного зі співавторів проекту Code Civil, Ж.-Е.-М. Порталіса містились посилення на субсидіарне щодо положень Кодексу застосування природного права («*la raison naturelle*», «*princeps de droit naturelle*»). Однак згадані вище положення до Кодексу не увійшли. Пояснення цьому факту слід шукати, вочевидь, передовсім у потребах забезпечення найбільш стабільного повсякденного державно-юридичного регулювання. Такий підхід, як видається, дає можливість зрозуміти наступні твердження, які наводяться в літературі з цього приводу: «крах великої революції» був разом із тим і крахом природного права» [див.: 334, с. 34], «коли кодифіковане законодавство Пруссії та Австрії набрало чинності на межі XVIII і XIX ст., зоряний час доби Просвітництва вже пройшов. Оптимістичні прогнози тогочасних мислителів про те, що людському розуму під силу розробити всезагальні й вічні етичні

принципи, виявились недовгочасними в світлі кантівської теорії пізнання» [513, с. 213].

Єдиною кодифікацією, в якому «природні правоположення» (у перекладі Л. В. Головка йдеться про «природні принципи права» [див.: 166, с. 192]) («natürliche Rechtsgrundsätze») були визнані субсидіарним джерелом права, стало Всезагальне австрійське цивільне уложення (АЦУ, § 7), одним із розробників якого був професор природного та римського права у Віденському університеті К. А. фон Мартіні. На практиці, однак, норма § 7 АЦУ «не відігравала значної ролі з огляду на те, що судді старались не підкреслювати власної правотворчості й воліли ховати її за димовою запоною тлумачення звичаєвого права» [див.: 513, с. 248]. Окрім цього, у § 16 АЦУ, який називався «Природжені права», містилось програмне (щоправда, на той час суто декларативне) положення про те, що «кожна людина має природжені, самим розумом вказані права і тому її слід розглядати як особу», а в § 17 встановлювалась презумпція, згідно з якою «те, що відповідає природженим правам, вважається існуючим доти, поки не доведене законне обмеження цих прав» [302, с. 1029].

Вплив юснатуралізму на зміст кодифікацій не обмежується самим лише наведеним вище. Такий вплив має різні юридико-технічні форми виразу та відмінний нормативний зміст, які і будуть розглянуті нижче.

5.1.2. Способи вираження природно-правових підходів у кодифікаціях. Кодифікація слугує інструментом систематизації нормативних положень, за посередництвом яких судами та іншими правозастосовними органами відбувається розподіл соціальних благ у сфері приватних та публічних суспільних відносин. При цьому в низці випадків існує смисловий зв'язок між використовуваними в кодифікаціях підходами до нормативного та індивідуального регулювання, з одного боку, та юснатуралістичним праворозумінням – з іншого.

Теоретико-методологічним й ціннісно-нормативним вираженням розглядуваних підходів стають загальноправові принципи, за посередництвом яких відбувається втілення природно-правових ідей та концепцій (природної «розумності» та «справедливості», «природи людини», «природи речей» тощо) в інститути, норми, конструкції та категорії приватного права. При цьому слід розрізняти два способи об'єктивації природно-правових підходів у кодифікаціях:

1) формально-термінологічний, який ґрунтується на використанні специфічних природно-правових конструкцій і понять. Так, у Кодексі Наполеона міститься відоме римській античності технічне розрізнення «природного» і «цивільного» в сенсі встановленого цивільним законом (ст.ст. 517, 527), яке використовується, зокрема, для позначення різновидів рухомого й нерухомого майна; природних, господарських і цивільних плодів (ст.ст. 547, 582, 583, 585); фізичного і цивільного способів переривання давності (ст. 2242), для виокремлення «природних зобов'язань» (ст. 1235) [514, с.100]; природної і цивільної смерті (у Франції цивільна смерть скасована Законом від 31.05.1854 р., з огляду на що відповідні положення не застосовуються) (ч. 1 ст. 617, ст. 2003) та поняття «природної справедливості» (ст. 565). Слід згадати також юридико-технічні розрізнення природного і штучного способів відділення плодів від спільних дерев (ч. 1 ст. 670 ФЦК) чи приєднання частин до речі у праві прирощеної власності (ст. 546 ФЦК).

2) змістовно-смісловий спосіб, найпоширеніший у кодифікаціях. Йдеться про положення, які за своїм змістом відтворюють природно-правові принципи без використання аргументації *ad naturam*. Зокрема, відображенням природно-правових ідей стає легітимація індивідуально-регулятивного суддівського розсуду. Просвітницькі ідеї природного світла розуму й природної розумності виявляються в апелюванні Кодексу Наполеона (ст. 1353) до «обізнаності та розсудливості судді», який, за

відсутності презумпцій, встановлених законом, «повинен допускати лише ті з презумпцій, котрі є вагомими, точними й відповідними». Одним із практичних втілень державної довіри до «обізнаності та розсудливості судді» можна вважати те, що аж до 19.05.1998 року все деліктне право Франції регулювалось положеннями лише п'ятох статей ФЦК (ст.ст. 1382–1386).

Юснатуралістичні принципи використовуються також у низці матеріально-правових норм та інститутів цього кодексу. Наприклад, положення ч. 1 ст. 714 про юридичний режим речей загального користування повторює зміст відомої природно-правової сентенції римського юриста класичного періоду Марціана (D. I. 8. 2, 3).

Як видається, є підстави вважати природно-правовими ті термінопоняття, конструкції, норми та інститути приватного права, в обґрунтуванні яких в юриспруденції використовуються посилання на певні філософські, раціонально-теоретичні чи моральнісно-світоглядні «природні» міркування: конкубінат (ст.ст. 283, 285-1, 340-4, 515-8 ФЦК) або ж «партнерство, утворене для спільного життя» (ст.ст. 207, 563, 1493, 1586, 1608, 1685, 1903, 1938 ФЦК); володіння (ст.ст. 2228–2235 ФЦК, §§ 854–872 НЦУ); право прирощеної власності стосовно нерухомих речей (ст. 552–564 ФЦК, § 946 НЦУ); непереборна сила (ст.ст. 1148, 1348, 1631, 1730, 1733 та ін. ФЦК, § 206 НЦУ); необхідна оборона (§ 227 НЦУ); крайня необхідність (§§ 228, 904 НЦУ), самодопомога (§§ 229, 230, 562-в НЦУ); натуральні зобов'язання (ст. 1235 ФЦК); зобов'язання з безпідставного збагачення (§§ 812–822 НЦУ, ст. 1376–1381 ФЦК); заборона шикани (§ 226 НЦУ); Загальне застереження про недопустимість порушення «добрих звичаїв» (ст.ст. 6, 1133, 1172, 1387 ФЦК; §§ 138, 817, 819, 826 НЦУ) чи принципів доброї совісті (§ 242 НЦУ); невід'ємні права особистості (ст.ст. 9, 9-1, 16, 16-1, 16-9, 371-1 ФЦК; §§ 823, 824, 826 НЦУ) тощо.

Аналіз «материнських» кодифікацій романської та германської сімейного приватного права – Французького цивільного кодексу (Кодекс Наполеона, ФЦК) і Німецького цивільного уложення (НЦУ) [93] – свідчить про широке використання згаданих принципів. Це стосується також і «дочірніх» кодифікацій, зокрема Цивільного кодексу України [520].

Отже, не претендуючи на вичерпність, охарактеризуємо декілька їх типів, які ще не були предметом спеціального аналізу у вітчизняній літературі. При цьому, з огляду на те, що використання метафізичних способів пояснення та обґрунтування тих чи інших природно-правових положень, апеляція до таких всезагальних джерел права, як «природа людини» чи «природний розум», небезпідставно виступають джерелом звинувачення природно-правових учень у суб'єктивізмі, в подальшому ми обмежимося виявленням зв'язків між емпірично фіксованими положеннями юридичної практики та природно-правовими ідеями, присутніми в історії правової думки. З огляду ж на те, що природно-правові принципи юридичного регулювання у публічному праві (зокрема конституційному та міжнародному) вже висвітлювались у літературі [див. напр.: 512; 511; 61; 119], матеріалом для подальшого аналізу виступатимуть передовсім кодифікації приватного права.

5.1.3. Принцип об'єктивної зумовленості юридичного регулювання. Виражає його залежність від зовнішніх, позаюридичних закономірностей як предметно-матеріальних (фізичних, біологічних, психологічних та ін.), так і соціокультурних (функціонально-цільових, інтерпретаційних, логічних тощо). Проявами дії цього принципу є, зокрема, норми, що відображають роль антропологічних (зокрема фізіологічних і психологічних) факторів у цивільно-правовому регулюванні.

Сюди належать положення, які надають юридичного значення фізичному чи психічному стану людини (ст.ст. 348, 373, 488, 489 та ін. ФЦК; §§ 104, 105, 827 НЦУ), її статі (ст. 261 ФЦК), стану здоров'я (ст. 276

ФЦК) чи віку (ст.ст. 144, 276 ФЦК; §§ 828, 1303 НЦУ та ін.). Уявлення про типовий, антропологічно закономірний перебіг подій використовується в законодавчих презумпціях, зокрема в припущенні про «відкриття спадщини в природному порядку» (ч. 2 ст. 722 ФЦК), згідно з якою молодший припускається таким, що пережив старшого тощо.

Закономірності предметно-матеріальних відносин відображає поняття «природи майна», яке вживається в значенні притаманних йому фізичних властивостей, що зумовлюють особливості його господарського використання. Ця конструкція використовується для виокремлення різновидів нерухомого й рухомого майна, які є такими «за своєю природою» (ст.ст. 517–519, 527–528 ФЦК), земельних сервітутів, підставою виникнення яких є «природне розташування ділянок» (ст.ст. 639, 640–648 ФЦК); «речі, яка за своєю природою приносить плоди» (абз. 2 § 1213 НЦУ) тощо. Вказані поняття відображають не лише фізичні, але й господарсько-економічні, соціокультурні закономірності. Цей принцип використовується і в українському законодавстві (ст. 181, 884, 949 та ін. ЦК України).

Виразом об'єктивної зумовленості права виступає, зокрема, принцип його *здійсненності*, згідно з яким реальна фактична можливість юридично значущих дій є необхідною умовою для їх вчинення. Здійсненність права слугує підставою вибору певних способів правореалізації (ст.ст. 276-4, ст. 353-1 ФЦК; §§ 46, 87, 378, 379 НЦУ) та вибору смислів при тлумаченні правочину (ст. 1157 ФЦК, § 2084 НЦУ). Відповідно до положень ЦК України, зобов'язання, змістом якого є виконання певних дій, припиняється неможливістю такого виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає (ст.ст. 607, 855, 879, 899 та ін.).

Неможливість особи перешкодити завданню шкоди (ч. 7 ст. 1384 ФЦК) та непереборна сила як особливий різновид такої неможливості (ст.ст. 1148, 1348, 1631, 1730, 1733 та ін. ФЦК, § 206 НЦУ, ст. 906 ЦК України) звільняють від відповідальності. Неможливість своєчасно

звернутися за допомогою до компетентних органів легітиме самопомогу (§ 229 НЦУ). Неможливість користуватися річчю є підставою «фізичного» переривання позовної давності (ст. 2243 ФЦК) та належить до «серйозних підстав» для розірвання договору (п. 1 абз. 2 § 543 НЦУ). Аналогічні принципи і норми містить і ЦК України. Так, зокрема, широко використовується принцип, згідно з яким фактична неможливість зумовлює юридичну неможливість використання певних способів захисту цивільних прав. Так, у разі неможливості повернути майно в натурі особі, відшкодовується вартість цього майна (ст.ст. 48, 216, 221, 222, 226, 726, 779, 1213); у разі неможливості відновлення попереднього становища власник чи орендодавець мають право на відшкодування майнової шкоди (ст. 395, 779).

За посередництвом категорій можливості та необхідності можуть відображатись не лише фактичні, але й логіко-юридичні закономірності: йдеться, наприклад, про неможливість існування певних правовідносин з огляду на суперечність їх природі (ст.ст. 705, 1234 ФЦК). Про фактичну й логіко-юридичну неможливість йдеться у ст. 8 ЦК України щодо використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин.

«Право, встановлене необхідністю». Необхідність визнавалась джерелом права у творах римських юристів: «ergo omne ius aut consensus fecit aut necessitas constituit aut firmavit consuetudo» («...будь-яке право створене угодою, чи встановлене необхідністю, чи закріплене звичаєм» (D. I. III. 40)). Серед засад, покладених в основу норм сучасного цивільного законодавства, можна виокремити принципи врахування матеріальної необхідності (зокрема фізичної й господарської), необхідності моральної (ст. 244 ФЦК; §§ 1360а, 1230, 1360а, 1361а, 1361в, 1455 НЦУ), логіко-сміслової (абз. 2 § 919 НЦУ) та юридичної (§§ 49, 402, 651е, 666, 727 та ін. НЦУ).

Найпоширенішими з них є принцип врахування матеріальної необхідності. Остання виражається в індивідуальних та суспільних потребах, що підлягають цивільно-правовій охороні та слугує джерелом окремих норм та інститутів цивільного права – необхідної оборони (§ 227 НЦУ), крайньої необхідності (§ 228, 904 НЦУ), необхідного зберігання (ст. 1920, 1949 ФЦК) тощо. У ЦК України через загальну вказівку на ознаку необхідності визначаються види та характер об'єктів правовідносин (ст.ст. 88, 377, 240, 700 тощо) чи способів захисту права (ст. 276); необхідність може зумовлювати конкретний перелік істотних умов договору (ст. 638), зміст повноважень для вчинення правочину (ст. 369) тощо. Суспільна, публічна необхідність виступає підставою для обмеження чи припинення цивільних прав, тоді як необхідність індивідуальна, приватна надає додаткові права або звільняє від певних обов'язків одну зі сторін договору (ст. 321, 346, 350, 351 та ін. ЦК України).

До регулятивних положень, які розкривають зміст господарської необхідності, можна віднести економічну доцільність та уникнення надмірних витрат (§§ 251, 383, 651с, 966, 1779 та ін. НЦУ), забезпечення стабільності існуючих відносин та підтримання їх нормального розвитку. На основі поєднання вказаних засад з деонтичним принципом майново-вартісної еквівалентності в ФЦК сконструйовані норми інституту «права прирощеної власності» щодо рухомих речей, які належать двом різним господарям (ст. 565–577), названі в Кодексі «принципами природної справедливості» (ст. 565). До вказаних принципів можна віднести також і відповідальність за власну вину. У договірних відносинах цей принцип виражають, зокрема, абз. 1 § 254 НЦУ, згідно з яким розмір відшкодування збитків залежить від того, наскільки завдання збитків було зумовлено діями однієї зі сторін зобов'язання.

«Необхідність» та «достатність» як принципи природної домірності. У низці випадків при встановленні підстав виникнення

суб'єктивних прав законодавець використовує терміно-поняття «необхідного» або «достатнього». У приватноправовій сфері оцінка «необхідності» підпорядковується передовсім критеріям доцільності та економічної обґрунтованості (див., напр.: §§ 1577, 1581, 1587b НЦУ). Гносеологічними еквівалентами принципу необхідності виступають «поважні» або «серйозні» «причини», «підстави», «обставини» (ст.ст. 344, 391, 406 ФЦК, §§ 543, 569 НЦУ, ст. 103, 126, 267 та ін. ЦК України), «достатні підстави» (ст.ст. 1844-7, 1851, 1869 та ін. ФЦК, ст. 32, 39, 122, 690, 1212 ЦК України).

Окрім цього, критерії «необхідності» та «достатності» застосовуються для якісного та кількісного оцінювання відповідності окремих дій учасників правовідносин конкретним обставинам справи (наприклад, у конструкції «достатніх заходів» у ст. 1844-5 ФЦК, § 909 НЦУ). Широко використовуване в кодифікаціях поняття «необхідних витрат» (ст.ст. 1375, 1469, 1673 та ін. ФЦК; §§ 526, 536-а, 539, 559 та ін. НЦУ) та конструкція «необхідного утримання» особи (§§ 528, 617, 1472, 1360а НЦУ) слугують для оцінки домірності змісту й обсягу майнових надань сторін у зобов'язанні.

Поняття «необхідного», «домірного», «розумного», «достатнього» строків призначені для оцінки міри відповідності юридично значущих часових умов здійснення прав чи виконання обов'язків фактичним можливостям їх здійснення (§§ 147, 264, 350, 516, 543, 591, 594е, 643, 760, 643, 651е, 701, 1003, 1220, 1360а, 1696, 1964, 2193, 2307 НЦУ).

У ЦК України у відповідних випадках використовуються терміно-сполучення «необхідні витрати» (ст.ст. 72, 339, 390, 589 тощо), «достатні кошти» (221, 1178), «майно, достатнє для відшкодування шкоди» (1179, 1180, 1184), «нормально необхідний час» (ст. 644), «розумний строк» (ст.ст. 666, 670, 672, 680, 684 та ін.), «достатній строк» (ст. 1272) «необхідний розмір земельної ділянки» (ст. 796) «необхідні побутові

умови» (ст.ст. 67, 69) тощо. Якщо вказані поняття відображають не обхідність фактичну, вказують на певні матеріальні потреби, то поняття «необхідний обсяг цивільної дієздатності» (ст. 203) чи «необхідних повноважень» (ст. 369) відображають необхідність юридичну, конвенційну.

5.1.4. Принципи правового пізнання. «Природа речей». «Очевидність». У римському праві, норми якого стали одним з джерел Кодексу Наполеона, категорія природи виступала інструментом осмислення соціальної сутності, «єства» юридичних інститутів (шлюбу, власності, договорів тощо) [докладніше про це див.: 375]. Нині принцип «природи речей», використовуваний в його індивідуалізуючому значенні відображає насамперед функціонально-цільові аспекти інститутів права та конкретних правовідносин. У ФЦК терміно-поняття «сутності», «природи» й «характеру» позначають основний зміст, найбільш типові ознаки договорів (природа їх окремих видів зазвичай розкривається у положеннях першої глави відповідного титулу Книги III ФЦК: купівля-продаж (титул VI); безвідплатний найм майна (титулу X); зберігання (розділ I гл. II титулу XI); доручення (титул XIII); порука (титул XIV) та ін.), юридичних актів (п. 1. ч. 1 ст. 1350); товариства (ч. 2 ст. 1845); окремих об'єктів правовідносин (ст.ст. 1397-3, 1404) тощо.

При цьому може йтись як про загальний зміст інститутів права, так і про індивідуальні особливості конкретних відносин (ч. 2 ст. 1256 ФЦК). З категорією «природи» тісно пов'язане правоінтерпретаційне поняття «цільового призначення», застосовуване до юридичного режиму майна (ст.ст. 222, 523, 567 ФЦК), (ст.ст. 1041, 1404, 1498 та ін. ФЦК; § 98 НЦУ), та поняття «мети», яке може стосуватись, зокрема, юридичних процедур (§ 48 НЦУ) чи договірних зобов'язань (§§ 328, 620, 730 НЦУ).

У ЦК України йдеться про права та обов'язки, які за своєю природою можуть належати лише людині» (ч. 1 ст. 91), про «природу правочину» (ч. 1 ст. 229). Згідно з положеннями ЦК України, «суть зобов'язання»

(«суть договору», «суть відносин сторін») виступає додатковим джерелом індивідуально-правового регулювання, визначаючи зміст прав і обов'язків сторін договору, та можливості застосування до договору окремих норм цивільного законодавства. (ст.ст. 6, 628, 656, 714 та ін.).

«Сутність зобов'язання» може виступати джерелом вимог, які мають не лише суто юридичний, але й етико-правовий характер. Так, згідно зі ст. 1135 ФЦК, «домовленості зобов'язують не лише до того, що в них вказано, але також і до всіх наслідків, котрі справедливість, звичаї чи закон пов'язують із зобов'язанням згідно з його характером».

Окрім «сутності зобов'язання» та «відносин сторін» § 1360а (1) НЦУ), джерелом індивідуального цивільно-правового пізнання й регулювання можуть виступати також «обставини справи» (§§ 164, 612, 632, 701, 1374, 1381 та ін. НЦУ; ст.ст. 1728, 2221 та ін. ФЦК). У диспозитивних нормах «обставини справи» слугують джерелом виявлення змісту правовідносин (§§ 168, 292, 620, 1066 НЦУ) та особливостей здійснення прав і виконання обов'язків їх учасниками (§§ 269, 271 НЦУ). Згадані положення можуть розглядатись як приклади апелювання до інтелектуальної очевидності, який є гносеологічним корелятом принципу «природи речей». Очевидність відображає певні стійкі інтерпретаційно-комунікативні зв'язки, без посередньо переконливі для суб'єктів індивідуально-правового регулювання закономірності розуміння й смислоутворення, яким надається юридичне значення.

До юридичних засобів формалізації принципу очевидності належать, насамперед, поняття «явне» й «очевидне», котрі в юридико-технічному плані постають як терміни, що використовуються у складі низки терміносполучень, у яких вони набувають специфічного правового значення (наприклад, «явно злочинний наказ», «явна несправедливість вироку», «явно завищені витрати»). В українській мові поняття «явне» й «очевидне» є синонімічними, з огляду на що з'ясування змісту одного з

них дозволяє певним чином уточнити значення іншого [див., напр.: 335, с.237, 377].

Погоджуючись з інтерпретацією очевидності як деякої безпосередньої достовірності [див., напр.:164-а], зауважимо, що очевидність не зводиться до достовірності чуттєво-матеріальної (очевидність емпіричних фактів), оскільки у багатьох ситуаціях «очевидність» спирається на певне передрозуміння, яке зумовлюється чи то практичним досвідом, чи умоглядно-теоретичним пізнанням. З огляду на це серед різновидів юридично значущої очевидності можна розрізнити очевидність «зовнішню», чуттєво-матеріальну, та очевидність «внутрішню» – інтелектуальну (логіко-сміслову) та моральнісну (ціннісну). Якщо перша дозволяє встановлювати значення соціально-поведінкових актів й слугує основою соціальної комунікації, то друга опосередковує процеси пізнання юридично значущих явищ і ґрунтується на інтелектуальному й моральнісному видах досвіду.

Отже, можна виокремити два значення вказаного поняття: а) «зовнішня», досвідна очевидність (ст.ст. 183, 642, 689, 778, 1273 та ін. ФЦК); б) «внутрішня» – інтелектуальна (ст.ст. 24-2, 350, 503, 1176–1177, 1994 ФЦК) та/або моральнісна очевидність (ст.ст. 1579, 280-1 ФЦК; §§ 138, 319, 660 НЦУ). Пізнавальний принцип інтелектуальної очевидності покладено, зокрема, в основу інститутів «загальновідомих фактів» (ст.ст. 283, 285-1 ФЦК) та «визнання цивільного стану громадян» (ст.ст. 195, 311-1–311-3 та ін. ФЦК).

У ЦК України терміно-поняття очевидності, вжите в його «внутрішньому», інтелектуальному значенні, характеризує сприйняття контрагентом за договором неможливості належного виконання зобов'язання його другою стороною (ст.ст. 538, 740, 849, 1056), міру обтяжливості умов договору для його учасника (ст. 634). В окремих випадках це поняття використовується в його матеріально-сенсуалістичному значенні (коли йдеться про вчинення продавцем дій, які явно

свідчать про те, що відповідний товар не призначений для продажу (ст. 699). Прикметною є вказівка на «найбільш очевидний» для покупців спосіб їх інформування користувачем про використання ним торговельної марки та інших позначень (ст. 1021). Юридичні очевидності об'єктивуються також у неспростовних презумпціях, котрі покладаються до основи норм та інститутів права (скажімо, презумпція психо- й фізіологічної нездатності малолітніх до створення власної сім'ї); у процесуальних нормах, котрі звільняють від доказування загальновідомих фактів (ч. 2 ст. 61 ЦПК України).

Кількісне домінування тих випадків, коли терміни «явне» та «очевидне» вживаються у заперечувальному, «негативному» – з правової чи моральної позиції – значенні («очевидні порушення правил», «очевидне порушення строків», «явно непристойна поведінка», «явна зневага» та ін.), порівняно з тими випадками, коли вони відображають юридично- чи морально-нейтральні ситуації, свідчить, на наш погляд, про своєрідну смислову «граничність», транс-кордонність понять очевидного (явного): уявлення про очевидність тих чи інших обставин зазвичай пов'язуються з найбільш істотними порушеннями меж допустимої поведінки або ж із іншим граничними виявами певних якостей, дій, явищ чи процесів, що мають соціонормативне значення. Сам ступінь, міра виявлення названими феноменами своєї якісної визначеності сягає настільки високого рівня, що визнання відповідної якості того чи іншого явища стає домінуючим, а відтак її наявність – у конкретно-історичній суспільній свідомості – може вважатись безспірною.

Зазначені категорії відображають ситуації, коли поведінка особи настільки виходить поза рамки дозволеного, що факт такого порушення – як вважається – повинен бути достовірним для будь-якого учасника відповідних правовідносин (законодавець у таких випадках говорить про явну (очевидну) «протизаконність» або ж про «протиправність»),

«несправедливість», «непристойність» тощо); в інших же випадках така достовірність стосується інших граничних проявів тих властивостей дій, явищ, процесів, котрим надається юридичного значення. Тут правотворча й правозастосовна практика апелюють до загального соціонормативного (моральнісного) досвіду. На правозастосовному рівні «явна несправедливість», так само як і «явна незаконність», поведінки встановлюються за допомогою морально-правової інтуїції, опертої на типовий соціальний досвід, на загальне сприйняття законослухняної («правозгідної» (З.В. Ромовська)) чи моральнісно допустимої поведінки.

Стосовно правової очевидності «природність» виражає її загальний характер. «Негативні», конотації поняття очевидного формально позначають змістовно-сміслові межі інтерпретації соціонормативних принципів. Більш проблематичним моментом видається змістовна конкретизація «позитивних» загальноочевидних уявлень. В обох випадках соціокультурними передумовами конкретизації є існування «інтерпретаційної спільноти» «з усталеним інструментарієм (технікою) забезпечення розуміння, стереотипами тлумачення й власним уявленням про здоровий глузд», що виконує функцію смислового обмеження у процесі прийняття інтерпретаційних (зокрема, юридичних) рішень [56, с.14].

Усі випадки використання понять «очевидного» та «явного» в кодифікаціях України можна пов'язати із трьома групами їх значень. А саме:

а) із загальнопоширеними, типовими для масової суспільної свідомості чи для свідомості широкого кола учасників суспільних відносин значеннями, смислами певних дій, явищ, процесів (*загальна очевидність*). В українському законодавстві вживаються, зокрема, терміносполучення «жінки з явними ознаками вагітності», «особи з явними ознаками інвалідності» (ст. 425 Митного кодексу України); «явна небезпека для життя» (ст. 153 Кодексу законів про працю України); «очевидна

арифметична помилка» (ст. 160 Кодексу адміністративного судочинства України, КАС України); «явні сліди злочину» (ст. 106 Кримінально-процесуального кодексу України); «явна неповага до суспільства»; «явна злочинність» (ст.ст. 296, 41 Кримінального кодексу України, КК України), «продавець явно визначив, що відповідний товар не призначений для продажу» (ст. 699 Цивільного кодексу України), «явне пошкодження багажу» (ст. 190 Кодексу торговельного мореплавства України) тощо. У практиці вищих судових інстанцій використовуються посилання на «очевидну невідповідність грошового знака чи державного цінного папера справжнім»; «психічний стан, що не становить очевидної небезпеки», тощо.

Особливе значення мають конституційні засади правової очевидності. У статті 60 Конституції України [190-а] проголошується: «Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність». Ці положення конкретизуються у частинах 2–4 статті 41 КК України: «Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ або розпорядження. Особа, що виконала явно злочинний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах» [198-а]. В основу цього принципу покладена, зокрема, така ідея: кримінальна відповідальність настає за вчинення явно недопустимих з точки зору панівної суспільної моралі дій. Тому то й тяжкими й особливо тяжкими злочинами зазвичай визнаються лише явно аморальні діяння, котрі зазнаки становлять особливу суспільну небезпеку.

Розглядувані значення понять очевидного та явного не слід змішувати з тими випадками, коли юридичне значення отримує суб'єктивна інтелектуальна очевидність як внутрішня переконаність особи в наявності

певних юридичних чи фактичних обставин (такий різновид очевидності об'єктивується, наприклад, в інституті відповідальності за винесення завідомо неправосудного рішення чи вироку). Тут очевидність позбавлена всезагального характеру, а натомість виступає виключно ситуативним та індивідуально-суб'єктивним елементом конкретного юридичного складу. Натомість, очевидність як природно-правова категорія характеризується власне своїм інтерсуб'єктивним значенням, яке є загальним, спільним для уявлень відповідного кола суб'єктів, а отже є об'єктивним стосовно свідомості кожного окремого індивіда. У цих випадках категорії «явного» й «очевидного» виражають такий модус раціональності, як практичний розсудок, «здоровий глузд». Перефразовуючи термінологію римських юристів, можна сказати, що йдеться про «розуміння того, що розуміють усі» (D. XXII. VI. 9). Для сучасної правореалізаційної й правозастосовної юридичної практики такий підхід залишається цілком прийнятним, виходячи насамперед із суто практичних міркувань.

б) зі *«спеціалізованою», професійною очевидністю*. Ілюстрацією такого розуміння очевидності може слугувати визначення поняття винахідницького рівня, наведене у статті 7 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»: «Винахід має винахідницький рівень, якщо для фахівця він не є очевидним, тобто не впливає явно із рівня техніки». [352]. У цьому випадку, на відміну від попереднього, коло суб'єктів-носіїв «очевидних уявлень» звужене лише до фахівців відповідного профілю (в контексті цитованого закону йдеться про певні галузі технології). Таке звуження відбувається у будь-яких випадках, коли від учасників правовідносин чи правозастосовців вимагаються певні спеціальні знання. У цьому випадку йдеться про «феномен загальної професійної свідомості, яка виявляється в окремих правозастосовних актах, ухвалених окремими професіоналами» [56, с.14]. Відповідно може йти мова, скажімо, про очевидність інженерно-технічну («явна неможливість закінчення

роботи у строк» (ст. 849 ЦК України), економічну («явно завищені витрати»), юридичну («очевидні ознаки протиправності рішення, дії чи бездіяльності» (ст. 117 КАС України); «очевидна незаконність» (ст. 303 ЦПК України)) тощо. Про цей різновид очевидності йдеться у висловлюванні А. Барака: «існують можливості, котрі кожен знаючий юрист може легко визначити як законні, і існують інші рішення, котрі будь-який юрист негайно відкине як незаконні... Спираючись на цей стандарт знаючих юристів чи спільноти юристів, я пропоную його як стандарт для визначення законності можливостей» [24, с.17].

Безперечно, в кожному разі необхідний ступінь обізнаності у певній сфері може відрізнятись. Так, наприклад, стосовно митних правил, згідно з принципом «незнання закону не звільняє від юридичної відповідальності за його порушення», йдеться про знання саме тих правил, котрі регулюють поведінку учасників митних правовідносин. Ясна річ, зрозуміло, що обсяг таких «обов'язкових знань» обмежується виключно необхідністю виконання обов'язків, встановлених законом, – на наш погляд, за умови, що останній відповідає якісним характеристикам поняття «закон» [129, с.201-202]. Адже, поведінка, що відповідає саме таким обов'язкам, власне й становить зміст «правомірних очікувань» з боку держави стосовно поведінки учасників правовідносин. У випадках же, коли йдеться, наприклад, про «явні недоліки роботи» (ст. 853 ЦК України), їх очевидність залежить від характеру роботи, від, так би мовити, ступеня її спеціалізованості. Однак відомо, що загальною тенденцією сучасного цивілізаційного розвитку є дедалі більше зростання рівня складності тієї інформації, знання якої є необхідним для безпечного існування учасників суспільних відносин, для реалізації їх потреб та ефективного здійснення ними своїх інтересів.

Отже, оцінкова категорія очевидного виявляється пов'язаною з діючими у конкретному суспільстві стандартами обізнаності. Відтак,

необхідний для участі у відповідних суспільних відносинах зміст та обсяг обізнаності становлять когнітивну основу стандартів очевидності та виступають емпіричною основою нормативних образів «розумного учасника» правовідносин. Своєю чергою, такі зміст та обсяг істотно зумовлюються типовими конкретно-історичними особливостями тих чи інших суспільних відносин (економічних, політичних, сімейних тощо).

Стосовно конструкції «явної злочинності наказу чи розпорядження» (ст. 41 КК України) слід вказати на слушне зауваження представників науки кримінального права про те, що визнання певної поведінки людини злочином (криміналізація діяння) чи виключення її з кола злочинної (декриміналізація діяння) є безперервним процесом оцінки відповідності чи невідповідності цієї поведінки потребам суспільного розвитку (об'єктивний чинник) [198, с. 65]. Однак у кожен конкретно-історичний момент існує такий загальний ступінь професійної обізнаності, який дозволяє оцінити відданий наказ на предмет його явної протизаконності чи злочинності. З огляду на це в низці міжнародно-правових актів та документів (Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку, 1990; Статут міжнародного військового трибуналу, Декларація про поліцію, 1979; Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку та ін.) знайшла своє втілення так звана «доктрина розумних багнетів», суть якої полягає в обов'язку військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, органів державної безпеки відмовитись від виконання явно злочинних (явно протизаконних) наказів [91, с. 123-124].

в) з індивідуальними стандартами очевидності. З іншого боку, є чимало випадків, коли стандарти обізнаності визначаються ще й особливостями індивідуального сприйняття, зокрема якщо йдеться про відносини особистісного характеру чи про відносини між людиною й державою, а також про інші правовідносини, в яких з огляду на типове

співвідношення реальних владних можливостей їх учасників людина виступає соціально слабшою стороною. У таких ситуаціях індивідуалізація правозастосовних підходів слугує засобом вирівнювання істотних фактичних відмінностей у становищі учасників правовідносин, що, своєю чергою, сприяє гуманізації сучасного юридичного регулювання. У наведених випадках правозастосовцем має бути відшуканий індивідуальний стандарт очевидності, тобто визначено зміст та обсяг таких сприйнятів та уявлень, котрі могли й повинні визначати поведінку конкретного учасника правовідносин.

У будь-якому випадку завданням правозастосовця – особливо у кримінальних справах – є з'ясування всіх обставин, від яких залежить можливість притягнення особи до відповідальності, зокрема рівня її поінформованості про можливі наслідки її поведінки. Не можна виключати випадків, коли такий рівень з незалежних від людини причин не дозволив їй усвідомити злочинний характер відповідного наказу. Тому кваліфікація наказу чи розпорядження як явно злочинних має здійснюватись лише з урахуванням всіх обставин справи, зокрема тих, поінформованість щодо яких є необхідною умовою оцінки відповідності наказу мінімальним стандартам моральності й правомірності.

Потреби юридичної практики вимагають змістовного обмеження й конкретизації загального поняття очевидності. Таке обмеження може визначатись як коло учасників типових суспільних відносин, чие сприйняття береться до уваги, так і, у відповідних випадках, індивідуальними особливостями їх учасників. Так, стандарти юридично значущої очевидності знаходять найбільш широке застосування у господарських правовідносинах та й загалом у тих відносинах, у яких загальносуспільні інтереси юридичного регулювання («спільне благо») перешкоджають наданню нормативного значення особистісним чинникам.

Водночас, з урахуванням існуючої у демократичних юридичних системах правозастосовної практики, можна констатувати, що в низці правовідносин такі чинники можуть набувати юридичного значення. Зокрема, йдеться, по-перше, про правовідносини суто особистісного (міжособистісного) характеру; по-друге, про відносини між людиною й державою; по-третє, про деякі інші правовідносини, в яких, з огляду на типове співвідношення реальних владних можливостей їх учасників, людина виступає соціально слабшою стороною.

У таких ситуаціях індивідуалізація стандартів явного й очевидного спрямована на виявлення об'єктивних, не залежних від актуально наявної волі людини особливостей індивідуального сприйняття, й слугує засобом вирівнювання істотних відмінностей у фактичному становищі учасників правовідносин і сприяє гуманізації сучасного юридичного регулювання. При трансформації загальноочевидного в індивідуально-очевидне відбувається, з одного боку, конкретизація визнаних суспільством стандартів обізнаності, а з іншого – їх змістовне збагачення.

5.1.5. Моральні принципи у цивільно-правових кодифікаціях.

Проблема закріплення і застосування морально-правових принципів у цивільному праві вже отримала монографічне висвітлення в сучасній літературі [див., напр.: 189; 130; 51; 329; 345]. У сучасному приватному праві принципами розподілу матеріальних та нематеріальних благ, які виражають деонтичні засади регулювання майнових та особистих немайнових відносин, виступають свобода індивідуального волевиявлення та формальна рівність осіб, обов'язковість виконання договорів, які не суперечать добрим звичаям і публічному порядку; недоторканність майнової та немайнової сфер особистості; повне відшкодування шкоди особою, з вини якої її завдано, добросовісність, розумність тощо. Є. О. Харитонов відносить до найважливіших принципів приватного права, закріплених у ФЦК, формальну рівність громадян перед законом,

необмежене право приватної власності та його всебічний захист, свободу укладення договорів, закріплення вимоги справедливості у правовідносинах [див.: 502, с. 133]. Проблема смислових зв'язків між цими принципами та природно-правовою думкою тут докладно не висвітлюватиметься. Однак, як відзначалось у підрозділі 1.3.4, якщо імперативний характер морально-правових принципів ґрунтується на самому лише факті їх інституціоналізації у соціонормативній практиці, підстав для визнання такого підходу юснатуралістичним немає.

У розглядуваному тут аспекті особливе значення має загальний принцип обмінної справедливості (лат. – *iustitia commutativa*), який опосередковує моральну оцінку й балансування насамперед економічних, а іноді й інших соціальних можливостей учасників цивільних правовідносин. В окремих випадках законодавець послуговується категорією справедливості також у ширшому значенні загальної справедливості (лат. – *iustitia generalis*), яка передбачає оцінку не лише економічних, але й інших, зокрема соціологічних і психологічних чинників (абз. 2 § 251, абз. 1 § 343 НЦУ).

У НЦУ справедливість закріплено як принцип зважування правомірних інтересів (§ 554а), як якісну характеристику правозастосовного розсуду (§§ 315, 319, 660, 745 та ін.) і як загальний критерій для ухвалення рішення (§§ 320, 1361, 1361а та ін.). Справедливість також може виступати як суто формальна «пропорційність», яка може проявлятися, наприклад, у розподілі експлуатаційних витрат (§§ 556а, 559а, 560 НЦУ) чи обов'язків між спадкоємцями (§§ 2059, 2148 НЦУ), або ж як матеріальна справедливість, яка в цивільному праві означає насамперед майново-вартісну еквівалентність (ст.ст. 208, 271; 385, 1448 ФЦК; §§ 536, 1039 НЦУ). Типовою цивільно-правовою конструкцією, яка виражає останній принцип, є «домірна компенсація» (§§ 552, 591а, 642, 655 та ін. НЦУ).

Майново-вартісні закономірності цивільного обігу, які є джерелом існуючих суспільних уявлень про справедливість, зумовлюють не лише

загальні формально-структурні принципи «обмінної» справедливості, але й існування її змістовно-сміслових, матеріальних меж. Виявом цього стала середньовічна концепція «справедливої ціни» (*iustum pretium*), а згодом доктринальний принцип «надмірної шкоди» (*laesio enormis*), сприйнятий в європейських кодифікаціях (ст. 1674 ФЦК, § 138 НЦУ, § 934 АЦУ).

Як зазначають з цього приводу К. Цвайгерт та Г. Кьотц, «думка про підозрілість нерівноправних договорів настільки явно імпонує почуттю справедливості, що її в кінцевому підсумку не змогли обійти мовчанням» [514, с.14]. При цьому, однак, юридичного значення надається лише тим випадкам, коли несправедливість розподілу майнових благ можна визнати явною, – тобто, коли нееквівалентність сягає ступеня безпосередньої переконливості для «розумних осіб». Відображенням такої інтелектуальної та моральної очевидності є конструкція «явної несправедливості» (ст.ст. 1579, 280-1 ФЦК; §§ 138, 319, 660 та ін. НЦУ). У згаданих нормах встановлюється юридична нікчемність «явно несправедливих» приватних актів; принцип незастосування загальних правил, якщо таке застосування призведе до «явно несправедливих» наслідків.

У недоговірних відносинах проявом матеріальної справедливості є загальний принцип відшкодування шкоди особою, яка є винуватою в її завданні, – принцип, «зобов'язаний своєю появою видатним представикам науки природного права» [514, с. 362, 387] XVI–XVII ст., особливо Г. Гроцію і Ж. Дома. Під впливом природно-правових ідей доби Просвітництва цей принцип було введено до Пруського загального земського уложення (§ 1, I 6), до АЦУ (§ 1295) та до ФЦК (ст. 1382), а згодом загальне застереження про деліктну відповідальність було сприйняте іншими кодифікаціями цивільного права: Швейцарським зобов'язальним законом 1911 р. (ст. 41), ЦК Греції 1940 р. (ст. 914), ЦК Португалії 1966 р. (ст. 483), ЦК Італії 1942 (ст. 2043) і ЦК практично всіх колишніх соціалістичних держав [див.: 514, с. 388.].

Виразом природно-правової ідеології в ФЦК є також загальний принцип недоторканності особистих немайнових прав, який відтворює закономірності функціонування ліберально-демократичної суспільно-політичної організації: пріоритетне значення людської особи, заборона посягань на її гідність (ст. 16, 371-1); право людини на недоторканність з моменту її народження (ст. 16), на фізичну недоторканність (ст. 16-1–16-9); на недоторканність приватного життя (ст. 9) тощо.

Що ж до НЦУ, то сам кодекс не містить детальних норм про особисті немайнові права. Щоправда, абз. 1 § 823 НЦУ передбачає захист таких фізичних благ індивіда, як здоров'я, свобода, тілесна недоторканність, а § 12 захищає право на ім'я, визнане «іншим правом» у розумінні § 823 НЦУ. Окрім цього, § 824 охороняє право на ділову репутацію особи. Особливе значення має загальне застереження § 826, яке передбачає обов'язок відшкодування шкоди, завданої умисно й способом, який суперечить «добрим звичаям». Права особистості відображає, зокрема, й обов'язок отримувача послуг вживати заходів з урахуванням стану здоров'я, моралі і віросповідання особи, яка надає послуги (абз. 2 § 618 НЦУ). У юридично-регулятивному плані суттєво, що 1954 р. Федеральний суд Німеччини визнав право особистості «іншим правом» в сенсі абз. 1 § 831 НЦУ, вказавши, із посиланням на Конституцію, що воно як таке підлягає цивільно-правовому захисту. Відтоді інститут особистих немайнових прав активно розвивається в судовій практиці та спеціальному законодавстві Німеччині [див.: 514, с. 486]. У нормах інституту особистих немайнових прав («прав особистості») закріплено моральні цінності, котрі визначають засади публічного порядку й виступають загальними засадами здійснення приватних прав.

В українському законодавстві найбільш розгорнуте і систематичне закріплення особисті немайнові права отримали з прийняттям нового ЦК, в якому цим правам присвячено Книгу другу кодексу [520]. Суттєве

значення має і ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [190], в розділі I якої закріплено низку прав цивільно-правового характеру. Однак загалом, попри запровадження цілої низки нових норм, покликаних забезпечувати охорону і захист цих прав, їх реальне місце у правозастосовній практиці поки що залишається відносно незначним. Основною категорією справ, що виникають із особистих немайнових відносин, та які розглядаються судами України, є справи про спростування неправдивої інформації.

Основними причинами такої ситуації є перехідний, транзитивний характер сучасного українського соціуму, в якому продовжують діяти поведінкові стереотипи, вироблені за тоталітарної доби. Водночас поступовий перехід від традиційного до модерного типу організації соціуму, підвищення значущості інституту судочинства як інструменту захисту приватних інтересів, не може не призводити до певних змін у суспільній свідомості, пов'язаних зі сприйняттям ліберальних цінностей й, передовсім особистих немайнових прав особи.

5.1.6. Розумні очікування у сфері приватного права. Типові зразки поведінки, які складаються в приватноправових відносинах – насамперед у сімейній сфері та в практиці господарювання – стають основою правомірних, або ж «розумних» очікувань [113, с.113–122] учасників цих відносин.

У 1980-х рр. концепція захисту законних очікувань (*protection of legitimate/reasonable expectations/perceptions*) почала застосовуватись в адміністративній юстиції Великобританії як інститут природного права [28]. В останні роки вивченню принципу законних очікувань в контексті не лише міжнародного й національного публічного, але й приватного права почала приділятися у літературі певна увага [див.: 28; 113, с.113-122]. Такі очікування є необхідними смисловими передумовами соціальної комуніка-

ції, які виражають закономірності соціально-комунікативні [339, с. 44, 154].

Як відзначав В. Майгофер, «входячи у певний соціальний образ, я «стаю собою»: вивищуюсь над максимую автономного власного світу і підпадаю під гетерономний імператив спільного світу, за посередництвом якого справжність буття кожного соціального образу накреслена наперед, задана як певний Хтось: як орендар або покупець, лікар або суддя, батько або сусід» [231, с.253]. Згідно з В. Майгофером, ці соціальні образи задаються «смісловим взаємозв'язком соціального світу». З нашої точки зору, тут потрібно говорити не лише про суто ідеальну, смислову реальність соціального світу, але про саму юридичну діяльність, про іманентні закономірності постійно відтворюваного в суспільній практиці розподілу різноманітних благ, у рамках якого, власне, і формуються нормативні образи й «соціальні ролі» його учасників. Конкретний зміст цих ролей не є позачасовим та універсальним, але конкретно-історичним і культурно зумовленим. Такий зміст суттєво детермінується існуючими загальносоціальними потребами.

Видається доречним навести деякі причини несприйняття сучасним правознавством соціологічної теорії ролей, спробою застосування якої у філософії права є згадана концепція В. Майгофера. Як видається, такі причини чітко відображені в позиції Г.В. Мальцева: «Постає питання про те, наскільки соціальні ролі і рольові очікування можуть бути нормативними за умови, що вони являють собою мисленнєві конструкції, які приводяться в дію мотиваційною силою таких чинників як інтереси, потреби, емоції. В остаточному підсумку регуляторами суспільних відносин виступають не соціальні ролі як такі, а вказані чинники, що стоять за ними... ..Саме з ними, а не з соціальними ролями, повинна мати справу юриспруденція» [250, с.420]. «Те, що називають регулятивною дією соціальних ролей, є мотиваційною силою перетворених інтересів, потреб

та емоцій. У рольових ситуаціях саме вони виступають як автентичні регулятори, а сама роль – як збірна конструкція з дій, формул, ситуацій, котра надає певний об'єднуючий смисл акту соціального регулювання» [250, с.420].

Г. В. Мальцев визнає деякі позитивні результати соціологічної теорії ролей на мікросоціальному рівні, на відміну від рівня макросоціального, публічно-правового. Так, з юридичної токи зору, самостійний інтерес становлять окремі блоки цієї теорії, передовсім соціальні очікування («експектації») і соціальні статуси. З позицій функціонального аналізу «очікування є рольовими і водночас статусними в тому сенсі, що вони формуються як вимоги, які відповідають певним ролям і статусам, які висуваються особами одна одній в ситуаціях взаємодії. У такому трактуванні експектація набуває значення категорії, максимально наближеної до поняття соціальної норми» [250, с.421].

Якщо у філософсько-правовому плані зміст соціальних норм визначають саме потреби та інтереси, то в суто практичному, юридико-прикладному аспекті низку відносно визначених норм позитивного, насамперед приватного, права може бути конкретизовано за посередництвом конструкції соціальних очікувань, яка виступає інтегрованим ідеальним виразом різного роду суспільних потреб та інтересів. Так, зокрема, поширеним є положення, згідно з яким внаслідок самого лише факту шлюбу подружжя спільно бере на себе обов'язки годувати, утримувати й виховувати своїх дітей (ст. 203 ФЦК). З цього ж факту виникає й обов'язок подружжя взаємної вірності, підтримки й допомоги (ст. 212 ФЦК). Наведені положення закріплює загальні принципи традиційної моралі сімейних відносин. Стандарти батьківської поведінки можуть відображатися, зокрема, у ставленні членів сім'ї до дитини «як до власної» або ж, з іншого боку, у ставленні дитини до її фактичних вихователів «як до батька й матері» (ст. 311-2 ФЦК); чи, наприклад,

проявляться в образі поведження «як батько» (ч. 3 ст. 314 ФЦК). Виразом моделі належної господарської поведінки в ФЦК є юридична фікція «дбайливого господаря» – (фр. *bon pure de famille*, від лат. *bonus pater familias*, «дбайливий і турботливий глава родини» – пер. А. А. Жукової та Г. А. Пашковської [див.: 495, с. 377, 392, 451, 638, 664] (ст.ст. 450, 479, 601, 627 та ін. ФЦК).

У НЦУ зміст типових соціальних очікувань у вказаних сферах акумулюється, відповідно, в конструкціях «батьківської турботи» (1626-1698в), «належної дбайливості» (п. 2 абз. 2 § 543), «належного ведення господарства» (§§ 581, 588), 1039), «належного управління майном» (§ 1451). Смісловою основою згаданих стандартів виступають морально-нормативні образи «турботливого батька», «турботливої матері», «шанобливої дитини», «дбайливого господаря», які породжують відповідні правомірні очікування та слугують джерелом відповідних прав та обов'язків. Конструкції «материнської турботи та піклування» та «батьківського піклування» використовуються і в сімейному законодавстві України (ст.ст. 127, 164 СК України) [442-а].

До норм цивільного права, безпосередньо пов'язаних із засадою розумних очікувань, належать зокрема ті, які передбачають виражений у поведінці «обов'язок знання певних обставин» як умову ненастання негативних юридичних наслідків для особи. Засобом охорони таких очікувань є вказівка НЦУ на обставини, про які звичайний учасник відповідних відносин в аналогічній ситуації повинен був би знати (§§ 122, 123, 142, 166, 169, 173, 179, 674, 678, 1472, 1698а, 2140 НЦУ). Недопустимим вважається грубе порушення такого стандарту – незнання внаслідок власної грубої недбалості. З іншого боку, зміст вимог звичайної обачності може включати і необов'язковість знання чи передбачення певних обставин (абз. 2 § 254, 694 НЦУ). Принцип розумних очікувань виражає

також правило ст. 1150 ФЦК про можливість передбачення збитків як обов'язкову умову відповідальності за них.

У цивільному праві України сферами застосування принципу розумних очікувань є встановлення початку перебігу позовної давності (ч. 1 ст. 261 ЦК), визначення критеріїв добросовісності, підстав відповідальності та розподілу обов'язків учасників зобов'язань (абз. 2 ч. 1 ст. 614, ч. 4 ст. 226, ч. 1 ст. 388 ЦК), підстав розірвання договору (абз. 2 ч. 2 ст. 651 ЦК) тощо. У ЦК юридико-технічними формами виразу розглядуваного принципу слугують терміно-поняттєвими конструкції «довідався або міг довідатися» (ст.ст. 249, 258, 261, 1009), «дізналася або могла дізнатися» (ст.ст. 1214, 1224, 1281), «не знав і не міг знати» чи, навпаки, «не міг не знати» (ст.ст. 92, 122, 221, 249 та ін.) (відзначимо, що в ЦК УРСР 1963 року [519] у відповідних випадках використовувалось терміно-поняття «не повинен був знати», яке, на наш погляд, більш точно відображає суть відповідних відносин); вказівки на те, що особа «могла припустити» (ст. 226), або що «можна припустити», виходячи з обставин (ст.ст. 47, 217), або на що «розраховувала» при укладенні договору (ст.ст. 535, 651, 652, 1121). Стосовно критеріїв винної поведінки йдеться про вжиття всіх залежних від особи заходів задля належного виконання зобов'язання (ст. 614). У ст. 945 ЦК йдеться про неможливість очікування вжиття заходів з боку покладавця щодо забезпечення схоронності речі.

У принципі розумних очікувань можна розрізнити як приватні, так і публічні аспекти. У першому випадку йдеться про конкретний зміст очікувань самих учасників правовідносин, тоді як у другому – про очікування суспільства стосовно їхньої поведінки у цих відносинах. Вочевидь, лише в останньому випадку може йтися про типізацію й юридичну стандартизацію очікувань, необхідну для ефективного правозастосування. Буттєвою основою цього виду очікувань є загально-суспільні потреби та інтереси.

У правозастосовній практиці застосування принципу розумних очікувань опосередковують певні поведінкові стандарти. Так, у зарубіжному та міжнародному приватному праві принципу правомірних очікувань відповідає фікція «розумної людини», яка дотримується звичайної міри обачності («reasonable man of ordinary prudence») – «людини обачної» («homme avisé»), або такої, що «виявляє дбайливість, необхідну в цивільному обігу» (абз. 2 § 276 НЦУ). У ст. 652 ЦК України використовується стандарт «всієї турботливості та обачності», яка вимагається від сторони договору щодо усунення причин, які зумовлюють істотну зімну обставин; «належної турботливості» установника управління чужим майном (ст. 1043), а також йдеться також про обачність комісонера при виборі третьої особи в договорі комісії (ст. 1016).

Невикористання законодавством та судовою практикою України фікції «розумної людини» наразі може бути пояснено, на нашу думку, передовсім наступними причинами. По-перше, триваючим впливом методологічних настанов цивілістики радянського періоду, яка, відповідно до панівних стандартів наукової обґрунтованості та об'єктивності, зазвичай усувала з поля розгляду чинники суб'єктивного характеру. По-друге, відсутністю усталених нормативних зразків правомірної поведінки у цивільних відносинах, що зумовлено недостатньою розвиненістю цивільного обігу. Як видається, є підстави вважати, що розвиток ринкових відносин може призвести до підвищення уніфікованості приватно-правового регулювання, внаслідок чого розглядувані стандарти діятимуть і у вітчизняній юридичній системі. Водночас слід вказати на те, що вже нині в ЦК України до загальних засад українського законодавства віднесена засада розумності. Законодавчо закріплено презумпцію розумності поведінки особи при здійсненні нею цивільних прав (ст. 12 ЦК). Це створює легальну підставу для застосування вказаної загальної засади у випадках, які вимагають звернення до стандарту розумної людини.

Як свідчить усе наведене в цьому підрозділі, у кодифікованих актах європейських держав позитивація природного права відбувається за посередництвом природно-правових принципів як положень, які виражають закономірності державно-юридичної діяльності в суспільствах модерного типу.

Загальні принципи права слугують опосередковуючою ланкою між природно-правовою ідеологією й законодавством. Виразом природно-правових ідей у приватно-правових кодифікаціях є декілька груп загальних принципів юридичної діяльності, а саме:

– онтологічні принципи, які виражають об'єктивну зумовленість юридичного регулювання. У цивільних кодифікаціях матеріальна зумовленість права виступає джерелом правотворчості, зокрема, закріплення законодавчих презумпцій; принцип фактичної здійсненості права є однією із загальних засад виконання зобов'язань» принцип «права, встановленого необхідністю» слугує основою юридичних інститутів та норм, які передбачають деяку фактичну (насамперед життєву чи господарську) необхідність як підставу виникнення правовідносин;

– деонтологічні принципи, які відображають загальні й специфічні для приватного права закономірності обміну матеріальними і нематеріальними благами.

До таких принципів належать, по-перше, принципи формально-процедурні, котрі є втіленням універсальних приватноправових закономірностей (свобода індивідуального волевиявлення та юридична рівність, обов'язковість приватних домовленостей, які не суперечать публічному порядку і панівній суспільній моралі тощо; по-друге, принципи матеріально-змістовні, змістом яких є: загальні засади функціонування ринкової економіки (економічна свобода, господарська доцільність, захист майнової сфери особи, забезпечення ефективного господарського обігу тощо) та конкретно-історичні закономірності політико-правової організації

ліберально-демократичного, а згодом соціально-демократичного суспільства (повага до людської гідності, недоторканність особистих немайнових благ тощо). Якщо перша група означених принципів виражає буржуазну утилітаристську мораль, то друга – мораль індивідуалістичну й ліберально-лібертарну, покладену в основу функціонування економіко-правових та політичних інститутів доби модерніті.

Вказані вище деонтологічні принципи мають насамперед загальнорегулятивне (нормативне) значення. Окрім цього, в розглянутих кодифікаціях широко використовуються також принципи індивідуально-регулятивні. А саме: справедливість (домірність) як принцип оцінювання й балансування: а) майнових та немайнових вигод і втрат учасників правовідносин; б) мети і можливих наслідків юридичного рішення; в) правомірних інтересів, яких торкнеться таке рішення; г) принципи «необхідності» та «достатності», за посередництвом яких оцінюються підстави виникнення суб'єктивних прав та обов'язків і відповідність окремих дій учасників правовідносин конкретним обставинам справи;

– гносеологічні принципи, які опосередковують пізнання сутності («природи») й призначення юридичних інститутів та відносин, виявлення їх ідейно-цільових та соціально-функціональних аспектів, смислового змісту й істотних ознак. Таким способом відбувається визначення тих керівних засад, на основі яких мають ухвалюватися конкретні правозастосовні рішення;

– комунікативно-інтерпретаційні принципи – вони розкриваються в стандартах належної поведінки, що діють у сфері юридичного регулювання («розумні очікування»).

Та обставина, що нормативний зміст принципів, які належать до розглянутих груп (пізнання природи правовідносин, справедливості, розумності тощо), відповідає положенням класичного юснатуралізму та його сучасних екзистенціалістських, феноменологічних та комунікативних

різновидів, свідчить як про практичну застосовуваність природно-правових підходів у державно-юридичній діяльності.

За функціями у механізмі приватноправового регулювання серед розглянутих принципів можуть бути розрізнені: а) загальнорегулятивні, які визначають загальні підстави та умови виникнення прав чи обов'язків певних змісту та виду (суспільна необхідність, здійсненість права та ін.) та б) принципи індивідуально-регулятивні, які впорядковують процес раціонально-теоретичного й ціннісно-світоглядного правового пізнання (пізнання «сутності зобов'язання», «відносин сторін», «обставин справи», «очевидності» як джерел прав і обов'язків учасників правовідносин). Остання група принципів відображає процес виявлення індивідуальних закономірностей та особливостей нетипових юридичних ситуацій, та орієнтує правозастосовну діяльність на максимальну відповідність особливостям конкретних обставин.

Категорії необхідності, достатності, домірності є ціннісно-оцінковими формами визначення змісту й обсягу прав чи обов'язків сторін правовідносин. Натомість принципи виведення прав та обов'язків учасників правовідносин з їх цільового призначення, сутності, або ж з «обставин справи» виконують теоретико-пізнавальні функції.

Загальнорегулятивні принципи (забезпечення ефективного господарського обігу, недоторканності основоположних природних прав особи, балансу приватних і публічних інтересів тощо) функціонують як програмно-цільові, тоді як завдяки використанню принципів індивідуально-регулятивних реалізується повсякденне впорядкування приватних відносин. Окрім цього, за посередництвом індивідуально-регулятивних принципів реалізується також пізнавальна, інтерпретаційна, оцінкова, легітимаційна й адаптивна функції права.

Реформування економіки України на приватно-правових засадах створило умови для рецепціювання низки принципів приватно-правового

регулювання, вироблених у рамках західноєвропейської традиції права. Водночас для юридичної політики нашої держави практично значущим моментом у питанні забезпечення соціальної дієвості принципів юридичної організації суспільства ліберально-демократичного типу є збереження й відновлення наступності у розвитку національної юридичної системи, забезпечення її єдності й цілісності. Розв'язання цього завдання вимагає аналізу особливостей функціонування не лише державно-юридичних, але й інших механізмів реалізації інтересів учасників суспільного життя, вивчення й оцінки значення цих чинників для підтримки й розвитку морально-правової культури в українському суспільстві.

5.2. Міжнародне судочинство (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)

Як позитивний закон, так і судові рішення в конкретній ситуації є не лише логічними ступенями становлення права, але і його формами. З огляду на це в дослідницькому аспекті як текст закону, так і текст судового рішення можуть виступати джерелами знань про конкретно-історичне природне право. Такі знання можуть бути отримані на основі аналізу смислів цих текстів, поняттєвих конструкцій та понять, використовуваних для їх формулювання. Ці утворення виступають засобами документальної позитивації природного права і в знятому вигляді утримують в собі закономірності юридичного регулювання. Звернення до вказаних форм дає можливість здійснити, так би мовити, регресивне сходження до тих принципів, які покладаються до основи нормативного чи індивідуального

вирішення юридичних проблем, реконструювати зміст таких принципів в їх зв'язку із закономірностями юридичного регулювання та природно-правовими ідеями, які відображають ці закономірності.

Слід відзначити, що сам факт використання у тексті юридичного рішення специфічних природно-правових термінів чи конструкцій ще не свідчить про юснатуралістичний характер праворозуміння, покладеного в основу рішення. Висновок про наявність чи відсутність такого зв'язку може бути зроблено лише на основі загального аналізу пізнавальних та інтерпретаційних підходів, використаних для його вироблення та мотивування. В останньому випадку не виключені також і ситуації політичного зловживання ідеями природного права і суто формальне звернення до природно-правових положень.

Отож, звернемось до матеріалів практики найбільш авторитетної європейської судової інституції – Європейського суду з прав людини (Суд, ЄСПЛ), смисловий зв'язок діяльності якого з природно-правовими ідеями та концепціями зумовлюється вже самою специфікою нормативної основи його діяльності – Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) [190].

Час її прийняття та створення Суду не випадково збігся із процесом відродження в Європі доктрини природного права (Г. Радбрух, Й. Меснер, А. Фердросс, Ж. Марітен та ін.). У Преамбулі до Конвенції закріплені в ній основоположні права людини розглядаються як складова «спільної спадщини політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права» [190]. Юснатуралістичний характер концепцій фундаментальних прав людини, а також ідеалів свободи, рівності, справедливості, втілених у низці положень Конвенції, є незаперечним.

Як відомо, юрисдикційна діяльність Суду є суттєвим елементом у механізмі контролю за дотриманням державами-членами Ради Європи своїх негативних та позитивних зобов'язань у сфері прав людини.

Водночас за посередництвом цього механізму здійснюється контроль за розподілом на національному рівні особистісних та соціальних благ, закріплених у Конвенції. Принципи такого розподілу об'єктивуються в рішеннях Суду та втілюють певне праворозуміння цього юрисдикційного органу.

Праворозуміння Суду вже ставало предметом дослідження у вітчизняному правознавстві [358-а; 124]. Відтак, з урахуванням результатів цих досліджень, було би очевидним перебільшенням стверджувати, що цей юрисдикційний орган у своїй діяльності в цілому дотримується природно-правового розуміння права. У праворозумінні цього органу, яке запропоновано називати онтологічно- й гносеологічно-інтегративним [364, с.14], відзначаються прояви як соціологічної та реалістичної, так і екзистенціалістської (природно-правової) теорії права. Так чи інакше, мотивувальні частини цілої низки рішень Суду, нерідко містять принципи аргументації, котрі зберігають смисловий зв'язок із ідеями юснатуралізму.

В українській юриспруденції поки що не ставилось питання про способи й форми відображення у пізнавальних та правотлумачних підходах Суду європейських юснатуралістичних традицій. До певної міри, мабуть, це можна пояснити, недостатньою розробленістю проблематики юснатуралізму в загальнотеоретичному правознавстві України. Окрім цього, виокремлення саме природно-правового підходу з комплексу пізнавально-методологічних засобів, котрі використовуються Судом при виробленні його рішень, часто є доволі непростим завданням з огляду на суто практичну спрямованість останніх. Матеріали судової практики часто не дають можливості виявити безпосередню залежність між використаними підходами та конкретною філософсько-правовою доктриною.

Водночас виявлення специфічних форм вираження природно-правового підходу в рішеннях Суду може сприяти, з одного боку, глибшому вивченню його юриспруденції, осмисленню використовуваних у

ній принципів, а з іншого – конкретизації сучасних уявлень про юснатуралізм, розглядуваний не лише як тип праворозуміння, але й як особливий практичний підхід до формування юридичних рішень наднаціонального рівня, та про його зв'язки з іншими, зокрема соціологічними, стратегіями їх вироблення.

Отож, спробуємо запропонувати можливе розв'язання означеного завдання. При цьому ми не претендуємо на повноту й вичерпність характеристики природно-правових підходів у практиці Суду, маючи на меті передовсім проілюструвати окремі концептуальні положення, викладені в попередніх розділах.

5.2.1. Принципи оцінки діяльності державно-юридичних інституцій. У практиці Суду деонтичні вимоги до діяльності державно-юридичних інститутів обґрунтовуються їх сутністю й призначенням у демократичному суспільстві – ефективно забезпечувати права людини як її реальні можливості, справедливо збалансованих з публічними потребами й інтересами, а також із потребами та інтересами інших учасників суспільного життя. Ця мета відображає сутнісні залежності, закономірні зв'язки між індивідуальним і колективним началами соціального устрою, між розвитком людини як члена соціуму та розвитком усього суспільства, між індивідуальною свободою людини та можливостями її різнобічного розвитку.

Відмінності між юридичними системами держав-учасниць Конвенції спонукають Суд брати до уваги не формальні, а сутнісно-змістовні аспекти юридичних рішень, що ухвалюються стосовно заявників органами влади. З огляду на це він в загальному зазначає, що «для дотримання зобов'язань за Конвенцією є важливою сутність, а не форма» (*Margaret Murray and others v. United Kingdom*) (якщо спеціально не зазначено інше, надалі практика Суду наводиться за виданнями [438; 134]).

Підхід, використаний Судом у справі *Margaret Murray and others v. United Kingdom*, за своєю суттю є природно-правовим, зорієнтованим на виявлення соціально-антропної сутності розглядуваних відносин. На здатність самої соціальної сутності явищ у практиці ЄСПЛ набувати юридичного значення й породжувати конкретні юридичні наслідки вже вказувалось (П.М.Рабінович) [134, с.18].

Відповідно, юснатуралістичний характер має розрізнення Судом, в окремих випадках, сутнісно-змістовному і суто формального значень поняття закону (*Kruslin v. France; Huvig v. France*). В основі такого розрізнення лежить загальна ідея соціального призначення юридичних інститутів у демократичному суспільстві. Звідси постає виняткова значущість телеологічного тлумачення Конвенції, яке ґрунтується на виявленні мети цього міжнародного договору в цілому та цілей окремих прав людини, закріплених у ньому. Як відзначає П. М. Рабінович, тут відображається правоконститутивна функція мети тих приписів Конвенції, які застосовуються Судом [134, с.15]. Водночас, визнання конститутивного значення мети означених явищ свідчить, гадаємо, про певну близькість використовуваного тут підходу до концепції цільової причини, яка, як відомо, відіграє важливу роль у класичному юснатуралізмі. Отже, спроможність державно-юридичного інституту забезпечити досягнення соціальної мети, з якою пов'язується його функціонування у правовій свідомості суддів Суду, виступає критерієм відповідності цього явища своїй сутності, а також мірою його «справедливості» чи «розумності».

Так, звертаючись до сутнісних аспектів поняття закону, Суд неодноразово нагадує про те, що закон повинен відповідати принципу верховенства права (*Malone v. United Kingdom*). З цього принципу випливає своєрідна «внутрішня мораль закону», основу якої становлять дві протилежні й взаємодоповнювані вимоги: з одного боку, принцип передбачуваності (правової певності), а з іншого – вимога до права «вміти

слідувати за обставинами, що змінюються» (*Hashman et Herrup v. United Kingdom*). В окремих рішеннях йдеться навіть про «щоденні зміни практики», котрі повинні враховувати суди (*Cantoni v. France*). В означених вимогах втілено об'єктивний зв'язок ефективності юридичного регулювання від можливості передбачення учасниками правовідносин можливих наслідків своєї поведінки, а також залежність успішного функціонуванням соціонормативної системи від її адаптаційних властивостей.

Необхідність передбачуваності юридичних наслідків застосування закону до його адресата висуває вимоги до якості закону, якими є насамперед його доступність та достатній ступінь ясності, чіткості й зрозумілості формулювань (*Kopp v. Switzerland*). Ці принципи мають на меті, зокрема, гарантувати індивідам-адресатам норми права адекватний захист від свавільних посягань з боку публічної влади на те чи інше основоположне право людини у випадках, коли закон передбачає свободу правозастосовного розсуду. Засобом досягнення цієї мети має виступати законодавче обмеження меж такого розсуду. З іншого боку, в окремих сферах юридичного регулювання показником якості закону стає його гнучкість, що у відповідних випадках може також становити вимогу «моралі правотворчості». Наведені вище вимоги стосуються якості законодавчої техніки і мають насамперед текстуально-інтерпретаційний характер. Окрім цього, Судом використовуються й такі загальні критерії правомірності законодавчих положень, котрі стосуються виключно їх соціального змісту, а отже вимагають звернення до соціального пізнання.

Згідно з виробленою ЄСПЛ методикою оцінки відповідності положень національного законодавства вимогам Конвенції, «встановлені законом» межі правозастосовного розсуду повинні бути зумовлені правомірною метою, задля якої цей закон було прийнято (принцип легітимності цілей державного втручання), а також бути «необхідними в демократичному суспільстві» (*Handyside v. United Kingdom*). Звідси

впливає, зокрема, що сам закон розглядається як засіб, що підлягає перевірці на відповідність його морально значущій меті ефективного забезпечення прав людини, що відповідає внутрішній логіці ліберально-демократичного суспільного устрою.

У сутнісному, а не формальному значенні ЄСПЛ розуміє також поняття суду. Визначальною ознакою суду є його юридична й фактична здатність виконати своє суспільне призначення (*Worm v. Austria*). Об'єктивні закономірності функціонування суду як соціально-юридичного інституту, призначеного для незалежного розв'язання конфліктів у сфері розподілу соціальних благ, зумовлюють низку таких якісних вимог до суду, як незалежність, особливо щодо виконавчої влади, безсторонність, тривалість мандатів членів суду, гарантії судової процедури (*Demicoli v. Malta; Benthem v. the Netherlands ma in.*). На думку ЄСПЛ, лише орган, який відповідає зазначеним вимогам, «заслужує назви суду» (*Le Compte, Van Leven et De Meyere v. Belgium*).

Нагадаємо, що принцип відповідності назви правового явища його сутності лежить в основі здійснюваного ще давньогрецькими філософами протиставлення «природи» та «установлення» [див.: 368]. Не можна не відзначити також і того, що принципи справедливого судочинства в практиці Суду відтворюють засади «належної судової процедури» та, відповідно, вимоги «природної справедливості», використовувані в англо-американському праві. Отже, застосовувані в юриспруденції ЄСПЛ якісні вимоги до «закону» і «суду» слугують основою оцінки соціальної сутності цих державно-юридичних інститутів та роблять таку оцінку невід'ємним та визначальним елементом пізнання цієї сутності.

Соціально-цільове тлумачення застосовується Судом також для розкриття сутнісних ознак інших юридичних інститутів, оцінка якості яких «закладена» в норми Конвенції. Так, ознака справедливості судового розгляду (п. 1 ст. 6) (тут і далі наводиться посилання на статті Конвенції)

відображає необхідність забезпечення, зокрема, рівності можливостей його сторін у процесі (*Belziuk v. Poland*). Розумний строк у кримінальних справах має на меті «досягнення того, аби обвинувачені не залишались протягом тривалого часу під тягарем обвинувачення і щоб було прийнято рішення про обґрунтованість обвинувачення» (*Wemhoff v. Germany*). Таким способом виявляються закономірності функціонування інституту судового розгляду в демократичному суспільстві. При цьому ознаки «справедливості» стосовно судового розгляду й «розумності» стосовно строку такого розгляду, будучи проінтерпретовані Судом, виступають стандартом оцінювання якості відповідних державно-юридичних явищ у національних юридичних системах. Отже, телеологічне тлумачення норм Конвенції стає інструментом, за посередництвом якого виявляються соціальні основи вказаних принципів.

Визнання Судом нерівнозначності, ієрархічності цілей державно-юридичного регулювання свідчить про те, що здійснюване ним оцінювання, не претендуючи на встановлення норм «європейської моралі», тим не менше набуває морально-політичного характеру. В цьому випадку відносна значущість цілей різних прав людини постає водночас і відносною значущістю морально-політичних цінностей «демократичного суспільства». А отже, Суд змушений враховувати тут ті моральні стандарти, котрі можна вважати домінуючими у масовій свідомості європейських країн, й зрештою такими, що виражають закономірності соціального розвитку модерних суспільств.

У практиці ЄСПЛ предметом оцінювання виступають не лише норми національного закону, але й правозастосовна та правотлумачна діяльність державних органів у відносинах з особою. Основні критерії оцінки такої діяльності виражаються, окрім «встановлення законом», у принципах «легітимності цілей» та «необхідності в демократичному суспільстві». Важливе значення мають також тісно пов'язаний з останнім принцип

домірності (пропорційності), а також засада розумності. Інтегральним же оцінковим критерієм тут виступає принцип справедливого балансу суспільних інтересів із правами конкретної особи.

У низці випадків існує генетичний смисловий зв'язок такого оцінювання з природно-правовими традиціями. Так, використання критерію «необхідності» видається таким, що пов'язане з юснатуралізмом, з огляду на декілька причин. По-перше, через зв'язок між значенням поняття необхідності та одним із поширених значень категорії природи, центральної для класичного юснатуралізму. По-друге, з огляду на те, що у багатьох ситуаціях визначення домірності втручання передбачає виявлення сутності того права людини, яке таким втручанням обмежується. Сутність же, як відомо, є одним із смислових значень категорії природи. По-третє, з огляду на зв'язок критерію «необхідності» з оцінюванням домірності засобів державного втручання в конкретне право людини правомірним цілям такого втручання. У численних випадках таке оцінювання має моральне смислове навантаження (зокрема, коли йдеться про домірність вжитих до особи заходів юридичної відповідальності).

Раціоналістичні джерела європейської природно-правової традиції знаходять свій вияв у досить широкому використанні Судом категорії розумності. Це має місце, зокрема, при оцінці якості вжитих державою правозастосовних заходів, зокрема їх обґрунтованості, необхідності й доцільності (*Aleksanyan v. Russia*) меж повноважень компетентних органів стосовно їх можливостей втручання у конкретне право людини (*Keegan v. the United Kingdom*); домірності обмежень прав людини (*Kanellou v. Greece*); тривалості судового провадження; можливостей сторін цивільного процесу представити свою справу перед судом; відхилення від засади юридичної рівності при розгляді вимог про порушення права не зазнавати дискримінації (*Petrovic v. Austria*); міри відповідності конкретним обставинам справи ступеня визначеності, притаманного нормам

закону, застосовуваним державою до їх адресата (*McLeod v. the United Kingdom*); відповідності поведінки особи тому рівню передбачення, який вимагається від неї з урахуванням її соціального статусу й конкретних обставин справи (*Krasula v. Russia*). В усіх випадках принцип розумності слугує засобом інтелектуального вимірювання, зважування тих благ, контроль за розподілом яких здійснюється Судом. Розумність тут виражає внутрішні закономірності такого розподілу, які формуються в процесі функціонування політико-юридичних інститутів демократичного суспільства.

Суд звертається до згаданої категорії й для характеристики обґрунтованості власних оцінок певних обставин справи. Тут розумність виступає в модусі очевидності (див. 5.1.4). Стандарти юридичної очевидності діють в практиці ЄСПЛ при вирішенні питання про явну необґрунтованість скарги заявника згідно зі статтею 35 Конвенції (*Savinu v. Ukraine*) чи для характеристики обґрунтованості власних оцінок певних обставин справи (*Yaremenko v. Ukraine, Spinov v. Ukraine, Tsykhanovskyy v. Ukraine*). Іноді в синонімічному значенні Судом використовуються також поняття «логічності», «логіки речей» (*Christine Goodwin v. the United Kingdom, I. v. Royaume-Uni; Shevanova v. Latvia*). У практиці Суду зустрічаються посилання й на інші види професійної очевидності. Так, у рішенні у справі *Stoll v. Switzerland* Суд зауважив стосовно поведінки заявника, що він як журналіст не міг не знати, що опублікування цього листа є караним відповідно до Кримінального кодексу Швейцарії.

ЄСПЛ використовує посилання також на загальну та індивідуальну очевидність. Так, наприклад, у вже згаданому вище рішенні Суд зазначив, що слова, вжиті при написанні статей заявника. «явно переслідували мету проінтерпретувати висловлювання посла як антисемітські» [460, с.373]. У рішенні у справі Спінова (*Spinov v. Ukraine*) Суд зауважив, що працівники міліції були зобов'язані спіймати заявника, який вочевидь мав намір втекти [459, с.134]. Посилання на очевидність виражає тут комунікативні

закономірності, які мають інтерсуб'єктивний характер. У рішенні у справі Будаєвої (*Budayeva and Others v. Russia*) Суд вказав на очевидність для органів влади ризику для життя мешканців міста Тирнауз через високу імовірність зсуву мулу та уламків гірських порід [458, с.54]. У цьому випадку йдеться про індивідуальну очевидність у значенні достеменного знання певних фактів конкретними особами.

До керівних оцінкових принципів слід віднести також засаду людяності, котра в окремих випадках неявно опосередковує вплив природно-правової традиції на практику Суду. Приклади цього вбачаються у випадках його звернення до «загально визнаних принципів права цивілізованих націй» (*Streletz, Kessler et Krenz v. Germany; Kononov v. Latvia*). Такі принципи, посилення на які мали місце вже на Нюрнберзькому процесі, виступають як морально-політичні засади, безпосередньо пов'язані з доктриною юснатуралізму.

Потрібно відзначити, що використувані Судом категорії «справедливості», «домірності», «належного» є проявами існування соціокультурної реальності, наділеної в своєму існуванні значною мірою самостійності щодо матеріальних умов. Будучи елементами моральнісно-правової свідомості суддів Суду та складовими моральної свідомості європейських суспільств, згадані категорії перебувають у складному й різнобічному взаємозв'язку з матеріальними та духовно-культурними умовами цих суспільств, із соціальними інститутами, які діють у них, із закономірностями їх виникнення та функціонування.

5.2.2. Антропосоціальна реальність проти юридичної презумпції: метаморфози класичного юснатуралізму. Слід згадати ще про один важливий природно-правовий принцип, яким неодноразово послуговувався Суд у своїй практиці: ціннісний пріоритет антропосоціальної реальності перед державно-юридичними нормами, які повинні цій реальності відповідати. Це положення виражає сутнісні залежності між

фактичною («факторною», Г. В. Мальцев) та нормативною соціальною регуляцією, службовий характер державно-юридичної системи стосовно загальносуспільних та легітимних індивідуальних потреб. Наведемо декілька фрагментів з рішень Суду: «стрес і відчуження, котре породжує невідповідність між роллю, прийнятою в суспільстві особою-транссексуалом, який переніс операцію, і умовою, встановленою правом, котре відмовляється закріпити сексуальні перетворення, не повинні розглядатись, на думку Суду, як дрібна перешкода, що впливає з формальності. Натомість йдеться про конфлікт між соціальною реальністю і правом, що ставить транссексуала в аморальне становище, викликаючи в нього почуття приниження й тривоги» (*Christine Goodwin v. the United Kingdom; I. v. Royaume-Uni*); «повага до «сімейного життя» вимагає превалювання біологічної та соціальної дійсності над правовою презумпцією, котра зневажає як встановленим фактом, так і бажаннями зацікавлених осіб, нікому насправді не приносячи користі» (*Kroon and others v. Netherlands*). Ідейні витoki згаданого принципу містяться в античній філософсько-правовій антитезі «природи» і «установлення» («фюсіс» і «номос»).

У рамках юснатуралістичного праворозуміння сімейне життя виступає тією сферою, яка традиційно пов'язується із природою людини та її природними правами. Тісний зв'язок сімейних відносин із самою сутністю людини як біосоціальної істоти, із найбільш необхідними потребами її існування робить природний характер тих прав людини, що закріплені у статті 8 Конвенції, є загалом достатньо очевидним. У тих же випадках, коли в основу аргументації рішень ЄСПЛ, ухвалених за цією статтею, покладається протиставлення сімейних зв'язків фактичних та юридичних, природно-правовий характер такої аргументації виявляється з особливою виразністю.

Отож метою подальшого розгляду є з'ясування специфіки сучасних проявів конфлікту «природи» та «установлення» у практиці Суду та виявлення деяких морально-правових та ідеологічних проблем, що виникають при використанні ним відповідних юснатуралістичних підходів. Предметом аналізу слугуватимуть рішення у двох справах: «Знаменська проти Російської Федерації» (*Znamenskaya v. Russia*) [114] та «Кроон та інші проти Нідерландів» (*Kroon and others v. Netherlands*) [343]. Спочатку звернемось до справи, матеріали якої становлять інтерес як з огляду на її виникнення у пострадянському соціальному контексті, актуальному й для України, так і на низку специфічних моментів, котрі змусили Суд до розвитку власного розуміння змісту права на повагу приватного життя.

Обставини цієї справи такі. У 40-річній заявниці народилася мертва дитина, яку було зареєстровано на прізвище її колишнього чоловіка. Вона народилася хоч і після розлучення, однак у межах строку, впродовж якого діє презумпція батьківства, передбачена Сімейним кодексом РФ. Заявниця звернулась до національного суду із заявою про встановлення батьківства щодо мертвонародженої дитини й, відповідно, про зміну її імені. Знаменська стверджувала, що батьком дитини є Г., з яким вона проживала останні три роки до народження дитини. Через два місяці після народження дитини Г. помер в ув'язненні.

Суд, який розпочав розгляд справи, закриття провадження на тій підставі, що відповідно до законодавства мертвонароджена дитина не є суб'єктом права, а відтак не володіє цивільною правоздатністю. Цей суд також вказав, що положення сімейного законодавства застосовуються лише до живих дітей. Апеляційну скаргу заявниці на це рішення було відхилено. У заяві до Суду заявниця стверджувала, що відмова національних судів у задоволенні її заяви порушила її право на повагу приватного і сімейного життя.

Національними судами, які інтерпретували розглядувану справу крізь призму моменту виникнення правосуб'єктності людини, був проігнорований той факт, що ненароджена дитина може виступати й реально виступала об'єктом глибокої емоційної прив'язаності з боку заявниці, так само як і те, що ці почуття могли розглядатись як її правоохоронювані інтереси. Не заглиблюючись у вивчення конкретних психологічних та моральнісних обставин, які стали підставою для заявлених вимог, суди вдалися до суто формалізованого витлумачення вимог заявниці виключно у зв'язку із тими положеннями позитивного права, у світлі яких провадження підлягало припиненню, а отже, й бажання заявниці визнані такими, що позбавлені юридичного значення. Відтак джерелом вибору правових смислів стала «буква» спеціальних норм сімейного законодавства, а не суть вимог заявниці у світлі загальноправових принципів, об'єктивованих як у Конституції РФ, так і у Конвенції.

Залишаючи осторонь питання про соціальні причини такої інтерпретації, зауважимо, що її помилковість навіть у світлі внутрішнього права була визнана урядом РФ. Суть же проблеми, довкола якої виникла дискусія між суддями ЄСПЛ, полягала в тому, чи охоплюються прагнення заявниці сферою дії статті 8 Конвенції [190] та чи підлягають вони державній охороні та захисту.

Як свідчить прецедентне право Суду, у справах по статті 8 Конвенції мають важливе значення такі «тонкі» нематеріальні обставини, як наявність чи відсутність «близьких особистих зв'язків», «емоційних зв'язків» між особами, – тих відносин, котрі власне й виступають об'єктом моральної поваги й юридичної охорони і становлять зміст приватного чи сімейного життя. Від ступеня сталості й інтенсивності цих відносин безпосередньо залежить можливість юридичної кваліфікації вимог заявника як таких, що охоплюються або ж, навпаки, не охоплюються поняттям сімейного життя. Тому правильна оцінка обставин справи в

аспекті статті 8 Конвенції вимагає всебічного й детального врахування всіх фактичних обставин, котрі мають значення як для з'ясування характеру, якості відповідних емоційних зв'язків, так і, зокрема, для «вимірювання» сили почуттів, проявлених учасниками ситуації.

Особливістю цієї справи, котра вимагала певної переінтерпретації прецедентної практики Суду, було те, що обидві особи, зв'язок із якими міг підлягати юридичній охороні, померли ще до того, як відповідні права заявниці були порушені національними судами. Тому йшлося про захист не міжособистісного зв'язку, а саме материнських почуттів заявниці, до яких також додавалось її емоційне ставлення до близької їй людини – батька дитини.

Вироблення нового правоположення неминуче спиралось на чинники світоглядно-ідеологічного порядку, зокрема, на ціннісно-нормативні образи приватного життя людини й належної державної поваги до нього. Сумарним виразом дії таких чинників на оцінку обставин справи стало наступне твердження Суду: «беручи до уваги, що у заявниці повинен був розвинутий сильний зв'язок із плодом, котрий вона майже доносила до повного строку, і що вона висловлювала бажання дати йому ім'я й поховати його, встановлення його походження безсумнівно впливало на її «особисте життя», повага якого також гарантується статтею 8 Конвенції» [114, с.34].

У цьому випадку межу між визнанням чи невизнанням порушення прав людини з боку держави позначала відмінність між значеннями понять «особисте життя» та «особисте життя, повага якого гарантується статтею 8 Конвенції». Адже предметом захисту за цією статтею виступають лише ті індивідуальні прагнення, значущість яких сягає якості загальносуспільної (для сучасних європейських суспільств), а відтак і охоронюваних Конвенцією. Яким же чином Судом було здійснено якісний скачок від першого значення до другого?

Обставини, які залишились до певної міри «згорнуті», приховані у мотивувальній частині рішення, можна виявити в його описовій частині. Принципово важливими смисловими значеннями, присутніми в цих обставинах справи, є значення «життя» і «смерті». Життя і смерть дитини, яку заявниця майже доносила до встановленого строку, та смерть батька дитини – фактичного чоловіка заявниці, вказували на виняткову значущість подій, що відбулися, особисто для заявниці й, з очевидністю – принаймні, для суддів Суду – також і для іншої людини, яка могла б опинитись в аналогічній ситуації. Така значущість і становила ціннісну основу легітимації виявлених заявницею почуттів та переживань як таких, що підлягають охороні за статтею 8 Конвенції. Констатувавши відсутність суперечливих інтересів, за умов, коли можливість задоволення вимог заявниці в рамках національного правопорядку була визнана Урядом, Суд зробив загальний висновок про безпідставність державного втручання (а радше, відмови від необхідного втручання) у приватне життя.

Однак троє інших суддів, котрі брали участь у розгляді справи, висловили свою невпевненість щодо слушності обраної більшістю інтерпретацією понять «приватного життя» та «поваги» до нього. Вони вказали, що за обставин цієї справи «складно визначити, що існувало право на повагу особистого життя або, в будь-якому випадку, що держава перешкоджала здійсненню цього права настільки, щоб його порушити». Сумніви суддів, що залишились у меншості, ґрунтувались на тому, що «важко погодитись із тим, що особисте життя заявниці включає в себе право просити державу визнати батьківство мертвонародженої дитини як частину позитивних обов'язків держави із захисту особистого життя, забезпечуваного статтею 8 Конвенції». На думку цих суддів, суттєвим моментом у справі виступала можливість визнання або ж невизнання батьківства Г. як її гіпотетичного біологічного батька.

За такого підходу припущення про відсутність фактів, про які стверджує заявниця (або ж, радше, про гадану відсутність таких фактів), протиставляється очевидному факту наявності у заявниці материнських почуттів до померлої дитини та її особистої прив'язаності до Г., а прагнення захистити гіпотетичні інтереси померлої людини переважає значення реальних прагнень людини живої, що навряд чи відповідає загальноправовій та моральній засаді гуманізму.

Рішення національних судів, безперечно, залишили без належної уваги реальні людські й власне материнські почуття п. Знаменської, котрі не можна було не визнати такими, що становлять складову її особистого життя. Тому невизнання порушення з боку держави тут означало би власне неповагу до приватного життя – принаймні з позицій персоноцентричної соціальної етики. У цій ситуації Суд ухвалив рішення, об'єктивно спрямоване на піднесення поваги органів державної влади до почуттів окремої людини до рангу європейських стандартів прав людини.

Правоположення, застосоване Судом у справі Знаменської, було сформульоване у рішенні *Kroon and others v. Netherlands*, яке стосувалось суспільства з панівною мораллю, відмінною від тієї, яка поширена нині в російському соціумі. Заявники у цій справі перебували у фактичних шлюбних відносинах, але не проживали спільно. На момент народження сина заявниця юридично перебувала у шлюбі, хоча впродовж кількох років вона не підтримувала жодних контактів із чоловіком, місцезнаходження якого не знала. Після народження дитини шлюб було розірвано, і заявники звернулися до державних органів з проханням зареєструвати заявника як батька дитини. Однак їм було відмовлено з посиланням на положення чинного законодавства Нідерландів. На думку ж заявників, сам факт існування законодавства, яке не дозволяє батькові визнати власну дитину, становив втручання в сімейне життя заявників, не виправданий у демократичному суспільстві.

Розглядаючи питання про те, чи підпадають вимоги заявників під захист статті 8 Конвенції, Суд зауважив, що поняття «сімейне життя» не обмежується відносинами, заснованими на шлюбі, й може поширюватись і на інші фактичні зв'язки, при яких сторони живуть разом і поза офіційним шлюбом. Спільне проживання є, зазвичай, обов'язковою умовою сімейного життя, однак у виняткових випадках інші чинники також можуть свідчити про те, що конкретні відносини достатньо стабільні, аби розглядати їх як фактичні сімейні зв'язки. До таких чинників Суд відніс народження у заявників чотирьох дітей. На думку Суду, дитина, яка народилась, є *ipso jure* членом подібного сімейного союзу з моменту народження і в силу самого факту народження. Відтак, Суд погодився з тим, що між заявниками існують відносини, рівнозначні сімейному життю, незалежно від того, якою мірою батько брав участь в її утриманні і вихованні. Виходячи з цього, Суд констатував наявність порушення державою-відповідачем права заявників на повагу їх сімейного життя.

Аналіз текстів цих рішень дозволяє зробити декілька узагальнень стосовно використаної Судом методології вироблення його правових позицій й типів праворозуміння, представленого в них. Як можна зауважити, що за своїм змістом *ratio decidendi* обох рішень є парафразом дихотомії «бути» та «вважатись», вперше сформульованої давньогрецькими філософами. З огляду на беззаперечну ціннісну перевагу першого над другим, індивідуальне юридичне рішення має ґрунтуватися на встановлених у справі обставинах, а не на самому лише абстрактному припущенні, закріпленому в загальній формі у законі. У справі Знаменської такими обставинами виступали реальні, справжні почуття заявниці, виявлені в її прагненні поховати мертвонароджену дитину під прізвищем фактичного, а не юридичного батька.

Про те, що наявний конфлікт може розглядатись як сучасний варіант антитези «фюсіс» і «номос», свідчить, по-перше, те, що закріплена в

законодавстві європейських держав презумпція батьківства, на спростування якої були спрямовані вимоги заявниці, є типовим прикладом умовного «установлення», котре може бути заперечене емпірично встановленими фактами. Як прояв зазначеної дихотомії може розглядатись також і конфлікт юридичної аргументації заявниці та національних судів: адже в цьому випадку умовність, штучна «встановленість» моменту, з якого ембріон офіційно визнається людиною, була протиставлена дійсним, реальним почуттям заявниці, котрі становили складову її особистого життя. Унаочнений у цих протиставленнях аксіологічний підхід, як відомо, становить, одну з характерних рис юснатуралізму.

У використаному Судом обґрунтуванні можна побачити відображення об'єктивістських концепцій природного права, котрі зосереджені на виведенні юридичних наслідків з «природи речей», з внутрішньої логіки конкретних відносин, з «біологічної та соціальної дійсності». З огляду ж на прискіпливу увагу до особливих, індивідуальних обставин цієї справи існують також підстави для кваліфікації використаного ЄСПЛ підходу як екзистенціального природного права, принаймні у низці моментів.

Специфіка позиції Суду у наведених рішеннях полягає у наданні пріоритетного значення стосовно загальних традиційних зовнішньо-об'єктивованих ознак сімейного союзу індивідуальним моральнісно-психологічним ознакам (стабільності й стійкості емоційних зв'язків між учасниками розглядуваних відносин – прив'язаності матері до дитини, яку вона виношує, емоційній прив'язаності матері до фактичного батька дитини (справа Знаменської), зв'язкам між біологічним батьком та дитиною (справа Кроон). Наведене в обґрунтуванні рішення у справі Знаменської положення про те, що у заявниці «повинен (курсив мій – С. Р.) був розвинутий сильний зв'язок із плодом, котрий вона майже доносила до повного строку» являє собою аргумент, так би мовити, «від психологічної необхідності», що, мабуть, могло би бути визнано проявом

психологічного позитивізму. Твердження ж про те, що встановлення походження ембріона «безсумнівно впливало на «особисте життя» заявниці» містить у собі вказівку на ціннісну очевидність, значення якої визначається вже тим, що сама лише фактична наявність певних бажань, прагнень та психологічного стану заявниці, без їх оцінки на предмет морально-юридичної легітимності не могла би бути достатньою підставою для прийняття судового рішення. Саме така оцінка призводить до того, що психологічне нормальне тут постає як морально й юридично нормативне. Згадана оцінка, вочевидь, не може бути здійсненою в рамках суто позитивістського сприйняття правової реальності.

Як видається, підстави для відмежування представлених у рішенні природно-правових пізнавальних підходів від присутньої у них елементів соціолого-позитивістської методології, яка виражається, зокрема, в активному використанні категорії інтересів, значною мірою містяться у самій специфіці змісту правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ. Така специфіка полягає у пошуку в індивідуальній ситуації, у конкретних суспільних відносинах, характеру права, наявного у заявника як учасника такої ситуації. Правозастосовна практика Суду тут може бути трактована і як пошук та відкриття в самій сутності соціальної реальності тих норм права, котрі імпліцитно містяться у Конвенції (екзистенціальна герменевтика).

З точки зору змісту розглядуваного праворозуміння слід відзначити, що Суд, так чи інакше, здійснює тут просування в європейську соціо-нормативну дійсність таких правоположень ліберально-індивідуалістичного характеру, котрі яскраво засвідчують кризу традиційної сімейної моральності. При цьому сучасний динамізм біосоціальної реальності, який у європейських спільнотах проявляється як у технологічних змінах, так і в лібералізації суспільної свідомості, стає причиною суттєвих змін і в розумінні Судом поняття сімейних зв'язків.

Проте найбільш важливе значення має, мабуть, не стільки однозначна кваліфікація підходів ЄСПЛ з позицій теорії праворозуміння, скільки соціальні, а саме морально-практичні аспекти розглядуваних підходів. З точки зору ціннісного змісту використаної аргументації слід відзначити, що в обох рішеннях підтримано правоположення, котрі виражають суспільну моральність, притаманну буржуазній добі «модерніті».

Посилання на користь та на захист інтересів як на легітимну мету для дії законодавчої презумпції свідчить про певну соціально-утилітаристичну спрямованість вираженого в рішеннях підходу. Слід вказати й на виявлений у рішенні Суду інструментально-функціональний підхід до державної правозастосовної практики, соціальне призначення якої – розв’язання конкретних соціальних конфліктів, задоволення найбільш пріоритетних суспільних інтересів. Звідси – загальна недопустимість ухвалення рішення, «котре нікому не приносить користі» – ані конкретним особам, ані суспільству загалом, однак такого, що вочевидь суперечить прагненням конкретних осіб.

Відтак природне праворозуміння Суду постає не тільки динамічним та еволютивним, але й морально-релятивним праворозумінням, яке ґрунтується радше не на матеріальній «етиці цінностей», або ж «моралі чеснот», а на формальній «етиці принципів» [39, с. 35, 156]. Сам собою такий динамізм загалом слід визнати необхідним моментом у практиці Суду. Однак потрібно зауважити, що загальний принцип пріоритету соціальної реальності перед правом нині потребує вельми обережного застосування, аби європейське право не перетворилося на інструмент легалізації будь-яких приватних потреб та інтересів, поширюваних у ліберальних суспільствах.

Ухвалюючи рішення у наведених справах, Суд оцінював юридично-належне, закріплене в законодавчих нормах Нідерландів і Росії з позиції соціального суцього, тобто тих фактичних відносин, на сімейному та

приватному характері яких наполягали заявники. Дихотомія інтересів, задіяних у справі Кроон, набуває характеру не лише протистояння відмінних моральних цінностей, репрезентованих у сучасній суспільній моралі буржуазно-демократичних країн Європи (суто «плюралістична» інтерпретація дещо пом'якшує справжню гостроту проблеми), але також і конфлікту понадемпіричних соціальних цінностей із суб'єктивними індивідуальними потребами та інтересами. Адже в кінцевому підсумку здійснюваний ЄСПЛ захист прав, передбачених Конвенцією, має на меті ствердження спільних європейських цінностей. Тому ті особистісні блага, що визнані Судом гідними захисту, набувають у суспільній свідомості статусу цінностей європейських.

Відомі твердження про те, що «Суд зважає – як на неспростовний факт – на домінування... [в певній державі] певних моральних уявлень, поглядів, і він, як правило, не ставить собі за мету їх схвалювати, стимулювати або ж навпаки – піддавати критиці, заперечувати», а також про те, що «не можна найти у внутрішньому праві різних Договірних Держав єдиного європейського поняття «моральності» (*Muller v. Switzerland, Handyside v. the United Kingdom*). Водночас слід визнати, що за своїм значенням формульовані Судом правоположення можуть обґрунтовано сприйматись як вираз моральних переконань провідних європейських юристів та, виходячи поза межі конкретних обставин справи, – також і як офіційна моральна позиція найчисельнішого європейського об'єднання – Ради Європи.

Для українського суспільства, в якому, як і в більшості пострадянських спільнот, питома вага традиційної моральності поки що залишається відносно високою, моральна легітимність рішень Суду, в яких підтримується лібералізація сексуальних стосунків та статевої моралі, є, як видається, досить сумнівною. З огляду на це, визнаючи певні переваги

ліберальних цінностей, не можна забувати й про ті негативні характеристики модерної моральності, яких позбавлена моральність традиційна.

У рамках останньої тенденції до чинників, які актуалізують проблематику дискусій між секулярними та теологічними напрямками природного права. належить активний вплив технологічних перетворень на сферу органічної природи. Якщо античні, середньовічні й новочасні погляди на природу пов'язувалися з уявленнями про її постійність та незмінність, то, натомість, сучасний прогрес у сфері біотехнологій робить саму органічну природу змінюваною реальністю. Це трансформує і моральне значення юснатуралістичної концепції «природи людини», перетворюючи її з інструменту охорони традиційної моральності, яка «відповідає природі», на засіб просування індивідуалістичної буржуазної моральності доби модерніті.

Внаслідок цього етико-богословські концепції природного закону і ліберальні доктрини природних прав людини виявляються протиставленими одні одним. Таке протиставлення виявляє відмінності у способах існування суспільних груп і окремих індивідів, які є носіями різної моральності, й зумовлює моральну амбівалентність природного права. Розуміння гідності людини як цінності вільного й автономного індивіда, як представника всього людського роду, а не як носія певної соціальної функції у конкретній спільноті (чоловіка, дружини, батька, дитини тощо) неминуче відокремлює суто юридичне питання про права людини від питання про її моральнісні обов'язки. Теоретико-концептуальним виразом такого відокремлення стають відмінності між сучасними деонтологічними – формально-юридичними та процедурними – інтерпретаціями природного права, з одного боку, та його матеріально-змістовними і онтологічними трактуваннями – з іншого.

Отже, у праворозумінні Суду важливе значення має підхід, який може бути названо юснатуралізмом соціологічної орієнтації, або ж юридичною

соціологією природно-правового спрямування. Особливістю такого юснатуралізму є ситуативна змінюваність його окремих положень при незмінності загальних принципів, використовуваних для їх вироблення. Потрібно відзначити, що юснатуралістичний підхід Суду не лише, так би мовити, вбирається у термінологічні шати соціологічного позитивізму або ж навіть реалізму («інтереси», «суспільна необхідність», «ефективність» тощо), що загалом є однією з прикметних особливостей моральнісних процесів доби глобалізації. Рішення Суду є прикладом того, як у процесі позитивації природно-правових положень та безпосередньої інтеграції концепцій юснатуралізму в реальну юридичну практику відбувається їх соціальна функціоналізація й інструменталізація.

Водночас, навіть залишаючись переважно соціологічною «юрис-пруденцією інтересів», практика ЄСПЛ зберігає зв'язки з ідеями й концепціями юснатуралізму. Чи не найважливішим проявом природно-правового підходу в юриспруденції Суду є соціально-сутнісне осмислення юридичних явищ, прагнення пізнати їх антропосоціальне значення, співвіднести їх з потребами та інтересами людини, із закономірностями їх функціонування у демократичних суспільствах.

Шукаючи справедливий баланс між інтересами окремої людини та суспільними інтересами, Суд у своїх рішеннях не лише формує, але й трансформує європейську «мораль прав людини» (М. де Сальвіа), пристосовуючи її до змін, що відбуваються в суспільному житті і свідомості. Така трансформація неминуче актуалізує й водночас залишає відкритими питання про матеріальну справедливість окремих рішень самого Суду, який нині виступає останньою інстанцією в механізмі юридичного контролю за правомірністю актів національної публічної влади, які зачіпають захищені Конвенцією фундаментальні потреби й інтереси людини. Втім, джерелом оцінювання практики самого Суду, доктринальної критики його окремих позицій залишається критичний

смісловий потенціал використовуваних Судом загальних морально-правових принципів, що входять до спільної європейської спадщини.

5.3. Конституційне судочинство

5.3.1. Природа юридичних явищ у практиці Конституційного Суду України. Рецепція юснатуралістичних понять, конструкцій та категорій вітчизняною юридичною системою опосередковується стереотипами юридичної поведінки й правового мислення, діючими в українському суспільстві. В результаті такого опосередкування ці форми природно-правового мислення часто не стільки трансформують зміст юридичної системи, скільки механічно «вмонтовуються» в неї, набуваючи здебільшого формально-юридичного та політико-інструментального або ж суто «декоративного» значення. З огляду на це актуальним завданням є вивчення проявів, форм функціонування таких підходів не лише на рівні законодавства, але й на рівні правотлумачної та правозастосовної судової практики.

Особливе місце тут належить практиці органів конституційної юрисдикції. Як вказує О. М. Мироненко, ідея створення спеціального суду, призначенням якого мала бути судова охорона конституції, була обґрунтована І. Кантом у першій частині «Метафізики звичаїв» – «Метафізичних началах вчення про право» [268, с.226, 266]. У цьому контексті видається прикметним, що родоначальником безпосереднього використання природно-правових підходів у конституційному судочинстві зазвичай прийнято вважати саме Федеральний Конституційний Суд (ФКС) Федеративної Республіки Німеччини. Нормативною основою для

юснатуралістичних інтерпретацій в діяльності цього юрисдикційного органу стали передовсім положення статті 20 Основного Закону 1949 року, в якій поняття закону і права хоч і не протиставляються, але розмелюються: «Законодавство пов'язане конституційним ладом, виконавча та судова влада – законом і правом» [310].

Правоінтерпретаційна практика ФКС у перші повоєнні десятиліття об'єктивно потребувала виходу за межі нормативістського розуміння права й прийняття рішень не тільки *praeter legem*, але й *contra legem*. При цьому принципом, покладеним в основу правосуддя в діяльності ФКС, стала формула «коли несправедливість закону стає нестерпною, він повинен відступити перед справедливістю» [цит. за: 529, с. 28]. У своїх рішеннях від 23 жовтня 1951 року і 18 грудня 1953 року ФКС визнав існування надпозитивного права, яке передує конституції і тому є обов'язковим для її творців, і ухвалив, що на цій основі йому підсудна оцінка встановленого законами писаного права [258, с.391]. «Право не тотожне сукупності писаних законів. На противагу позитивним установленням державної влади може існувати право й поза ними, здатне коректувати писані закони; його джерелом слугує правопорядок як смислове ціле; завдання правосуддя – відшукувати це право і фіксувати в рішеннях» [цит. за: 529, с.28]. У рішенні ФКС від 14 лютого 1968 року вказується: «націонал-соціалістичні «правові» приписи не можуть визнаватися дійсним правом, якщо вони настільки очевидно суперечать фундаментальним принципам справедливості, що суддя, який мав би намір їх застосувати, замість права сформулював би неправо» [цит. за: 529, с.28].

Природно-правові підходи використовуються також у практиці Конституційного Суду України (КСУ), до аналізу актів якого ми і звернемося нижче. Інститут конституційного судочинства виступає юридичним механізмом контролю за функціонуванням системи розподілу і перерозподілу соціальних благ, опосередкованою Конституцією, законами

та іншими юридичними актами. До тих благ, які мають особливу значимість у сучасному українському суспільстві, належать, зокрема, фізичні, соціально-економічні та інші можливості людини, відповідальність, політична влада тощо. Отож, спробуємо реконструювати регулятивні та легітимаційні принципи, використовувані КСУ в процесі контролю за таким розподілом.

У мотивувальних частинах рішень та висновків КСУ можна зустріти терміно-поняття і конструкції, які можна позначити як онтологічні та як етико-деонтологічні. До перших належать ті, які вказують на підставу, буттєве начало судового рішення, іманентне самій матерії юридичних відносин («сутність», «природа» чи «призначення» інституту права, «природа людини» тощо). До других можна віднести оцінкові поняття, які відображають уявлення про належне у правовій сфері (справедливий/несправедливий, правовий/неправовий, тощо).

Попри те, що поняття «правової (юридичної) природи» використовується у цілій низці актів КСУ, не всі випадки використання цього поняття можуть бути визнані проявами юснатуралізму. Тут слід розрізняти: а) звернення до категорії «природа» (правова, політико-правова, економіко-правова та ін.) як до самостійного чи додаткового джерела правового пізнання, та б) ситуації, коли юридична природа певного інституту (бюджету, приватизації, господарського товариства) розуміється лише як його законодавчо визначений основний зміст (при цьому «юридичне» виступає як синонім «правового»). Лише в першому випадку є підстави для оцінки правотлумачного підходу КСУ як природно-правового. Отож, цю групу випадків ми і розглянемо далі, маючи на меті виокремити специфіку категорії «правової природи», а також пізнавальних підходів, методів та прийомів, за допомогою яких відбувається виявлення природи юридичних феноменів (інститутів, принципів, норм, тощо) й сутнісних закономірностей їх функціонування.

Смислове навантаження категорії «природа» (як елемента поняттєвої конструкції «правова природа») в актах КСУ загалом збігається з її основними значеннями, поширеними у класичній філософській традиції: сутність, єство, призначення; внутрішнє, іманентне джерело походження, якісної визначеності, розвитку явища. Насамперед слід вказати на значення самого поняття «природи» як суті, сутності, «єства». У такому значенні природу того чи іншого соціально-правового феномену можна визначити як його основний зміст, завдяки якому забезпечується його якісна визначеність та відмінність від інших феноменів. Природа ж того чи іншого юридичного інституту ґрунтується на закономірностях тих соціальних процесів, які опосередковуються та оформлюються юридичними нормами (КСУ, наприклад, прямо визнав, що природа сім'ї як правового інституту задається низкою соціологічних факторів у Рішенні № 5-рп/99 від 3 червня 1999 року в справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» [420]). Виходячи саме з таких засад, у практиці КСУ визначалась «правова природа» (сутність): нормативного і ненормативного правових актів, окремих норм Конституції [410]; закону про Державний бюджет України [409]; зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів [421]; делегованих повноважень [417]; представництва в суді [414]; імпичменту [407]; конституційних прав людини тощо. Як же відбувається віднайдення «правової природи» в офіційному правотлумаченні?

Аналіз актів конституційного судочинства свідчить, що найважливішими інтерпретаційними засобами тут виступають цільовий (телеологічний), функціонально-цільовий та генезисний підходи, які розглянемо нижче.

При соціально-цільовому тлумаченні інструментом розкриття соціально-правової та державно-юридичної сутності інститутів права виступає категорія «призначення» [424; 425; 408; 407; 311-а та ін.]. У

кожному з розглянутого КСУ випадків можна виокремити ті закономірності, які виражаються за посередництвом поняття правової природи соціального інституту. Так, наприклад, мета політико-юридичного інституту поділу влади відображає психологічну й соціальну зумовленість між концентрацією усієї сукупності владних повноважень у суспільстві в однієї людини чи групи людей, з одного боку, та авторитарним або ж тоталітарним характером здійснення цієї влади; між схильністю осіб, які обіймають керівні посади, до зловживання владою в умовах втрати суспільного контролю за їх діяльністю. Мета інституту недоторканності суддів зумовлена сутнісним зв'язком між можливостями безперешкодного здійснення справедливого й безстороннього судочинства, з одного боку, та мірою залежності судів від впливу інших гілок державної влади, передовсім виконавчої, від фінансових та інших матеріальних умов здійснення суддівської діяльності – з іншого боку.

Слід вказати на те, що соціально-цільове призначення вказаних інститутів не сформоване, так би мовити, в культурному вакуумі. Вказані вище інститути спираються на політичні традиції, які слугують умовами їх успішного функціонування в суспільствах ліберально-демократичного типу. За таких умов стає особливо важливим також і соціолого-правовий аналіз закономірностей здійснення політичної влади, які притаманні українському суспільству та глибоко укорінені в суспільній практиці.

У низці випадків засобом встановлення природи політико-юридичного явища виступає також генезисний аналіз, за посередництвом якого сутність позитивно-правового інституту виявляється через джерело його походження. Таким способом, наприклад, визначається юридична природа Основного Закону в справі про набуття чинності Конституцією України [415].

Отож, розглянуті вище підходи ґрунтуються на виявленні соціального призначення чи походження позитивно-правових інститутів, на виявленні

зв'язків позитивного права із закономірностями антропоної, суспільно-політичної та суспільно-економічної реальності. Отже, «правова природа» у практиці КСУ не є феноменом суто державно-юридичним, вона виступає як політико-правова, антропо-правова, соціально-правова, чи економіко-правова, чи політико-економічна сутність юридичних явищ. Зважаючи на роль соціально-цільового аналізу в процедурі офіційного правотлумачення, можна говорити про нього як про засіб з'ясування права, що впливає із сутності суспільних відносин та інститутів, про заданість змісту такого права їх найважливішими цілями, функціональним призначенням. При цьому оцінка соціальної значущості останніх залишається зумовленою конкретно-історичною правосвідомістю суддів КСУ.

5.3.2. «Інтереси», «потреби» й «природа людини» як правоінтерпретаційні категорії. Необхідність звернення до антропології права зумовлюється вже самою людиноцентричною спрямованістю положень Основного Закону України. У більшості випадків формулювання антрополого-правових засад конституційного праворозуміння відбувається у контексті інтерпретації положень Розділу II Конституції України [190-а], а інколи в контексті її Загальних положень. Отож, не претендуючи на вичерпність, проаналізуємо рішення КСУ, які в аспекті означеної проблеми видаються особливо значущими.

Нові як для конституційного судочинства України, так і загалом для вітчизняної юриспруденції положення було вміщено у Рішенні КСУ в справі про охоронюваний законом інтерес (суддя-доповідач О. М. Мироненко) [406]. Згідно з положеннями, наведеними у цьому Рішенні, антропологічними основами охоронюваних правом інтересів є прагнення, бажання, мрії, потяги їх носіїв. Такі прагнення існують як усвідомлені індивідуальні та колективні людські потреби. Особливу увагу варто звернути на використання тут поняття «мрія», що в контексті офіційного правотлумачного акта може здатись метафорою. Проте вживання цього поняття

видається не випадковим. Воно змінює загальний вектор інтерпретації правоохоронюваного інтересу в бік суб'єктивної людської реальності духовного порядку. Потенційно тут міститься вихід на духовні, ідеальні потреби людини, а відтак, і на відповідне розуміння права.

Однак, якщо мрія – духовний феномен, то «легітимна мрія» – це вже категорія соціологічна. Йдеться про таку міру, що отримала соціальне визнання. З огляду ж на те, що легітимність соціальних регуляторів у тексті Рішення пов'язується зі справедливістю як з однією з основних засад права, з «ідеєю права», однозначна оцінка використаного тут мотивувального підходу як соціолого-позитивістського була б, мабуть, надмірно категоричною. Поряд із цим, незаперечних підстав для іншої оцінки текст рішення не дає. На наш погляд, посилання на якість елементів права, яка відповідає ідеології справедливості й особливо – ідеї права (феномену надемпіричного порядку) дають певні підстави для кваліфікації філософсько-правової аргументації Рішення як у певних аспектах такої, що має юснатуралістичне, ціннісно-ідеологічне спрямування.

Частково це підтверджується й посиланнями у мотивувальній та резолютивній частинах Рішення на логічно-смісловий зв'язок поняття «охоронюваного законом інтересу» з поняттям саме права, а не закону, а також на зумовленість такого інтересу «загальним змістом об'єктивного права», якісною характеристикою правовості якого виступає його відповідність ідеології справедливості та ідеї права. Як видається, додатковим аргументом на користь цього може виступати праворозуміння, обстоюване О. М. Мироненком в Окремій думці стосовно Рішення КСУ № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 р. [402].

Антрополого-потребова інтерпретація «охоронюваного законом» та «охоронюваного правом» інтересів дозволила відобразити зв'язки методів державно-юридичного регулювання окремих сфер суспільного життя з глибинними потребами та прагненнями людини, із антропосоціальними

закономірностями, які можна віднести до її сутності, природи. Такий підхід уможливив подальше осмислення форм юридичного закріплення різноманітних проявів природи людини, що було здійснено 29 січня 2008 року, коли КСУ ухвалив Рішення № 2-рп/2008, в якому це класичне юснатуралістичне поняття було використано вперше в його практиці [412] (в українській юриспруденції цей акт вже ставав предметом аналізу [див.: 439, с. 13–15]).

У мотивувальній частині рішення використано низку аргументів *ad naturam* та вперше сформульовано кілька природно-правових положень нормативного характеру. До них належать такі: «в аспекті конституційного подання пріоритет природних прав людини слід розглядати як один із засадничих принципів Конституції України» (п. 6.1); «право заробляти собі на життя є невід’ємним від права на саме життя, оскільки останнє є реальним лише тоді, коли матеріально забезпечене. Право на працю закладено у самій людській природі. Його має кожна людина, воно є невідчужуваним, тому самій особі належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до праці»; «право на працю Конституційний Суд України розглядає як природну потребу людини своїми фізичними і розумовими здібностями забезпечувати своє життя» (п. 6.1.1) (тут і далі, якщо не зазначено інше, вказуються номер пункту (підпункту) мотивувальної частини актів КСУ).

Звернемо увагу, по-перше, на подальше застосування тут потребового підходу до невід’ємних прав людини; по-друге, на те, що тут значно ширше, аніж у попередніх рішеннях КСУ, використано природно-правові конструкції.

Цікавим моментом цього рішення стало проведене КСУ розрізнення між суб’єктивним правом природним та позитивним. На думку КСУ, право брати участь в управлінні державними справами «встановлено державою, воно існує за умови функціонування держави... і... поширюється лише на

громадян держави» (п. 6.1.2). Отже, КСУ наголосив на відмінності у значущості тих норм розділу II Основного Закону, які фіксують права природні, і норм, які закріплюють права «позитивні», тобто такі, що установлені державою. Виявом такої відмінності став «принцип пріоритету природних прав над позитивними», названий у Рішенні «одним із засадничих принципів Конституції України». Однак, на нашу думку, для того, щоб проаналізувати обґрунтованість такого твердження, необхідно попередньо вирішити низку питань.

Так, може викликати сумнів категоричність твердження про те, що соціально-економічне право на працю належить до прав «природних», а політичне право на участь в управлінні державними справами – не до природних, а до «позитивних» прав. Не є безспірними й ті підстави, на яких КСУ констатував пріоритет першого права перед другим. У цьому разі постає питання: чи всі конституційні права громадянина слід вважати «позитивними», тобто правами, встановленими державою. Зокрема, чи є лише «позитивними» принципи рівності прав громадян та їх рівності перед законом, чи, скажімо, права на зміну громадянства, на свободу об'єднання у політичні партії, на соціальний захист (ст. 24, 25, 36, 46 Конституції)? Чи належать тільки до «позитивних» право на громадянство, право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників, право рівного доступу до державної служби в своїй країні, право людини на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй Конституцією або законом? Ці права, як відомо, закріплено у ст. 15, 21, 8 Загальної декларації прав людини. Якщо так, то усі зазначені права, з огляду на їх «позитивність», за певних умов повинні були б поступитись у пріоритетності правам «природним».

Відзначимо, що у Рішеннях КСУ від 23 травня 2001 року та від 2 листопада 2004 року (відповідно, в їх пунктах 3 і 5) конституційне право

на судовий захист віднесено до невідчужуваних та непорушних, інакше кажучи – до тих прав людини, котрі традиційно прийнято відносити до «природних» [405]. То невже єдиною підставою для такого висновку стало те, що в Основному Законі суб'єктом згаданого права виступає «кожен»? Але ж у пункті 2 Рішення КСУ від 19 квітня 2001 року до невідчужуваних та непорушних було віднесено й право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації [416]. У Рішенні КСУ від 22 вересня 2005 року йдеться про «загальновизнані права громадянина» [422; 405]. Зважаючи на ознаку «загального визнання», навряд чи ці права мають вважатися другорядними порівняно з правами людини. Якщо ж виходити з того, що для віднесення того чи іншого права до природного чи до позитивного має використовуватися критерій не формальний (конституційне закріплення як права «кожного» чи «громадянина»), а змістовний, то постає проблема протиставлення природного й державно-політичного в самому людському існуванні й у самій сутності людини. Адже, як відомо, вже Арістотель визначав людину як істоту політичну (*zoon politikon*, грецьк. «тварина політична, суспільна»).

З тексту Рішення КСУ від 29 січня 2008 року можна зробити висновок, що право брати участь в управлінні державними справами є правом позитивним, оскільки «воно існує за умови функціонування держави». Справді, не можна заперечувати того, що існування держави є необхідною умовою існування й вказаного права. Загальновідомою є й юснатуралістична теза про пріоритет природного права щодо позитивного. Однак на цих підставах навряд чи хтось наважиться стверджувати, що для сучасної людини, яка існує в умовах функціонування держави, є другорядними ті потреби та можливості, які пов'язують її з державою (скажімо, право на безоплатну медичну допомогу в державних медичних закладах, на державний захист від злочинних посягань на життя чи здоров'я тощо).

Таке використання принципу «пріоритету природних прав над позитивними» дає підстави погодитись із висловленим у конституційній доктрині побоюванням стосовно того, що воно створює «прецедент, коли через природні права людини можна піддати негативному визначенню (неконституційності) будь-яку норму права, навіть якщо допустиме обмеження прав громадянина безпосередньо передбачено Основним Законом, і це не суперечить принципу верховенства права» [439, с.13]. Як видається, штучність та необґрунтованість ціннісного протиставлення «природних» і «позитивних» прав людини у розглядуваному Рішенні слід визнати проявом невдалого апелювання до категорій юснатуралізму.

В антрополого-правовому контексті особливого значення набуває також цільовий підхід, при поєднанні якого із деонтологічними та аксіологічними підходами формулюються морально-юридичні, політико-правові та ціннісно-телеологічні засади прав людини. До таких засад належить, наприклад, принцип, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена [418]. За посередництвом функціонально-цільових залежностей в актах КСУ виявляються взаємозв'язки між окремими правами людини, коли одні можливості людини з використання чи отримання певних благ виступають необхідними умовами, гарантіями здійснення інших прав. Послугуючись телеологічним тлумаченням, КСУ розкриває ієрархію прав людини як соціальних цінностей, а також виявляв сутнісні ознаки прав на життя, гідність, мирні зібрання, вільне пересування і вибір місця проживання [404, 416].

Загалом можна констатувати, що категорія «природи» в актах конституційного судочинства відображає соціологічний (політико-правова, економіко-правова, політико-економічна природа) та антропологічний (сутність прав людини) різновиди онтологічних природно-правових підходів. Такі підходи виступають засобами виявлення емпіричних

чинників, необхідних для практичної реалізації конституційної ієрархії соціальних цінностей, інструментами пізнання сутнісних залежностей, які становлять основу демократичного політико-правового устрою. Офіційне тлумачення, здійснюване КСУ за посередництвом категорії «природи» у сфері публічного права, ґрунтується на взаємозв'язку сутності політичних та державно-юридичних явищ, тоді як у приватноправовій сфері інтерпретаційний принцип «правової природи» спрямований на виявлення й оцінку значущості взаємозв'язків антропних, соціальних та економічних чинників соціального регулювання (потреб, можливостей) з його державно-юридичними засадами. Така оцінка й конституювання соціально-ціннісної ієрархії вимагають переходу від антропології та соціології права до його аксіології. Відтак, інтерпретуючи конституційні положення про права людини, КСУ формулює офіційно визнані антрополого-правові засади національної юридичної системи, осмислює, розвиває й включає у тканину своїх актів ціннісно-антропологічні основи таких прав.

Безперечно, оцінково-інтерпретаційна діяльність єдиного органу конституційної юрисдикції є надзвичайно важливою для розвитку національної державно-юридичної системи. Водночас, потрібно вказати на певну небезпечність таких способів використання юснатуралізму, які можна назвати своєрідним «зловживанням природним правом» (радше, відповідними ідеями). Йдеться про вже розглянуті ситуації, коли апеляція до природного права фактично приховує брак соціальної обґрунтованості, об'єктивної публічної значущості положень, позначуваних як такі, що відповідають «справедливості», «ідеї права» чи «природі людини».

5.3.3. Конституційна мораль правотворчості. Нині, за умов, коли положення просвітницьких доктрин юснатуралізму значною мірою об'єктивувались у позитивно-правовому інституті прав людини, звернення до етико-деонтологічної аргументації, яка ґрунтується на розрізненні природного та позитивного права (права і справедливості, з одного боку,

та закону – з іншого) є явищем не дуже поширеним у юридичній практиці. Не становить винятку й вітчизняне конституційне судочинство. Тому особливо прикметними видаються випадки, коли КСУ чи його окремі судді вдаються у своїй практиці до моральнісних аргументів.

Вперше така ситуація мала місце 14 грудня 1999 року в Окремій думці судді КСУ О. М. Мироненка стосовно Рішення КСУ № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 року у справі про застосування української мови [402]. На підтримку наведеної автором аргументації тут було використано положення, виведене зі змісту статті 1 Основного Закону: «у правовій державі не можуть діяти несправедливі норми», яке ґрунтується на одній з відомих засад моральної юриспруденції: «несправедливий закон не є законом». Юснатуралістичний характер має й вислів «дійсне, а не удаване верховенство права», який виражає типове для природно-правових концепцій розрізнення справжнього й удаваного, виключно формального у праві.

Проте видається дещо сумнівним, що уникнути здійсненого КСУ в цій справі тлумачення суттєво допомогло б «раціоналістичне (юс натуралістичне) праворозуміння» [402] як таке. Адже плюралізм трактувань природного права дає підстави для сумнівів у тому, що ухвалити справді соціально обґрунтоване рішення дозволила б прихильність більшості суддів КСУ загалом до юснатуралізму. В такому випадку, мабуть, могло б йтися про ті лібералістичні версії природного права, в яких обґрунтовується мінімізація державного втручання у сферу прав людини. Не можна недооцінювати також і ролі впливу на конституційне судочинство політичних чинників.

Одним із проявів етико-деонтологічного підходу у конституційному правосудді є оцінка законодавчих положень з точки зору їх справедливості. КСУ звертається до категорії справедливості у конкретному соціальному контексті, застосовуючи підхід, який може бути

позначений як соціально-деонтологічний, або ж як соціально-аксіологічний. Особливістю останнього є тісний зв'язок із цільовою інтерпретацією змісту законодавчих положень й сутністю соціально-правових інститутів. Так, у Рішенні КСУ № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) здійснено соціально-цільове та ціннісне осмислення сутності правосуддя, яке за своєю суттю «визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» (п. 2) [413]. Перша половина наведеного твердження є класичним природно-правовим постулатом: несправедливе правосуддя не є правосуддям. Адже вже сама назва правового явища відображає його істотні ознаки як справедливого, праведного, належного. За відсутності таких ознак відповідний феномен втрачає свій правовий характер і не може позначатись «правоназвою» (П. М. Рабінович).

Тут йдеться про закономірності смислоутворення й функціонування смислових значень уявлень та понять у суспільній свідомості. Правосуддя тут визнається таким лише за умови відповідності своїй сутності, якій, своєю чергою, онтично передує його соціально-етичне призначення – здійснення вимог справедливості та поновлення порушених прав учасників спору. Водночас виражена в рішенні вимога «ефективного поновлення в правах» є проявом застосування функціонально-соціологічного підходу, за якого одним із сутнісних ознак правосуддя є його соціальна дієвість.

У цих положеннях чи не вперше у практиці КСУ був представлений аксіологічний природно-правовий підхід, який ґрунтується на поєднанні гносеологічної оцінки державно-юридичних явищ (зокрема, норм законодавства, діяльності органів законодавчої чи судової влади) як істинних, справжніх, із їх етичною оцінкою як справедливих. Водночас в основу таких оцінок покладено ціннісно-телеологічне розуміння правових феноменів, етичне осмислення їх сутності та призначення в суспільстві.

Згодом такий підхід було розвинуто й в інших рішеннях КСУ [405; 406; 411]. Тут, однак, залишається прихованою розбіжність між ціннісно-телеологічним, «арістотеліанським» та деонтологічним, «кантіанським» підходами. Виявлення того, який же з них є в розглядуваному випадку домінуючим, вимагає розгляду того, що саме мається на увазі під справедливістю. Аналіз згаданих рішень КСУ засвідчує, що орган конституційної юрисдикції в окремих випадках послуговується як формальним, таким, що відповідає деонтологічному, так і матеріальним, таким, що загалом відповідає ціннісно-телеологічному розумінням справедливості. У першому випадку вимоги справедливості зводяться до формальної рівності, у другому ж йдеться про деяку відповідність, домірність («пропорційність»). Зміст обох вимог можна, перефразовуючи відомий вислів Л.Л. Фуллера, віднести до конституційної «моралі правотворчості», адресатом велінь якої є законодавець.

Аналіз актів КСУ дає підстави вважати засадами конституційної моралі правотворчості передовсім справедливість і верховенство права, засаду гуманізму, а також низку принципів, які забезпечують дію засад справедливості і верховенства права (домірність, рівність, правова визначеність) Як видається, принцип рівності може розглядатись водночас як засіб забезпечення верховенства права, і як один з визначальних аспектів справедливості. Що ж до презумпції добросовісності законодавця, яка діє в публічному праві, то вона, вочевидь, відображає принцип добросовісності у законотворчій діяльності [пор.: 329, с. 38, 212.].

Оскільки зміст низки згаданих тут принципів докладно проаналізовано в монографічній літературі [329], нижче ми зупинимось на деяких моментах їх співвідношення та взаємодії у державно-юридичній практиці.

Справедливість, рівність та домірність. Перевірка конституційності законодавчих норм часто виступає як оцінювання їх справедливості, здійснюване чи то на засадах рівності як формальної тотожності, чи то за

принципом домірності. При цьому орган конституційної юрисдикції в окремих випадках послуговується як формальним, так і матеріальним розумінням принципу справедливості. Саме в останньому випадку йдеться про деяку ціннісну відповідність, відображувану, зокрема, поняттям домірності.

Отже, у рішеннях КСУ «ідея права» та «ідеологія справедливості» розкриваються двома відмінними способами: а) за посередництвом засади «арифметичної» рівності та б) на основі рівності «геометричної» (домірності) (пор.: Нікомахова етика, 1130в 30 – 1132а 10 [19]). У першому випадку йдеться про рівність як про формальну однаковість, тотожність юридичних можливостей, у другому – про ціннісне балансування, зважування законодавчих цілей та юридичних засобів їх досягнення. В основі такої відмінності знаходяться закономірні зв'язки між принципами розподілу соціальних благ та характером цих благ і сферами суспільного життя, в яких вказані принципи здатні найбільшою мірою забезпечити відповідність такого розподілу домінуючим суспільним уявленням про справедливість. У теоретичному плані означена відмінність відображає розбіжності між двома типами етичної аргументації – між деонтологічним і «ціннісно-телеологічним» (А. М. Єрмоленко), між «кантіанським» та «арістотеліанським».

Прикладами соціологічної конкретизації принципу домірності можуть бути Рішення КСУ № 13-рп/2001 від 10 листопада 2001 року (справа про заощадження громадян) [311-б], № 2-рп/2005 від 24 березня 2005 року (справа про податкову заставу) [411] та №5-рп/2007 від 20 червня 2007 року (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) [419] та ін. Видається прикметним, що у Рішенні від 24 березня 2005 року власне справедливість, яка розглядається як баланс приватних та публічних інтересів у податкових відносинах, трактується, з посиланням

на статтю 8 Основного Закону, як конституційність (підпункт 4.3 пункту 4).

Якщо говорити про домірність не суто в тому вузькому сенсі, якого ця засада набула нині в практиці європейських судових інституцій, а в більш широкому значенні «правосудності», яке надавалось їй Арістотелем (Нікомахова етика, 1131в 15), тоді домірність ототожнюватиметься зі справедливістю, а рівність може розглядатись як окремий випадок домірності. Якщо принцип формальної рівності можна віднести до «внутрішньої» моралі права, то принцип домірності може розглядатись як складова його зовнішньої моралі. Стосовно рівності формальної зміст суспільної моральності є нейтральним, натомість, такий зміст визначає особливості застосування принципу домірності. Розгляд принципу рівності як складової загальної засади домірності підтверджує тезу, що попри всю автономність державно-юридичного права стосовно моралі, тим не менш, воно в певних аспектах залишається особливою формалізованою мораллю. Практичним наслідком такого підходу є необхідність звернення до принципу домірності за загальним правилом щоразу, коли йдеться про оцінку правомірності обмежень прав людини.

«Арістотеліанський» підхід дає підстави не погодитись із формальним трактуванням рівності у відриві від домірності, як однієї з визначальних засад права. У лібертарній концепції справедливості права полягає лише в його всезагальності як форми загальнозначущості, як єдиного і рівного для того чи іншого кола відносин масштабу і міри. За В. С. Нерсесянцем, вимоги так званої «соціальної справедливості», з правової (радше, формально-юридичної – *C. P.*) точки зору, можуть бути визнані й задоволені лише остільки, оскільки вони узгоджуються із правовою всезагальністю й рівністю і їх, отже, можна виразити у вигляді вимог власне правової справедливості у відповідних сферах соціального життя [див.: 290, с.33]. Але не випадково вже Г. Гроцій наголошував на тому, що

розподільча справедливість («правда»), яка вносить елемент нерівності в соціальні відносини, є началом не юридичним, а моральним, притаманним більш високому моральному закону, який зобов'язує людей не тільки до справедливості, але й до праведності [див.: 271, с.194].

Відтак залишається відкритим питання про правовий (чи неправовий) характер законодавства, яке встановлює спеціальний юридичний статус тих чи інших суб'єктів права (наприклад, державних службовців, працівників правоохоронних органів, громадян, які потребують соціального захисту, тощо). З огляду на те, що «в цілому всезагальність права як єдиного і рівного для того чи іншого кола відносин масштабу й міри» означає заперечення свавілля і привілеїв, вищезгадані спеціальні юридичні норми, які встановлюють привілеї для певного кола спеціальних суб'єктів, є справедливими вже з огляду на їхню «всезагальність» для того чи іншого кола відносин.

За такого підходу, однак, поняття справедливості не виправдано звужується, ототожнюється із поняттям формальної рівності. При цьому етичний зміст юридичних норм ігнорується, а справедливість постає не сутністю права, а лише його формальною ознакою. У низці випадків це може відкривати шлях до «свавілля і привілеїв», запереченням яких, за визначенням, повинна бути справедливість. Якщо ж звернутися до «загальнозначущої правильності», яка повинна бути втілена у справедливості, то і в цьому випадку виявляються відсутніми її соціально-змістовні, моральнісні ознаки, оскільки критеріїв такої «правильності» лібертарна концепція не подає.

Видається, що правове як справедливе включає в себе не тільки цілком необхідний момент формально-юридичної рівності, але також і моральний принцип домірності, на підставі якого встановлюються межі окремих юридичних сфер, визначається те коло осіб, на яких поширюватиметься формальна, юридична рівність. Це узгоджується з розумінням

принципу рівності як «диференційованої рівності з можливістю позитивних дій» [329, с.101].

Співвідношення між принципами домірності як справедливості, з одного боку, та принципами домірності у вузькому сенсі й рівності, з іншого, як між загальним та особливим підтверджується, на наш погляд, низкою рішень КСУ [311-в; 408; 407], аналіз яких дає підстави для висновку, що ті особливості юридичного статусу окремих категорій посадових осіб (народних депутатів, Президента України, суддів), які обґрунтовані їх публічно-правовим функціональним призначенням, не суперечать конституційному принципу рівності прав і свобод громадян та їх рівності перед законом.

На нашу думку, тут можна стверджувати про дію засади домірності, складовою якої виступає принцип рівності, однак сфера застосування останнього звужується стосовно окремих категорій осіб. Трагування справедливості в конституційній юриспруденції демонструє можливості зняття теоретичної суперечності між деонтологічним та ціннісно-телеологічним типами аргументації на практичному рівні. Це, однак, не знімає відмінності у практичних наслідках рішень, ухвалених на підставі зрівнювального чи пропорційного зважування правозгідних інтересів.

Принципи формальної рівності та матеріальної домірності виявляються юридико-технічними інструментами, кожен з яких може слугувати досягненню конституційної справедливості. При цьому у відповідних випадках кожній із цих засад властиві як переваги, так і недоліки. Перевагою першої є формальна визначеність (яка, власне і зумовлює її суто юридичний та безоцінковий характер), можливими недоліками – надмірна жорсткість та неможливість врахувати особливі обставини справи. Другий принцип є ціннісно-оцінковим та гнучким, з огляду на що він позбавлений згаданих недоліків, однак його зворотним боком є недостатня юридична визначеність.

Характерним прикладом взаємодії принципів домірності і рівності може слугувати Рішення КСУ в справі про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною № 3-рп/2009 від 3 лютого 2009 року (далі – Рішення) [311-г]. Предметом розгляду було питання про дотримання конституційного принципу рівності прав людини, який, на думку суб'єкта конституційного подання, було порушено положенням абзацу першого частини другої статті 211 Сімейного кодексу України [442-а] (далі – Кодекс) про те, що різниця у віці між усиновлювачем та дитиною не може бути більшою ніж сорок п'ять років. На обґрунтування загального висновку про конституційність згаданого положення, КСУ навів такі аргументи: пріоритетне значення інтересів усиновлюваних дітей стосовно інтересів осіб, які бажають усиновити дитину; необхідність урахування юридичних наслідків усиновлення; відповідальність держави за долю дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (підпункт 3.3. пункту 3 Рішення).

Мотивувальна частина Рішення не містить прямої згадки про принципи справедливості й домірності. Натомість особливу увагу привертає наведене в ній положення про те, що «визначена Законом вимога щодо різниці у віці між усиновлювачем і дитиною є однаково обов'язковою для всіх осіб, які бажають усиновити дитину, і фактично стосується можливості усиновлення дитини певного віку, а тому не порушує принципу рівності громадян перед законом, закріпленого статтею 24 Конституції України». На нашу думку, якщо рівність перед законом розуміти виключно як властивість юридичної норми, як це вбачається зі змісту цитованого положення, тоді аналогічний аргумент може бути використано практично стосовно будь-якого нормативного положення, в тому числі й явно дискримінаційного за змістом. Як відомо, юридична норма є правилом поведінки загального характеру та однаково поширюється на невизначену кількість осіб. Досить складно уявити собі

випадки, коли така рівність перед законом могла би бути порушена в юридичній нормі.

В окремих думках стосовно Рішення троє суддів КСУ звернули увагу на ті чинники, які не знайшли свого відображення в Рішенні чи не були враховані при його ухваленні. Виокремимо тут лише ті контраргументи, котрі стосуються застосування принципів справедливості, домірності й рівності.

Так, по-перше, в аспекті принципу справедливості може йтися про ті інтереси дітей, котрі в мотивувальній частині Рішення не відображені й відтак фактично виявились віднесеними до другорядних. Зокрема, судді КСУ В. М. Кампо та Ю. І. Нікітін відзначили, що розглядувані обмеження щодо віку стосовно усиновлювачів порушують права дітей, які могли б мати батьків з громадян старшого віку, позбавляють дітей їх природного права створити сім'ю, мати батьків і зростати в сімейному оточенні.

Друга група контраргументів стосується принципу рівності, про відсутність порушення якого стверджується в Рішенні. Суддя КСУ Ю.І. Нікітін навів низку тез на користь того, що розглядувані норми Кодексу обмежують за віковою ознакою дієздатних осіб у праві на створення сім'ї шляхом усиновлення та порушують принцип рівності громадян, які народжують і виховують дитину в сім'ї, та громадян, які прагнуть створити сім'ю, ставши усиновлювачами. На думку автора Окремої думки, про дискримінаційність змін, внесених до Кодексу, свідчить і те, що у разі досягнення одним із подружжя – кандидатів на всиновлення дитини – віку, різниця якого із віком дитини більша за 45 років, таке подружжя втрачає переважне право на всиновлення дитини стосовно інших кандидатів за однакових інших умов. В останньому випадку один з подружжя також позбавляється права на всиновлення дитини і перебуває у менш сприятливому юридичному становищі порівняно зі своєю дружиною чи чоловіком. У разі коли дитина, ставши

сиротою, наприклад, у віці 17 років, проживає в сім'ї особи, яка не має власних дітей і виявила бажання її усиновити, коли вона досягла повноліття, суд не зможе винести бажане для усиновлювача і дитини рішення через встановлене вікове обмеження. В Окремій думці вказується на те, що ці положення є дискримінаційними щодо дітей, яких може бути усиновлено, стосовно дітей, які виховуються в сім'ї, оскільки між останніми та їхніми батьками різниця у віці може становити більше ніж 45 років; діти різного віку, які можуть бути усиновлені громадянином, із яким одна дитина має різницю, меншу за 45 років, а інша – більшу, не є рівними у праві бути всиновленими і проживати у сім'ї.

Як видається, цитовані аргументи достатньо переконливо свідчать не тільки про неповноту мотивування Рішення, але і про слабкість та недоречність в аспекті справедливості та рівності аргументу про те, що «визначена Законом вимога щодо різниці у віці між усиновлювачем і дитиною є однаково обов'язковою для всіх осіб, які бажають усиновити дитину». Відступи від засади рівності у формі відмінностей в юридичному регулюванні потребують оцінки мети встановлення таких відмінностей на предмет їхньої істотності, суспільної необхідності, та оцінки відмінностей у статусі осіб, щодо яких такий відступ має місце, на предмет обґрунтованості та пропорційності (підпункт 4.1, 4.2 пункту 4 Рішення КСУ № 14-рп/2004 від 7 липня 2004 року) [426; див.також: 329, с.93-95]. Методологічною основою такої оцінки є принцип домірності.

Хоча формально в конституційному поданні, яке стало приводом для розгляду справи, не йшлося про дотримання принципу домірності, без звернення до цього принципу неминуче залишилися відкритими питання, неувага до яких зробила Рішення вразливим для критики. Не випадково апеляція саме до принципу домірності використовується як в Окремих думках суддів КСУ, так і у висновках фахівців, поданих у процесі

підготовки Рішення. На відміну від рівності, щодо домірності йдеться не про формальні, а про матеріальні аспекти принципу справедливості.

Насамперед наведемо положення, стосовно яких є підстави вважати, що саме вони були покладені в основу розглядуваного Рішення. Йдеться про науково-експертний висновок, підготовлений на запит КСУ вченими-цивілістами кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка [229,с.50-51]. У цьому документі вказується на те, що встановлення в ч. 2 ст. 211 Кодексу максимально допустимого віку як обмеження права фізичних осіб на усиновлення, є домірним меті юридичної охорони усиновлення. На думку авторів висновку, домірність такого обмеження зумовлюється наявністю ризику смерті усиновлювача до досягнення усиновленою дитиною повноліття, оскільки в цьому випадку виникає можливість повернення дитини до дитячого будинку чи іншої форми несімейного виховання, що є не менш шкідливим для дитини, ніж її стан до усиновлення.

Відзначається також, що призначенням усиновлення є не лише прийняття дітей в сім'ю на виховання, але й те, щоби дитина встигла вирости, сформуватися як особистість і член суспільства, а тому вік усиновлювача повинен бути таким, який би дозволив йому за своїм станом здоров'я, певним соціальним статусом, а також фізіологічно, психологічно бути підготовленим до виконання функцій з виховання усиновленої дитини. Вказується, що норма ч. 2 ст. 211 Кодексу відображає середню тривалість життя людини в Україні. Питання, однак, полягає, по-перше, в тому, чи можуть середні демографічні показники бути вирішальним чинником при оцінці домірності розглядуваних обмежень, по-друге – в тому, чи жорстке правило ч. 2 ст. 211 Кодексу справді є єдиним необхідним та можливим засобом вирішення існуючої проблеми.

У цьому контексті становить інтерес Окрема думка судді КСУ В. М. Кампа стосовно Рішення [417]. Суддя небезпідставно зауважив, що

при ухваленні останнього КСУ не врахував своїх попередніх юридичних позицій щодо питань вікових цензів та обмежень. Як зазначає В. М. Кампо, різниця у віці не належить до ключових критеріїв, що впливають на обов'язок усиновлювачів щодо виховання дітей, оскільки відносини між усиновлювачами та усиновленими формуються насамперед соціальними, етико-моральними, матеріальними та іншими чинниками. Тут також звертається увага на те, що зазначені обмеження порушують права дітей, які могли б мати батьків з громадян старшого віку. З метою кращого захисту інтересів дитини слід було б законодавчо передбачити можливість державних органів, уповноважених приймати рішення, пов'язані з усиновленням, в окремих випадках дозволяти усиновлення у разі більшої за зазначену в Законі різниці у віці між усиновлювачем та дитиною з урахуванням медичних, біологічних, психічних, соціальних та інших подібних характеристик особи, яка бажає усиновити дитину [417].

Отже, виокремлюються суттєві фактори, які мають правове значення при вирішенні питання про справедливість і домірність обмежень права на всиновлення. Окрім цього, вказується на можливості прийняття більш гнучкого й менш обтяжливого за соціальними наслідками альтернативного вирішення проблеми, що загалом відповідає змісту принципу домірності в його інтерпретації європейськими юрисдикційними органами.

Розглянута ситуація може слугувати прикладом того, що принцип формальної юридичної рівності, який має обмежену сферу дії, повинен розглядатись у ширшому контексті домірності як засади моральної. На нашу думку, широко трактована домірність може розглядатись як засіб побудови розподільчої системи «складної рівності», обстоюваної сучасним американським представником філософії комунітаризму М. Волцером. «Рівність – це складне відношення між особами, що опосередковується благами, які ми створюємо, поділяємо та розділяємо між собою... рівність вимагає розмаїття розподільчих критеріїв, яке відображало б розмаїття

соціальних благ. (...) ...Формально кажучи, складна рівність означає, що ніякого поводження громадянина в одній сфері чи відносно одного соціального блага не можна досягти через привілеї, пов'язані з його положенням в іншій сфері чи відносно якогось іншого блага... (...) Жодне соціальне благо X не повинно розподілятися серед людей, що володіють деяким іншим благом Y – лише через те, що вони володіють Y, безвідносно до значення X». [див.: 74, с. 932, 934]. У розглядуваному вище Рішенні КСУ йдеться, навпаки, про усунення від доступу до соціального блага всиновлення, що потребує відповідного переформулювання та конкретизації наведеного принципу. Як видається, це могло би бути зроблено, скажімо, в такий спосіб: «Особи певного віку не можуть бути позбавлені юридичної можливості бути усиновлювачами з огляду лише на свій вік».

На зміст таких критеріїв суттєво впливає характер розподілюваних благ і сфера їх використання. До згаданих критеріїв М. Волцер відносить принципи вільного ринку, заслуги та потреби. При цьому робиться застереження, що кожен критерій відповідає загальному правилу в межах власної, а не іншої, сфери. Це випливає з правила: «різні блага – різним групам чоловіків та жінок, з різних міркувань та згідно з різними процедурами» [74, с.939].

Звісно, сама по собі вказівка на необхідність звернення до «різних» міркувань та процедур ще жодним чином не допомагає у прийнятті конкретного юридичного рішення. Однак у наведеній цитаті йдеться також про те, що розподільчі критерії і способи розподілу визначаються самим характером і сферою використання благ, які розподіляються. На наш погляд, власне в цьому і полягає одна з найбільш суттєвих закономірностей розподільчої юридичної діяльності. Надання ж виняткового значення лише одному з суттєвих розподільчих критеріїв, при одночасному нехтуванні іншими, як це мало місце в розглядуваному

Рішенні КСУ, має наслідком відступ від засад справедливості і домірності. Попри всю неоднозначність питань, піднятих авторами Окремих думок, обґрунтована оцінка чинників, які підлягають зважуванню в цьому випадку на засадах домірності, не тільки додала би цьому акту єдиного органу конституційної юрисдикції соціальної легітимності та, ймовірно, могла б вплинути й на зміст резолютивної частини Рішення.

З урахуванням неодноразового звернення КСУ до принципів рівності й домірності треба наголосити на недопустимості зведення справедливості виключно до одного з двох вищеназваних її вимірів та на необхідності вироблення й конкретизації критеріїв, за посередництвом яких повинні визначатися соціальні підстави застосування цих аспектів засади справедливості. Вимога такої конкретизації передбачає, однак, виявлення граничних підстав юридичної аргументації, що є практично неможливим без консенсусу стосовно вихідних ціннісно-моральнісних позицій суддів. Якщо ці позиції, вочевидь, не можуть бути узгоджені апріорі та стосовно всіх справ, то таке узгодження можливе принаймні стосовно їх окремих категорій [329, с.90-91]. Як вказує М. Волцер, попри те, що «єдиного стандарту немає», «існують стандарти, які можна пізнати, навіть якщо вони суперечливі для кожного соціального блага і кожної розподільчої сфери у кожному окремому суспільстві...» [74, с.926].

На наш погляд, застосовуваність саме тієї, а не іншої засади (домірності, а не рівності чи навпаки), межі сфери застосування принципу рівності, а відтак і обґрунтованість чи необґрунтованість диференціації юридичного регулювання повинні бути переконливо аргументовані в мотивувальній частині судового рішення.

У сфері обмежування суб'єктивних конституційних прав осіб найважливішим критерієм домірності є принцип *непорушності сутності обмежуваного права* (справи про смертну кару [415], про постійне користування земельними ділянками [418], про звільнення народних

депутатів України з інших посад у разі їх суміщення [412]. Поняття «сутності права», використане КСУ у рішенні у справі про постійне користування земельними ділянками, передбачає якісну оцінку тих можливостей, які становлять зміст відповідного права, та виявлення його деякого «серцевинного» (С. П. Добрянський), «мінімального» змісту. Такий зміст, додамо, визначає об'єктивна та необхідна залежність між життєдіяльністю людини в суспільстві та певним обсягом реальних соціальних можливостей, які виступають передумовами задоволення її потреб.

Логічний та генетичний зв'язок цієї конструкції з класичним юснатуралізмом зумовлюється вимогою відповідності між можливостями, що впливають із загальнопоширеного значення слів, якими позначається відповідне право, й реальними можливостями, через які розкривається зміст права, що розглядається, при його законодавчій конкретизації. У цьому випадку визначальне значення мають закономірні зв'язки юридичної системи конкретного суспільства з іншими системами нормативної регуляції. Зокрема, йдеться про ті культурно-сміслові очевидності [385], котрі уможливають соціальну комунікацію між учасниками розподільчих відносин та зменшують ризик виникнення соціальних конфліктів.

Довіра особи до держави та правова визначеність. Важливі вимоги до якості юридичної техніки, виведені з конституційних принципів рівності й справедливості, були сформульовані в рішенні КСУ в справі про постійне користування земельними ділянками: юридична норма має бути визначеною, ясною і недвозначною, «оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» (підпункт 5.4 пункту 5 цього Рішення) [пор.: 129, с.201-202].

Природно-правовий характер розглянутих вище засад конституційної моралі зумовлюється насамперед їх генетично-смісловим зв'язком з концепціями природжених і невід'ємних прав людини та опертям на соціально-етичні, позапозитивні критерії оцінки закону, а також їх сутнісно-змістовною пізнавальною спрямованістю. При цьому роль етико-деонтологічного й аксіологічного підходів у конституційному правотлумаченні й правозастосуванні полягає у виявленні філософсько-правових та морально-політичних принципів, які визначають юридичні межі суверенітету нормотворчої влади. Такі принципи слугують критеріями оцінки якості юридичної форми (правова визначеність) та змісту законодавчих рішень (непорушність сутності конституційного права особи, рівність і домірність). Отже, конституційне судочинство виступає одним із засобів реалізації загальної вимоги правотворчої справедливості.

Між використовуваними у конституційному правосудді підходами існують функціональні відмінності. Так, критично-оцінкова функція природного права реалізується в практиці КСУ за посередництвом деонтологічного підходу, тоді як його пізнавальна, пояснювальна й індивідуально-регулятивна функції – насамперед на основі соціально-онтологічного. Поєднання соціально-онтологічного та етико-деонтологічного природно-правових підходів у державно-юридичній діяльності уможлиблює соціально-цільове та ціннісно-етичне осмислення державно-юридичних явищ, встановлення зв'язків позитивного права з тими антропосоціальними феноменами, суспільні уявлення про які слугують критеріями легітимації державної нормотворчості. Від того, наскільки адекватно виявлені та враховані згадані вище фактори, залежить і ступінь справедливості державно-юридичних актів.

Висновки розділу 5

Узагальнюючи викладене в цьому розділі, можна висувати, що у європейському праві Нового часу найважливішими способами позитивації юснатуралістичних ідей виступають, по-перше, кодифікація; по-друге, суддівська діяльність.

Кодифікація постає юридико-інституційною формою перетворення ідеї природно-правового універсалізму на ідею державно-юридичного монізму, згідно з яким правові ідеї повинні бути об'єктивовані в уніфікований та офіційно санкціонований спосіб. Відтак, у кодифікації відбувається «згасання» соціально-критичного потенціалу положень природного права. В цьому випадку позитивація природного права означає тут його формалізацію, фіксацію та консервацію в сталих державно-юридичних формах, які утворюють рамки розвитку юридичної реальності, слугуючи правовій визначеності та стабільності правопорядку.

Натомість, суддівська практика, здійснювана на основі загальних принципів права, будучи діяльнісною формою реалізації юснатуралістичних підходів, залишається постійно діючим інструментом адаптації кодифікованого позитивного права до соціальних змін.

Діяльність міжнародних судових інстанцій та конституційне судочинство є тими сферами, в яких природно-правові підходи можуть знайти особливо широке застосування, зумовлене передовсім функціями відповідних судових інстанцій у системі контролю за розподілом найважливіших соціальних благ.

Соціально-критична й легітимаційна функції юснатуралістичного підходу присутні, зокрема, в здійснюваному Європейським судом з прав

людини контролі за державно-юридичною інституціоналізацією спільних морально-політичних цінностей та ідеалів співтовариства європейських держав. Йдеться про цінності та ідеали, які виступають як загальноєвропейські принципи права й політичної моралі (повага до гідності людської особи, індивідуальна свобода, ідеологічний плюралізм, верховенство права, правова визначеність, загальна юридична рівність, домірність тощо).

Звернення до природно-правових підходів у практиці конституційного судочинства пояснюється, з одного боку, тим, що саме конституційні суди, зазвичай, частіше й інтенсивніше, ніж інші національні судові органи, покликані у своїй діяльності адаптувати розуміння Конституції і законів до соціальних змін, оперативно реагувати на ці зміни своїми рішеннями.

З іншого боку, основний зміст конституційної юрисдикції становить оцінка позитивного права з точки зору закріплених в Основному Законі найвищих правових цінностей, загальних засад права. Для виконання означених завдань природно-правова аргументація виявляється найбільш прийнятною, доречною й, зрештою, у багатьох випадках найбільш переконливою.

Попри переваги, пов'язані з розширенням концептуально-методологічного інструментарію офіційного правотлумачення в Україні за рахунок юснатуралістичних підходів, нині залишається актуальною проблема виваженого й соціально обґрунтованого їх використання, яке не йтиме на шкоду правопевності, стабільності державно-юридичного правопорядку й довірі людини до рішень органів судової влади. Як видається, одним із засобів, які посприяли б розв'язанню цього завдання, могла б бути соціологічна експертиза юридичних актів, що їх розглядає КСУ, результати якої оприлюднювались би у мотивувальній частині його рішень та висновків. Адже, наприклад, у загальному судочинстві використання

експертизи (щоправда, дещо іншого характеру) не тільки легалізоване, але у низці випадків є обов'язковим.

Наведені положення, гадаємо, можуть сприяти обґрунтуванню такого різновиду праворозуміння, згідно з яким самі методи правотлумачної та правозастосовної діяльності виступають засобами реалізації природно-правових засад. Таким способом юснатуралістичні підходи до вироблення юридичних рішень можуть бути органічно інтегровані в практику правосуддя, слугувати їй необхідною й невід'ємною складовою.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, яка полягає у необхідності філософсько-правового осмислення зв'язків юснатуралістичного праворозуміння з практикою юридичного регулювання суспільних відносин в Україні.

Головні наукові та практичні результати роботи є такими.

1. Природно-правовий підхід (юснатуралізм) у правознавстві може бути визначено як спосіб осмислення правової реальності, постановки й дослідження філософсько-правових проблем, який спрямований на осягнення сутності й призначення юридичних норм, правовідносин, юридичного регулювання і права в цілому.

Різноманітні форми поєднання соціологічного підходу з природним праворозумінням зумовлюють те, що соціальність права постає як його ідеальна соціально-сміслова предметність або цільова спрямованість; або ж як предметність матеріальна, як соціально-діяльнісна, біопсихічна чи інша причинна зумовленість. Відповідно, природність права виступає як його укоріненість в ідейно-ціннісному чи емпірико-матеріальному соціальному бутті.

Ціннісно-етичне смислове навантаження опозиції природного й позитивного права, права і закону, справедливості і права дозволяє вести мову, з одного боку, про юснатуралізм як особливий вид етико-деонтологічного підходу, а з іншого – про етико-деонтологічні та етико-аксіологічні різновиди концепцій природного права. Формально-змістовна оборотність ціннісно-етичних і юснатуралістичних підходів утворює своєрідне герменевтичне коло: для того, щоб локалізувати образ природного права в поняттєвих координатах права-моралі-моральності, необхідно спиратись на уявлення про якісну своєрідність цих категорій, а з

іншого боку, вже саме поняттєве розділення моралі та права обумовлює певний різновид праворозуміння.

2. Диференціація смислів належного в праві дозволяє сконструювати систему моделей співвідношень між природним правом, мораллю й моральністю. Такі смисли можуть відтворювати розбіжність між: а) зразковою соціонормативною системою, в якій «належне» право не відмежовується від належної моральності, з одного боку, та реальною соціонормативною системою, з іншого (природне право як мораль соціального регулювання); б) «належним» правом та офіційним позитивним правом (природне право як мораль позитивного права); в) «належним» правом та фактично діючими соціальними нормами, які кваліфікуються як юридичні незалежно від їх зв'язку з державою (природне право як мораль загальносоціального права); г) деякими «поза-позитивними» юридичними явищами, які не розглядаються як «належне» чи «правильне» право, і правом позитивним (природне право як сутнісно юридичні положення).

3. Інструментальна значущість природно-правового підходу зумовлюється його легітимаційною, соціально-адаптивною та індивідуально-регулятивною функціями у професійній юридичній та політичній діяльності, а також у різних проявах і формах суспільної свідомості. Самоцінність же юснатуралізму характеризується світоглядно-теоретичним опосередкуванням сутнісної спрямованості правового пізнання; спрямованістю на подолання соціального й правового відчуження, а також відриву права від моралі й релігії; теоретичною та ціннісною проблематизацією соціонормативного регулювання; формуванням моделей та ідеалів етико-правового й політико-правового розвитку.

4. Розгляд історії смислових значень уявлень про «фюсис» і «натуру», а також понять природного закону і закону природи у європейській правовій думці засвідчує, що буттєвими основами природно-правових уявлень є

загальні та особливі закономірності соціальної регуляції й саморегуляції. У віддиференційованих юридичних системах серед таких закономірностей суттєве значення мають закономірності функціонування і розвитку державно-юридичних інститутів. Натомість у невіддиференційованих юридичних системах особливу роль відіграють загальні соціонормативні закономірності.

Образ природного права виступає як опосередковуюче уявлення, в якому долаються суперечності соціального регулювання в цивілізаційно розвиненому суспільстві: дихотомія між біологічною природою людини та соціонормативною культурою, між автономною та гетерономною, інтравертною та екстравертною формами регуляції людської поведінки, між потребами збереження і розвитку всього суспільства, потребами окремих суспільних груп та індивідуальними потребами. Протиріччя між ідейно-цільовими та нормативними елементами соціальних інститутів, з одного боку, та їх організаційними й поведінковими елементами, з іншого, слугують безпосередніми (найближчими) джерелами виникнення і розвитку юснатуралістичних уявлень.

5. Епістемологічною характеристикою природно-правового пізнання є його очевидність, яка виступає формою репрезентації соціального досвіду в колективній правовій свідомості. Очевидне знання юридичних явищ є як передумовою, так і результатом досвідно-практичного осмислення їх сутності та значущості для існування і розвитку конкретного суспільства. Таке знання виражає соціокультурно зумовлене пізнання закономірних основ функціонування суспільних відносин, законів їх внутрішньої організації. Природність тут означає безпосередню даність очевидності для практичного розуму, а її апіорність вміщує у «знятому» вигляді результати соціальної практики.

6. До загальних тенденцій розвитку новочасного й сучасного європейського юснатуралізму належать «дематеріалізація» основ природ-

ного права («денатуралізація» юснатуралізму); зміщення природно-правової проблематики від ціннісно-матеріальних до формально-структурних та процедурних її аспектів і відповідна зміна стратегій юснатуралістичної легітимації від матеріальної до процедурної; його історизація та змістовна релятивізація.

7. Конститутивними елементами західної правової традиції послуговували прикладні різновиди юснатуралізму. Основними соціальними передумовами цього стали самостійний розвиток та функціональне відокремлення ключових державно-юридичних інститутів законотворчості й судочинства від інших форм соціонормативної регуляції, а також вагоме суспільно-політичне значення професійної діяльності юристів.

З відсутністю таких передумов пов'язана проблематичність реального впровадження низки прикладних природно-правових підходів та ліберально-демократичних концепцій прав людини і правової держави у постсоціалістичні юридичні системи, які тривалий час розвивались під впливом східної, «візантійської» традиції права. В останній, з огляду на особливості її державно-правового розвитку, здійснювалась розробка насамперед філософсько-теоретичних та етико-моралістичних різновидів природного права.

Можна виокремити чотири основні періоди сприйняття (рецепіювання) західноєвропейських природно-правових ідей і концепцій українською правовою думкою: XVI–XVII ст.ст. (доба ренесансного гуманізму); XVIII – перша третина XIX ст. (період Просвітництва); кінець XIX – початок XX ст.ст. (школа «відродженого природного права»); кінець XX – початок XXI ст.ст. (природно-правові ідеї у філософсько-правовій думці незалежної України).

8. До типів природно-правових концепцій та підходів можуть бути віднесені не лише онтологічні й деонтологічні, але й «прото-деонтологічні», які в історичному та логічному аспектах становлять

своєрідну проміжну ланку між першими і другими. У протодеонтологічних концепціях права поняття розуму, справедливості, природи речей та їх смислові еквіваленти означають сутнісні, незалежні від будь-чиєї індивідуальної волі закономірності юридичного регулювання (як природничі, «натуральні», так і моральні).

9. Серед способів поєднання природного й позитивного права, які пропонуються окремими юснатуралістичними концепціями, можна виокремити: а) матеріально-змістовні, в яких таке поєднання здійснюється через соціально-ціннісні цілі та соціально-потребові джерела, і б) формально-структурні, конститутивними елементами яких є вимоги процедурного характеру.

Перші визначають, зокрема, соціальні основи, моральнісний зміст чи політичні ідеали державно-юридичного регулювання, тоді як другі встановлюють специфічні принципи такого регулювання, виходячи з призначення й сутності відповідних юридичних інститутів.

10. Для безпосереднього використання у державно-юридичному регулюванні видається прийнятним операціональне визначення поняття природного права як *закономірностей владного регулювання й саморегулювання людської поведінки, які у конкретно-історичних умовах забезпечують збереження та розвиток людини і суспільства. Дія цих закономірностей опосередковується людською свідомістю у вигляді 1) принципів діяльності з розподілу та обміну суспільнозначущих благ (юридичної діяльності) та 2) принципів легітимації змісту і форм здійснення такої діяльності.*

Природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності можна визначити як спосіб вироблення рішень у сферах правотворення, правотлумачення та правозастосування, який перебуває у змістовно-смисловому зв'язку з юснатуралістичним праворозумінням.

Позитивація природного права може розглядатись як вираження у державно-юридичній діяльності тих засад (принципів), які відображають власні закономірності останньої.

11. Природно-правові засади («принципи природного права») виступають формами смислового, ціннісно-ієрархічного та функціонального впорядкування юридичної діяльності. До принципів державно-юридичного регулювання, які перебувають у змістовному зв'язку з ідеями природного права, можуть бути віднесені: а) онтологічні – ті, котрі виражають предметно-матеріальні й соціокультурні закономірності юридичної діяльності; б) деонтологічні – ті, які відображають соціокультурно зумовлені закономірності обміну матеріальними і нематеріальними благами, утворюючи мораль приватного й публічного права; в) гносеологічні – ті, за посередництвом яких здійснюється пізнання сутності (природи) й призначення юридичних інститутів та відносин, виявлення їх ідейно-цільових та соціально-функціональних аспектів, смислового змісту й істотних ознак; г) комунікативно-інтерпретаційні – ті, що опосередковують виявлення закономірностей розуміння й смислоутворення в юридичному регулюванні і саморегулюванні.

Видова розгалуженість названих принципів зумовлюється диференційованістю юридичних закономірностей, які в них виражаються.

Природно-правові засади державно-юридичного регулювання як принципи-ідеї останнього, згідно зі своїм функціональним призначенням можуть бути розподілені на ціннісно-ієрархічні та логіко-структуруючі. У віддиференційованих юридичних системах західної традиції права до ціннісно-ієрархічних принципів належать формально-юридичні, юридико-інтерпретаційні, соціолого-інтерпретаційні. Особливе місце серед ціннісно-ієрархічних засад посідають морально-правові принципи

«процедурної справедливості», спрямовані на поєднання моральності права та його ефективності.

Серед логіко-структуруючих засад може бути виокремлено а) загальні (взаємозв'язку прав та обов'язків, системності тощо) та б) юридико-логічні (спеціальний закон скасовує закон загальний; наступний закон скасовує попередній; ніхто не може передати більше прав, аніж має сам; той, кому дозволено більше, не може бути примушений отримати менше, та ін.).

Засобами поняттєвого виразу природно-правових засад та формами їх законодавчої позитивації слугують специфічні оцінкові конструкції й поняття, які використовуються в аргументації юридичних рішень. До таких конструкцій і понять належать, зокрема: а) онтологічні – вони відображають буттєві та смислові підстави юридичного рішення («суть відносин», «логіка речей», «дух конституції» тощо); б) деонтологічні – вони вказують на необхідність звернення до ціннісно-нормативних зразків («справедливий», «належний», «гідний» тощо); в) гносеологічні – вони виражають безпосередню достовірність певних фактів чи положень («явно», «очевидно», «відповідає здоровому глузду» тощо).

12. Застосування у міжнародній судовій практиці та у конституційному судочинстві принципів справедливості, домірності й рівності як природно-правових засад має низку особливостей. Нормативна природа принципу справедливості диференціюється з огляду на такі його суттєві аспекти як домірність (матеріальна рівність) та рівність (формальна). Якщо в першому випадку категорія справедливості належить до ціннісно-оцінкових моральних понять, то в другому йдеться про суто юридичний, формально визначений аспект справедливості, в якому остання позбавляється оцінкових властивостей. Якщо вимога рівності належить до внутрішньої моралі юридичної діяльності, то, натомість, вимога домірності апелює до зовнішньої щодо такої діяльності

загальносоціальної моралі, поза якою вона взагалі не може бути реалізована. У практиці конституційного та міжнародного судочинства принцип домірності застосовується в консеквенціалістській та утилітаристській інтерпретації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т. Г. Етос і мораль в сучасному світі / Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 200 с.
2. Аврелий Марк. Надине с собой. Размышления : пер. с древнегреч. / под. общ. ред. А. В. Добровольского. – К. – Черкаassy : Collegium Artium ing Ltd, РИЦ «РЕАЛ», 1993. – 148 с.
3. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Вип. 40. – Одеса, 2008. – 356 с.
4. Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. І. Алаіс. – Київ, 2003. – 17 с.
5. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев – СПб. : Лань, 1999. (1-е изд. 1923) – 256 с. – (Сер. «Классики истории и философии права»).
6. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – 2-е изд., перераб. и доп. / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2002. – 608 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит-ра, 1981. – Т. 1. – 360 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права (Курс лекций) : учебн. пособие / С. С. Алексеев. — Свердловск, 1963. – Вып. 1. – 265 с.
9. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. С. Аллан ; пер. з англ. Р. Семківа. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 385 с.
10. Антология мировой правовой мысли : в 5-и томах / Нац. обществ.-научн. фонд : Руководитель научн. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль. – Т. II. : Европа V–XVII вв. – 820 с.

11. Антология мировой правовой мысли : в 5-и томах / Нац. обществ.-научн. фонд : Руководитель научн. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль. – Т. III. : Европа. Америка : XVII–XX вв. – 829 с.
12. Антология мировой правовой мысли : в 5-и томах / Нац. обществ.-научн. фонд : Руководитель научн. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль. – Т. IV. : Россия IX–XIX вв. – 812 с.
13. Антология мировой правовой мысли : в 5-и томах / Ред. Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль. – Т. I. : Античный мир и восточные цивилизации. – 752 с.
14. Антология мировой философии : в 4 т. – Т. 1. : Философия древности и Средневековья / ред. кол. : В. В. Соколов и др. – М. : Мысль, 1969. – 576 с.
15. Антология мировой философии : в 4 т. – Т. 2. : Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения / ред. кол. : В. В. Соколов и др. – М. : Мысль, 1970. – 776 с.
16. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), В. Д. Бабкін (упоряд.), І. Б. Усенко (відп. ред.) – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – Т. 1. : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – 568 с.
17. Апресян Р. Г. Понятие общественной морали (опыт концептуализации) / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 3–17.
- 17-а. Аристотель. Большая этика // Аристотель. Сочинения в 4-х т. – М : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 295–375.
18. Аристотель. Никомахова этика, 1130в 30 – 1132а 10 // Аристотель. Сочинения в 4-х т. – М., 1983. – Т. 4. – С. 53–295.
19. Арістотель. Нікомахова етика : пер. з давньогрецьк. / пер. В. Ставнюк. – К. : «Аквілон-Плюс», 2002. – 480 с.

20. Ахутин А. В. Понятие «природа» в античности и Новое время («фюсис» и «натура») / А. В. Ахутин. – М. : Наука, 1988. – 208 с.
- 20-а. Бабін І. І. Юридична конструкція податку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07 – адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право / І. І. Бабін. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2007. – 19 с.
21. Бакштановский В. И. Этнос среднего класса: Нормативная модель и отечественные реалии : научн.-публицист. монография / В. И. Бакштановский, Ю. В. Согомонов. – Тюмень : Центр прикладной этики; НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2000. – 273 с.
22. Балинська О. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : монографія / О. Балинська. – Львів : ПАІС, 2008. – 212 с.
23. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві / О. О. Бандура. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 200 с.
24. Барак А. Судейское усмотрение : пер. с англ. / А. Барак. – М. : Норма, 1999. – 376 с.
25. Баранов В. М. Место и роль метода материалистической диалектики в юридическом исследовании / В. М. Баранов, В. Б. Першин, М. В. Баранова // Философия права. – 2007. – № 3 (23). – С. 7–12.
26. Баранов В. М. Об интегративности идеи в философии права / В. М. Баранов, С. А. Денисов // Философия права. – 2001. – № 2 (4). – С. 5–10.
27. Баранов В. М. Теневое право : монография / В. М. Баранов. – Нижний Новгород : Нижегородская академия МВД России, 2002. – 165 с.
28. Барбук А. Защита законных ожиданий и прямое применение международного права / А. Барбук // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 3 : [Електронний ресурс]. – Режим
доступа: <http://elib.org.ua/>

- belorussianlaw/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1095934347&archive=0411&start_from=&ucat=&
29. Батиев Л. В. Закон и справедливость в философии Платона / Л. В. Батиев // Правоведение. – 2005. – № 5. – С. 164–175.
 30. Баскин Ю. Я. История международного права / Ю. Я. Баскин, Д. И. Фельдман. – М. : Международные отношения, – 1990. – 205 с.
 31. Баскин Ю. Я. Очерки философии права : учеб. пособие / Ю. Я. Баскин ; Сев.-Зап. акад. гос. службы, Коми фил. – Сыктывкар : АО «Коми респ. тип.», 1996. – 53 с.
 32. Бахновська І. П. Проблема загальнолюдських основ буття в історії світової думки / І. П. Бахновська // Держава і право. – Вип. 44. – С. 94–100.
 33. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 607 с.
 34. Бачинин В. А. Антитеза естественного и позитивного права: философско-культурологический анализ / В. А. Бачинин // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 75–87.
 35. Бачинин В. А. Естественное право как предмет философского правоведения / В. А. Бачинин // Современное право. – 2008. – № 8. – С. 70–76.
 - 35-а. Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
 36. Бачинин В. А. Морально-правовая философия : учеб. пособие / В. А. Бачинин. – Х. : Консум, 2000. – 208 с.
 37. Бачинин В. А. Философия права : конспект лекций / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2002. – 368 с.
 - 37-а. Бачинин В. А. Малая христианская энциклопедия. В 4-х т. / В. А. Бачинин. – СПб. : Шандал, 2003. – Т. 1 : Религиозная философия. – 360 с.

38. Белокобыльский А. В. Основания и стратегии рациональности Модерна : монография / А. В. Белокобыльский. – К. : Изд. ПАРАПАН, 2008. – 244 с.
39. Беляева Е. В. Метаморфозы нравственности: динамика исторических систем нравственности / Е. В. Беляева. – Минск : Экономпресс, 2007. – 464 с.
40. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; пер. с франц. Г. В. Чуршукова. – М. : Nota bene, 2000. – 576 с.
41. Берман Гарольд Дж. Западная традиция права: эпоха формирования : пер. с англ. ; 2-е изд./ Гарольд Дж. Берман. – М. : Изд-во МГУ : Издат. группа ИНФРА-М, 1998. – 624 с.
42. Бернацкий Г. Г. Е. Н. Трубецкой: естественное право и религия / Г. Г. Бернацкий ; Сев.-Зап. акад. гос. службы. – СПб. : Изд-во СЗАГС, 1999. – 143 с.
43. Бернацкий Г. Г. Естественное право в истории правовых учений : монография / Г. Г. Бернацкий ; Санкт-Петербург. ун-т МВД России. – СПб., 2001. – 318 с.
44. Бернацкий Г. Г. Естественное право. Права человека. Мораль / Г. Г. Бернацкий. – СПб. : Изд-во СЗАГС, 2000. – 168 с.
45. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 / В. С. Бігун. – К., 2004. – 19 с.
46. Бігун В. С. Філософія правосуддя як критерій розмежування неправового та правового законодавства (прикладна філософія права Г. Радбруха) / В. С. Бігун // Юридична Україна. – 2009. – № 11. – С. 4–9.
47. Біленчук П. Д. Філософія права : навч. посібник / П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 1999. – 208 с.

48. Бобровник С. В. Компромiс i конфлiкт як сутнiснi характеристики права у теорiї юснатуралiзму / С. В. Бобровник // Часопис Київського ун-ту права. – 2008. – № 3. – С. 15–19.
49. Богiнiч О. Л. Природно-правовi засади у правовiй системi України / О. Л. Богiнiч // Правова держава : Щорiчник наук. пр. – 2005. – Вип. 16. – С. 93–101.
50. Богомолов А. С. Диалектический логос: Становление античной диалектики / А. С. Богомолов. – М. : Мысль, 1982. – 263 с.
51. Боднар Т. В. Виконання договiрних збов'язань у цивiльному правi : монографiя / Т. В. Боднар. – К. : Юрiнком-Интер. – 2006. – 272 с.
52. Бойко А. И. О естественности правовых обязанностей и некорректности возвеличивания субъективных прав / А. И. Бойко // Правовая политика и правовая жизнь. – Москва ; Саратов, 2004. – № 1. – С. 54–67.
53. Бондырева С. К. Нравственность / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – М. : Ид-во Моск. Психолого-социального ин-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 334 с.
54. Борисов Г. А. Отправные нормативные установления советского законодательства : дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук : 12.00.01 / Г. А. Борисов. – Харьков, 1991. – 396 с.
55. Боровский Я. М. О термине natura у Лукреция // Вопросы грамматического строя и словарного состава языка. 2. // Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. – № 161 / Я. М. Боровский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1952. – С. 223–238.
- 55-а. Бочаров Д. Метафори «свiдомiсть – це дзеркало» i «розумiння – це бачення» в юридичнiй гносеологiї / Д. Бочаров // Антропологiя права: фiлософський та юридичний вимiри (стан, проблеми, перспективи) : Матерiали мiжнар. круглого столу (м. Львiв, 3–5 грудня 2010 року). – Львiв : Галицький друкар, 2010. – С. 73–85.

56. Бочаров Д. Проблема інтерпретації юридичних текстів у контексті смислового виміру / Д. Бочаров // Вісн. Акад. правових наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 24–34.
57. Бошно С. В. Доктрина как форма и источник права / С. В. Бошно // Журнал российского права. – 2003. – № 12. – С. 70–79.
58. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1963. – 197 с.
59. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософсько-правова проблема / Є. В. Бурлай // Проблеми філософії права. – Т. I. – 2003. – С. 83–86.
60. Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право / Харьковский национальный ун-т им. В. Н. Каразина / Н. А. Бусова. – Х. : Прометей-Прес, 2004. – 351 с.
61. Буткевич О. В. Міжнародне право стародавнього світу / О. В. Буткевич. – К. : Україна, 2004. – 863 с.
62. Варламова Н. В. Право и справедливость: соотношение в контексте различных типов правопонимания / Н. В. Варламова // Право України. – 2010. – № 4. – С. 70–75.
63. Васильев М. А. Основы нормотворчества в муниципальных образованиях: естественные начала и правовые императивы / М. А. Васильев. – Обнинск : Ин-т муницип. управления, 2001. – 108 с.
64. Ваттель Э. де. Право народов, или принципы естественного права, применяемые к делам наций и суверенов / предисл. В. Н. Дурденевского. – М. : Госюриздат, 1960. – 719 с.
65. Ведяхина К. В. Основные нравственно-этические и социально-политические принципы российского права : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / К. В. Ведяхина. – Самара, 2001. – 255 с.

66. Верецька Л. І. Феномен справедливості у контексті соціальної комунікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 / Л. І. Венецька. – Одеса, 2002. – 20 с.
67. Верховодов Е. В. Идеи естественного права в трудах английских мыслителей XVII века / Е. В. Верховодов. – Н. Новгород : ООО ОПЦ «Право», 2001. – 124 с.
68. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности (введение в теорию) / Ю. Ю. Ветютнев. – Элиста : ЗАО «НПП «Джангар», 2006. – 204 с.
69. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности: вопросы теории и методологии : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. Ю. Ветютнев. – Волгоград, 2004. – 204 с.
70. Виаккер Ф. Зарождение, расцвет и кризис идеи кодификации / Ф. Виаккер // ФЕМИС. Ежегодник истории права и правоведения. – Вып. 1. – М. : Изд-во МГИУ, 2000. – С. 128–154.
71. Владимиренко В. Є. Соціокультурні засади та еволюція типів раціональності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.11 / В. Є. Владимиренко. – К., 1994. – 18 с.
72. Возьний В. Правова концепція С. Дністрянського / В. Возьний // Право України. – 1999. – № 6. – С. 116–118.
73. Волвенко П. Поняття природного права: теоретичний та практичний аспекти / П. Волвенко // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 8. – С. 78–83.
74. Волцер М. Складна рівність / М. Волцер // Лібералізм : антологія. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 920–944.
75. Воротилин Е. А. Естественное право и формирование юридического позитивизма / Е. А. Воротилин // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 67–62.

76. Врублевский Е. Теоретические проблемы современного буржуазного правоведения (Обзор) / Проблемы буржуазной теории права : реф. сб. / отв. ред. Н. Н. Разумович; сост., ред. и отв. за выпуск Ю. С. Пивоваров. – Вып. 3. – М. : АН СССР, ИНИОН, 1981. – С. 6–99. (Серия «Проблемы гос-ва и права за рубежом»).
77. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / А. Дахній (пер. з нім.). – Львів : Астролябія, 2006. – 415 с.
78. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // пер. з нім. ; А. М. Єрмоленко. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – С. 325–346.
79. Гаджиев Г. Принципы права и право из принципов / Г. Гаджиев // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 2. – С. 22–45.
80. Гамбаров Ю. С. Как не следует понимать справедливость у римских юристов / Ю. С. Гамбаров // Русская мысль. Ежемесячное литературн.-политич. издание. – Кн. XII. – М., 1895. – С. 152–172.
81. Гарт Г. Л. А. Позитивізм і розмежування права та моралі / Г. Л. А. Гарт // Філософія права / Дж. Фейнберг (ред.), П. Тарашук (пер.), Джулс Коулмен (ред.). – К. : Основи, 2007. – С. 77–100.
82. Гегель Г. В. Ф. Философия права / АН СССР; Институт философии / сост. : Д. А. Керимов (ред., сост.), Б. Г. Столпнер (пер. с нем.), В. С. Нерсесянц (вступ. ст.), В. С. Нерсесянц (ред., сост.), М. И. Левина (пер. с нем.). – М. : Мысль, 1990. – (Серия «Философское наследие»; Т. 113). – 527 с.
83. Гегель Г. В. Ф. О научных способах исследования естественного права, его месте в практической философии и его отношении к науке о позитивном праве // Политические произведения / вступ. ст., примеч. В. С. Нерсесянца. – М. : Мысль, 1978. – С. 185–275.

84. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 3 : Философия духа / отв. ред. Е. П. Ситковский ; ред. колл. Б. М. Кедров и др. – М. : Мысль, 1977. – 471 с.
85. Гетьман І. В. Концепція правового спілкування: зміст, витоки, перспективи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Гетьман. – Харків, 2006. – 20 с.
86. Гижа А. В. Интерпретация и смысл (Структура понимания гуманитарного текста) : монографія / А. В. Гижа. – Харьков : Коллегиум, 2005. – 404 с.
87. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Польська (наук. ред.), Р. Димерець (пер. з англ.). – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
88. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. / С. П. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – с. I-LXIII, 1747 с.
89. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Головатий. – К., 2008. – 44 с.
90. Голоскоков Л. В. Правовые доктрины: от древнего мира до информационной эпохи / Л. В. Голоскоков. – М. : Научный мир, 2003. – 317 с.
- 90-а. Горбаль В. М. Права людини у правовій думці Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX століття (індивідуалістичні концепції) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук / В. М. Горбаль. – Х., 2001. – 18 с.
91. Гориславський К. О. Право людини на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : монографія / К. О. Гориславський, В. В. Конопльов. – Сімферополь : ВАТ «Сімферопольська міська друкарня» (СГТ), 2007. – 160 с.

92. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Н. Захватаева / отв. ред. А. С. Довгерт. – К. : Истина, 2006. –1008 с.
93. Гражданское уложение Германии; Вводный закон к Гражд. Уложению / науч. ред. А. Л. Маковский и др. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 816 с.
94. Графский В. Г. Общая теория права П. А. Сорокина: на пути к интегральному (синтезированному) правопознанию / В. Г. Графский // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 111–120.
95. Гребенник Г. П. Проблема отношений политики и морали (опыт конструирования макиавеллианско-кантианского метадискурса) : монография / Г. П. Гребенник. – Одесса : Астропринт, 2007. – 616 с.
96. Гребіневич О. М. Ціннісно-нормативна легітимація політичної системи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 / О. М. Гребіневич. – К., 2006. – 20 с.
97. Гринберг Л. Г. Критика современных буржуазных концепций справедливости / Л. Г. Гринберг, А. И. Новиков. – М. : Наука, 1977. – 162 с.
98. Гринюк Р. Ф. Співвідношення природного і позитивного права та розвиток правової держави у поглядах П. Юркевича / Р. Ф. Гринюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – №2–3. – С. 17–28.
99. Грищук О. В. Природне право як духовна (ідеальна) основа позитивного права / О. В. Грищук // Наук. вісн. Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. – Львів : ЛьвДУВС, 2006. – Вип. 2. : Сер. юридична.– С. 27–35.
100. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права: пер. с лат. : репринт с издания 1956 г. / под общ. ред. : С. Б. Крылов, пер. : А. Л. Сакетти. – М. : Ладомир, 1994. – 867 с.

101. Грязин И. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий / И. Грязин ; отв. ред. : Порк А. А. – Таллин : Ээсти раамат, 1983. – 187 с.
102. Губанов Н. И. Ницета философии постмодернизма / Н. И. Губанов // Философия и общество. – 2007. – № 1. – С. 54–68.
103. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Наук.-дослідн. ін-ту держ. будівництва та місц. самоврядування Акад. правов. наук України / Д. А. Гудима ; редкол. : П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Вип. 20. – Львів : Край, 2009. – 292 с. – (Серія I «Дослідження і реферати»).
104. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1972. – 350 с.
105. Гусак П. Природне право як підстава позитивного права на життя / П. Гусак // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : Матер-ли другого Всеукр. круглого столу (м. Львів, 16–17 вересня 2005 року). – Львів : Край, 2006. – С. 82–92.
106. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 / С. Д. Гусарев. – Київ, 2007. – 35 с.
107. Гусейнов А. А. Краткая история этики / А. А. Гусейнов, Г. Иррлитц. – М. : Мысль, 1987. – 590 с.
108. Гуторов В. А. Античная социальная утопия: Вопросы истории и теории / В. А. Гуторов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 288 с.
109. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьофе ; пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. – К. : Альтерпрес, 2003. – 263 с. – (Сер. «Сучасна гуманітарна бібліотека»).

110. Давыдова М. Л. Нормативно-правовое предписание. Природа, типология, технико-юридическое оформление / М. Л. Давыдова. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр-пресс», 2009. – 216 с.
111. Дамірлі М. А. Предметна сфера історико-правового пізнання: традиції й оновлення (епістемологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 / М. А. Дамірлі. – Харків, 2005. – 38 с.
112. Дворкін Р. Серйозний погляд на права : пер. з англ. / Р. Дворкін. – К. : Основи, 2000. – 519 с.
113. Дедов Д. И. Юридический метод : научное эссе / Д. И. Дедов. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 160 с.
114. Дело «Знаменская (Znamenskaya) против Российской Федерации» : Постановление Суда, Страсбург, 2 июня 2005 г. : Жалоба № 77785/01 / Европейский Суд по правам человека // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. – 2006. – № 8. – С. 30–37.
115. Десницкий С. Е. Слово о прямом и ближайшем способе к научению русской юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета... говоренное... июня 30 дня 1768 года / С. Е. Десницкий // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. В 2-х т. / общ. ред. и вступ. ст. И. Я. Щипанова. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 1. – С. 187–235.
116. Диалектическая логика. Категории сферы сущности и целостности / А. А. Сорокин, Ж. М. Абильдин, А. Хамидов и др. ; под рук. и общ. ред. Ж. М. Абильдина ; АН Казахской ССР. Ин-т ф-фии права. – Алма-Ата : Наука, 1987. – 542 с.
117. Дидикин А. Концептуальный натурализм в философии права XX века / А. Дидикин // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : Статті учасників Четвертого

всеукр. круглого столу (м. Львів, 28–29 листопада 2008 року). – Львів : Край, 2009. – С. 57–67.

118. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / пер. с древнегреч. М. Л. Гаспарова. – М. : Мысль, 1998. – 576 с.

119. Дмитриева Г. К. Мораль и международное право : монография / Г. К. Дмитриева. – М. : Международные отношения, 1991. – 152 с.

120. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Наук.-дослідн. ін-ту держ. будівництва та місц. самоврядування Акад. правов. наук України / С. П. Добрянський ; редкол. : П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Вип. 10. – Львів : Астрон, 2006. – 120 с. – (Серія I «Дослідження і реферати»).

121. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права / А. С. Довгерт // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2 (22). – С. 83–89.

122. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей / В. Р. Дольник. – СПб. : Изд-во Паритет, ЧеРо-на-Неве, 2003. – 314 с.

123. Дудаш Т. І. Вплив праворозуміння органів конституційної юрисдикції на їх правотлумачну діяльність (Німеччина, США, Україна) / Т. І. Дудаш // Право України. – 2010. – № 4. – С. 199–205.

124. Дудаш Т. Правоінтерпретаційна діяльність Європейського суду з прав людини крізь призму герменевтики / Т. Дудаш // Вісн. акад. правових наук України. – 2008. – № 3. – С. 12–23.

125. Дудаш Т. І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. І. Дудаш. – Львів, 2008. – 16 с.

126. Дудченко В. В. Ідеї природного права епохи еллінізму / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Одеса : Юридична література, 2003. – Вип. 23. – С. 56–61.
127. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дудченко. – Одеса, 2007. – 35 с.
128. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень / В. В. Дудченко. – Одеса : Юридична література, 2006. – 302 с.
129. Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. / предс. ред. коллегии В. А. Туманов. – М. : Изд-во «Норма», 2000. – Т. 1. – 842 с.
130. Емельянов В. И. Розумність, добросовесність, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. – М. : Лекс-Книга. – 2002. – 160 с.
131. Енгельс Ф. До житлового питання / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори : пер. з 2-го рос. вид. / Ін-т історії партії ЦК КП України – філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1961. – Т. 18. – С. 199–274.
132. Енгельс Ф. Конраду Шмідту, в Берлін. 27 жовтня 1890 р. / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори : пер. з 2-го рос. вид. / Ін-т історії партії ЦК КП України – філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1967. – Т. 37 : Листи Ф. Енгельса до різних осіб (січень 1888–грудень 1890). – С. 391–399.
133. Естественное право и особенности его закрепления в нормах позитивного права в России: теоретико-историческое исследование / И. В. Упоров и др. ; М-во внутр. дел Рос. Федерации, Краснодар. акад. – Краснодар : Краснодар. акад. МВД России, 2004. – 163 с.
134. Європейський суд з прав людини: матеріали практики (2006–2008 рр.) / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Наук.-

дослідн. ін-ту держ. будівництва та місц. самоврядування Акад. правов. наук України. Сер. II. Коментарі прав і законодавства. – Львів : Край, 2009. – 408 с.

135. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.

136. Йолон П. Очевидність // Філософський енциклопедичний словник / НАН України ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – С. 461.

137. Жебелев С. А. Греческая политическая литература и «Политика» Аристотеля // Аристотель. Политика : пер. с греч. С. А. Жебелева. – СПб. : Типография М. А. Александрова, 1911. – С. 379–465.

138. Железнова Н. Д. Правопонимание и судебная практика: теоретические проблемы взаимодействия : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. Д. Железнова. – Нижн. Новгород, 2001. – 176 с.

139. Желтова В. П. Философия и буржуазное правосознание. Историко-философский очерк / В. П. Желтова ; отв. ред.: Семенов Ю. Н. – М. : Наука, 1977. – 104 с.

140. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Жовтобрюх. – К., 2002. – 19 с.

141. Жуков В. Н. Русская философия права: естественно-правовая школа первой половины XX века / В. Н. Жуков. – М. : Русск. гуманист. об-во, 2001. – 237 с.

142. Журне Ш. Естественное право / Ш. Журне // Христианские требования в политике : пер. с франц. – К. : Дух и литера, 1998. – С. 177–219.

143. Завалько Г. А. Проблема соотношения морали и религии в истории философии / Г. А. Завалько. – М. : Ком книга, 2006. – 216 с.

144. Заєць А. Світоглядні основи праворозуміння / А. Заєць // Вісн. Акад. правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 3–12.
145. Закомлистов А. Ф. Рациональность и естественная правота: социально-онтологические основания права (философский анализ) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук : 09.00.11 / А. Ф. Закомлистов. – Екатеринбург, 1997. – 22 с.
146. Залесский В. В. Законы природы и законы юридические / В. В. Залесский // Журнал российского права. – 2007. – № 10. – С. 35–41.
147. Залесский В. Ф. Лекции по энциклопедии права / В. Ф. Залесский. – Казань : Типолитограф. Ун-та, 1902. – 312 с.
148. Золотницкий В. Т. Сокращение естественного права, выбранное из разных авторов для пользы российского общества Владимиром Золотницким / В. Т. Золотницкий. – СПб. : Тип. Сухопут. кадет. корпуса, 1764. – 148 с.
149. Зорькин В. Д. Позитивистская теория права в России / В. Д. Зорькин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1978. – 270 с.
150. Ивакин А. А. Размышления о субстанциональном единстве материального и идеального / А. А. Ивакин // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Том VIII. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2009. – С. 26–34.
151. Ивакин А. А. Скептические заметки по поводу философских интерпретаций некоторых выводов синергетики / А. А. Ивакин // Наукове пізнання: методологія та технологія : Наук. журнал. – Одеса, 2004. – Вип. 1 (13). – С. 47–51.
152. Ивакин А. А. Диалектическая философия / А. А. Ивакин. – Одесса : Фенікс; Суми : Університетська книга; М. : Транслит, 2007. – 435 с.
153. Иванов В. Г. Этика / В. Г. Иванов. – СПб. : Питер. – 168 с.
154. Иванов Д. В. Сознание как объект метафизических исследований / Д. В. Иванов // Вопросы философии. – 2009. – № 2. – С. 86–96.

155. Иванов Р. Л. Принципы советского права : дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. Л. Иванов. – Л., 1988. – 218 с.
156. Ивашевский С. Л. Идеальная сущность права: постановка проблемы / С. Л. Ивашевский // Журнал российского права. – 2007. – № 1. – С. 108–114.
157. Из лекций П. Г. Редкина по истории философии права в связи с историей философии вообще. Т. 1. / П. Г. Редкин. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1889. – 454 с.
158. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. В 2-х т. / Общ. ред. и вступ. ст. И. Я. Щипанова. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 1. – 712 с.
159. Ильенков Э.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. 2-е изд. / Э. В. Ильенков. – М. : Изд-во политич. лит-ры, 1984. – 320 с.
- 159-а. Иоанн Павел II. Сияние истины. *Veritatis splendor* : Энциклика Папы Римского Иоанна Павла II, обращенная ко всем епископам Католической Церкви, о некоторых основных проблемах нравственного учения Церкви. – М. : Изд-во Францисканцев, 2003. – 86 с.
160. Исаев И. А. Метафизика Власти и Закона: У истоков политико-правового сознания / И. А. Исаев. – М. : Юристъ, 1998. – 256 с.
161. История политических и правовых учений : учебник для вузов. – 4-е изд., перераб. и доп. / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2003. – 944 с.
162. История политических и правовых учений : учебник для высш. учебн. заведений / под ред. О. Э. Лейста. – М. : Юрид. лит-ра, 1997. – 576 с.
163. История философии права / отв. ред. А. П. Альбов, Д. В. Масленников, В. П. Сальников. – СПб. : Юридический институт (Санкт-Петербург), Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 1998. – 640 с.

164. Івакін О. А. Сутність людини як підстава змістовного трактування природного права / О. А. Івакін // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 36. – Одеса, 2007. – С. 6–10.
- 164-а. Йолон П. Очевидність / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник / НАН України ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – С. 461.
165. Кабанець Н. Поняття суспільного договору в школі природного права (історичний екскурс, історія становлення нормативного поняття) / Н. Кабанець // Про українське право : Часопис кафедри теорії та історії держави і права / за ред. І. Безклубого. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – Число 1. – С. 179–215.
166. Кабріяк Р. Кодификации : пер. с франц. / Р. Кабріяк. – М. : Статут, 2007. – 476 с.
167. Кант І. Метафізика нравов в двух частях. 1797. // Кант І. Соч. в 6-и т. Т. IV. – Ч. 2. / под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1965. – С. 107–438.
168. Кант І. Критика практичного розуму / І. Бурковський (пер. з нім., примітки, післямова). – К. : Юніверс, 2004. – 239 с.
169. Кауфманн А. Онтологическая структура права : пер. с нем. А. В. Стовбы / А. Кауфманн // Российский ежегодник права. – 2008. – № 1. – СПб. : ООО «Университетск. издат. консорциум «Юрид. книга», 2009. – С. 151–175.
- 169-а. Кашуба М. В. Етика в Києво-Могилянській академії // Памятники етичної думки на Україні XVII – першої половини XVIII століття / сост., вступ. стаття і пер. з лат. М. В. Кашуби. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 5-49.

170. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+, 2000. – 560 с.
171. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+, 2000. – 560 с.
172. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.
173. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М. : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1916. – 704 с.
174. Кімліка В. Ліберальна концепція рівності / В. Кімліка // Лібералізм : Антологія. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 848–883.
175. Кленнер Г. От права природы к природе права : пер. с нем. / Г. Кленнер ; под ред.: Куркин Б. А. ; пер. Бекназар-Юзбашев Т. Б. ; вступ. ст. : Мамут Л. С. – М. : Прогресс, 1988. – 320 с.
- 175-а. Коваль А. Ф. Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А. Ф. Коваль. – Львів, 2005. – 18с.
176. Ковальчук В. Про правове розуміння легітимності державної влади / В. Ковальчук // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм. – Львів, 2008. – С. 29–31.
177. Кодан С. В. «Образование юношества, предназначенного к частям службы государственной». Государственно-правовая подготовка чиновников в России в 1800–1850-е гг. / С. В. Кодан // ЧиновникЪ. – Вып. № 1'05 (35). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://chinovnik.uapa.ru/modern/article.php?id=554>

178. Козлихин И. Ю. Идея правового государства. История и современность / И. Ю. Козлихин. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993. – 152 с.
179. Козлихин И. Ю. У истоков концепции правового государства: Идея правления законов, а не людей / И. Ю. Козлихин // Вестник Санкт-петербургского государственного университета. – 1993. – Сер. 6 : Вып. 1 (№ 6). – С. 69–76.
180. Козлихин И. Ю. Позитивизм и естественное право / Ю. И. Гревцов, И. Ю. Козлихин. Энциклопедия права : Учебн. пособие. – СПб. : Издат. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2008. – С. 616–629.
181. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права / А. А. Козловський // Проблеми філософії права – Т. III. – № 1–2. – 2004. – С. 32–44.
182. Козловський А. А. Онтологія юридичної відповідальності / А. А. Козловський // Проблеми філософії права. – 2004. – Том II. – С. 98–112.
183. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.
184. Козловський А. А. Справедливість як гносеологічний принцип права / А. А. Козловський // Ерліхівський збірник. Юридичний факультет Чернівецьк. ун-ту ім. Ю. Федьковича. – К.; Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – С. 22–32.
185. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог / М. І. Козюбра ; НаУКМА // Наукові записки. – К., 2007 – Т. 64 : Юридичні науки. – С. 3–9.
186. Козюбра М. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення / М. Козюбра // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Юрид. науки. – 2008. – Т. 77. – С. 3–8.

187. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.
188. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
189. Комиссарова Е. Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства : монография / Е. Г. Комиссарова. – Тюмень : Гос. ин-т мировой экономики, управления и права, 2001. – 128 с.
190. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рим, 21.11.1950 р.) // Голос України. – 2001. – 10 січ. – № 3 (2503).
- 190-а. Конституція України: від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
191. Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу : монографія / О. М. Костенко. – К. : Атіка, 2008. – 352 с.
- 191-а. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позицій соціального натуралізму / О. М. Костенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. I. – С. 72–78.
192. Костенко О. М. Принцип натуралізму в юридичній науці і кримінології / О. М. Костенко // Правова система України: теорія і практика : Тези доповідей і наук. повідомлень наук.-практ. конф-ції (Київ, 7–8 жовтня 1993 року). – К., 1993. – С. 390–392.
193. Костенко О. М. Про права людини в контексті «натуралістичної» юриспруденції / О. М. Костенко // Українське право. – 2008. – № 1. – С. 19–22.
194. Костицький М. Філософські питання верховенства права / М. Костицький // Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. Вибрані наукові праці. Кн. перша. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 41–46.

195. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. пр. / М. В. Костицький; відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. – Чернівці : Рута, 2009. – 532 с.
196. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 / В. М. Кравець. – Київ, 2003. – 16 с.
197. Красиков В. И. Философия как концептуальная рефлексия (Философская пропедевтика) / В. И. Красиков. – Кемерово : Кузбас-свуиздат, 1999. – 416 с.
198. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Бабулін, В. І. Борисов та ін. – К.–Х. : Юрінком Інтер-Право, 2003. – 415 с.
- 198-а. Кримінальний кодекс України : від 5 квітня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.
- 198-б. Критика «Империи права» : Сводный реферат // Правовая мысль XX века. Сб. обзоров и рефератов / В. А. Четвернин ; РАН, ИНИОН. – М. : 2002. – С. 162–175.
199. Кузнецов Э. В. Философия права в России / Э. В. Кузнецов ; вступ. ст. : Д. А. Керимов – М. : Юрид. лит., 1989. – 208 с.
200. Кузнецов В. І. Філософія права: Історія та сучасність : навч. посібник В. І. Кузнецов. – К. : ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2003. – 382 с.
201. Кузьмин А. В. Юридическая деятельность: проблемы единства позитивистского и естественно-правового начал / А. В. Кузьмин. – СПб. : Изд-во СПбГУСЭ, 2008. – 131 с.
202. Культенко В. П. Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств : автореф. дис.

- на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.05 / В. П. Культенко. – К., 2004. – 20 с.
203. Куницын А. Право естественное / А. Куницын. – СПб. : Тип. И. Иоаннесова, 1818. – 143 с.
204. Куницын А.С. Естественное право и правовая мысль России : учеб. пособие для вузов / А. С. Куницын. – Курск : Изд-во Курск. ун-та, 2007. – 291 с.
205. Куташев І. Суспільно-політичні погляди Станіслава Оріховського / І. Куташев // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 169–179.
206. Лапаева В. В. Современные подходы к формированию концепций правового развития России (с позиций либертарного правопонимания) / В. В. Лапаева // Право и политика. – 2006. – № 10. – С. 5–17.
207. Лаута О. Генеза поняття «досвід» у класичному раціоналізмі / О. Лаута // Науковий вісник Чернівецького ун-ту, 2008. – № 410–411. – Сер.: Філософія. – С. 98–105.
208. Левек П. Эллинистический мир / П. Левек ; пер. с франц. Е. П. Чиковой. – М. : Наука, Главн. Ред-ция восточной лит-ры, 1989. – 259 с.
209. Лейст О. Э. Вопросы государства и права в трудах социалистов-утопистов XVI–XVII веков / О. Э. Лейст. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 130 с.
210. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права : монография / О. Э. Лейст. – М. : Зерцало-М, 2002. – 288 с.
211. Лейст Э. О. Три концепции права / Э. О. Лейст // Сов. гос-во и право. – 1991. – № 12. – С. 3–6.

212. Леске М. Почему имеет смысл спорить о понятиях / М. Леске, Г. Редлов, Г. Штилер. – М. : Политиздат, 1987. – 287 с. (Серия «Над чем работают, о чем спорят философы»).
- 212-а. Лившиц Р. З. Принципы советского трудового права / Р. З. Лившиц, В. И. Никитинский // Сов. гос-во и право. – 1974. – № 8. – С. 31–39.
213. Лившиц Р. З. Современная теория права: краткий очерк / Р. З. Лившиц ; Российск. акад. наук ; Ин-т гос-ва и права. – М. : ИГПАН, 1992. – 92 с.
214. Ллойд Д. Идея права : пер. с англ. / Д. Ллойд. – М. : Югона, 2002. – 416 с.
- 214-а. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – поч. XVII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук / В. Д. Литвинов. – К., 2003. – 36 с.
215. Лобовиков В. О. Естественное право : современная теория и ее приложение к экономике: Критика политической экономии: совершенная конкуренция и абсолютная монополия; состояние равновесия и предпринимательство; laissez-faire и государственное управление рынком. Математическая философия экономики и права. Ч. 1. / В. О. Лобовиков ; науч. ред. Бряник Н. В. – Екатеринбург : Изд-во УрО РАН, 2003. – 380 с.
216. Лобовиков В. О. Математическое правоведение. Ч. 1. : Естественное право / В. О. Лобовиков. – Екатеринбург : Гуманитар. ун-т : УрГЮА, 1998. – 237 с.
217. Лобода Ю. П. Міф про природне право та правова традиція українського народу: до питання про емпіричну основу теоретико-правової юриспруденції / Ю. П. Лобода // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи). Статті

учасників Третього всеукр. круглого столу (м. Львів, 23–24 листопада 2007 року). – Львів : Край, 2008. – С. 202–212.

218. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Ю. П. Лобода. – Львів : Світ, 2009. – 280 с.

219. Лодий П. Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве / П. Лодий. – СПб. : Тип. Департамента Внешн. Торговли, 1828. – 450 с.

219-а. Локк Дж. Опыты о законе природы // Сочинения в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. : Т. 3. – С. 3–53.

220. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Высокая классика / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1974. – Т. III. – 598 с.

220-а. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1979. – Т. V. – 815 с.

221. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранняя классика / А. Ф. Лосев. – М. : Высшая школа, 1963. – Т. I. – 598 с.

222. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1969. – Т. II. – 716 с.

223. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Итоги тысячелетнего развития : в 2-х кн. / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1994. – Кн. 2. – 604 с.

224. Лукич Р. Методология права : пер. с сербохорватск. / Р. Лукич ; под ред. : Керимов Д. А. (вступ. ст.) ; пер. Кулистиков В. М. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.

225. Луковская Д. И. Политические и правовые учения: Историко-теоретический аспект / Д. И. Луковская. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 160 с.

226. Луковская Д. И. У истоков правовой мысли в Древней Греции / Д. И. Луковская // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1977. – № 1. – С.75–84.
227. Лурье С. Я. Демокрит. Тексты, перевод, исследования / С. Я. Лурье. – Л. : Наука, 1970. – 784 с.
228. Львова О. Л. Ідеї природного права та межі його дії // Дія права: інтегративний аспект : монографія / О. Л. Львова ; відповід. ред. Н. М. Оніщенко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : «Юридична думка», 2010. – С. 92–130.
229. Майданик Р. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування / Р. Майданик // Юридична Україна. – 2009. – № 11. – С. 47–55.
230. Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии (латинская патристика) / Г. Г. Майоров. – М. : Мысль, 1979. – 431 с.
231. Майхофер В. Право и бытие. Прологомены к онтологии права : пер. с нем. А. В. Стовбы / В. Майхофер // Российский ежегодник права. – 2008. – № 1. – СПб. : ООО «Университетск. издат. консорциум «Юрид. книга», 2009. – С. 186–258.
232. Макінтайр А. Справедливість як чеснота: зміна концепцій / А. Макінтайр // Лібералізм : Антологія. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 884–893.
233. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі / Е. Макінтайр ; пер. з англ. за наук. ред. В. Малахова. – К. : Дух і літера, 2002. – 436 с.
234. Маковельский А. О. Софисты / А. О. Маковельский. – Баку : НКП АзССР, 1940. – Вып. 1. – 48 с.

235. Максимов Л. В. Аргументация и обоснование в моральном рассуждении / Л. В. Максимов // Мораль и рациональность / редкол. : Р. Г. Апресян, А. А. Гусейнов, Л. В. Максимов ; отв. ред. Р. Г. Апресян – М. : ИФ РАН, 1995. – С. 22–32.
236. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
237. Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності / С. Максимов // Вісн. Акад. правових наук України. – 2002. – №1. – С. 82–85.
238. Максимов С. Природно-правове мислення / С. Максимов // Вісн. Акад. правових наук України. – 2001. – № 4. – С. 156–167.
239. Максимов С. И. Подходы к осмыслению права / С. И. Максимов // Российский ежегодник права. – 2008. – № 1. – СПб. : ООО «Университетский издат. консорциум «Юридическая книга», 2009. – С. 124–143.
240. Максимов С. І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права / С. І. Максимов // Вісн. Акад. правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 126–136;
241. Максимов С. І. Дуальність права / С. І. Максимов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 36–42.
242. Максимов С. І. Концепція прав людини Дж. Локка як вияв сили і слабкості класичної теорії природного права / С. І. Максимов // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. ст. / Донецький ін-т внутрішніх справ при Дон. нац. ун-ті. – 2002. – № 1. – С. 3–10.

243. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.12 / С. І. Максимов. – Х., 2002. – 40 с.
244. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне і особливе / С. Максимов // Вісн. Акад. правових наук України. – 2009. – № 3 (58) . – С. 125–134.
245. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б. В. Малишев. – К. : Праксіс, 2008. – 344 с.
246. Мальцев Г. В. Пять лекций о происхождении и ранних формах права и государства / Г. В. Мальцев. – М. : Изд-во РАГС, 2000. – 190 с.
247. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г. В. Мальцев. – М. : Прометей, 1999. – 419 с.
248. Мальцев Г. В. Пять лекций о происхождении и ранних формах права и государства / Г. В. Мальцев. – М. : Изд-во Росс. академии гос. службы при Президенте РФ, 2000. – 190 с.
249. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право / Г. В. Мальцев. – М. : Мысль, 1977. – 255 с.
250. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.
251. Мамонова М. А. Запад и Восток: традиции и новации рациональности мышления / М. А. Мамонова. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 120 с.
252. Мамут Л. С. Вступительная статья // Кленнер Г. От права природы к природе права : пер. с нем. / Г. Кленнер ; под ред.: Б. А. Куркин; пер.: Бекназар-Юзбашев Т. Б.; вступ. ст. : Л. С. Мамут. – М. : Прогресс, 1988. – С. 5–13.

253. Мартыненко В. В. Переосмысление философской концепции естественного права / В. В. Мартыненко // Вопросы философии. – 2009. – № 8. – С. 28–38.
254. Мартышин О. В. Метафизические концепции права / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2006. – № 2. – С. 64–71.
255. Марченко М. Н. Источники права : учебн. пособие / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, изд-во «Прспект», 2005. – 759 с.
256. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / общ. ред. и вступ. ст. М. А. Дынника. – М. : Госполитиздат, 1955. – 238 с.
257. Матюхин А. А. Государство в сфере права: институциональный подход / А. А. Матюхин. – Алматы : Высшая школа права «Адилет», 2000. – 594 с.
258. Маунц Т. Государственное право Германии (ФРГ и ГДР) / пер. с нем. Ю. П. Урьяса; под. ред. Г. С. Гурвича. – М. : Изд-во иностранной лит-ры, 1959. – 596 с.
259. Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права / А. А. Мережко. – К. : Юстиниан, 2002. – 192 с.
260. Мережко А. А. Діалектика права / А. А. Мережко // Проблеми філософії права. – Т II. – Київ-Чернівці : Рута, 2004. – С. 177–181.
261. Мережко А. А. Наука политики международного права / А. А. Мережко. – К. : Юстиниан, 2009. – 144 с.
262. Мережко А. А. История международно-правовых учений / А. А. Мережко. – К. : Таксон, 2006. – 492 с.
263. Мережко О. О. Природне право і помаранчева революція / О. О. Мережко // Юридична газета. – 2006. – 19 січня. – № 1. – С. 6–7.

- 263-а. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / О. М. Мироненко, В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 2010. – 456 с.
264. Мироненко О. М. Історія світової конституційної юстиції (рукопис) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / О. М. Мироненко. – К., 2008. – 2054 с.
265. Мироненко О. М. Права і свободи людини у документах Великої французької революції / О. М. Мироненко ; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1995. – 40 с. – (Бібліотечка в допомогу вивчаючим історію держ. будівництва України).
266. Мироненко О. М. Права і свободи людини у західній політико-правовій ідеології XVII–XVIII ст. / О. М. Мироненко ; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1995. – 41 с. – (Бібліотечка в допомогу вивчаючим історію держ. будівництва України).
267. Мироненко О. М. Історія вітчизняної конституційної юстиції (рукопис) / О. М. Мироненко / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – 1874 с.
268. Мироненко О. М. Історія світової конституційної юстиції (рукопис) / О. М. Мироненко / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – 2054 с.
269. Мироненко О. М. Проблема прав і свобод людини у давній політико-правовій думці / О. М. Мироненко ; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1995. – 36 с. (Бібліотечка в допомогу вивчаючим історію держ. будівництва України).
270. Мироненко О. М. Раціоналістичне (юснатуралістичне) праворозуміння на Україні у другій половині XVIII століття як первісний концептуальний фундамент вітчизняної конституційної юстиції

- майбутнього / О. М. Мироненко // Вісн. Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 89–104.
271. Михайлов А. М. Идея естественного права: история и теория / А. М. Михайлов. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 464 с.
272. Михайловский И. В. Очерки философии права / И. В. Михайловский. – Томск : Изд. Посохина, 1914. – Т. 1. – 1914. – 604 с.
273. Мовчан В. С. Історія і теорія етики : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. С. Мовчан ; Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. І. Франка. – 2. вид., доп. – Львів, 2005. – 488 с.
274. Моисеев С. В. Философия права : курс лекций. Изд. 2-е испр. и доп. / С. В. Моисеев. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2004. – 262 с.
275. Моквитин А. Ю. Типология в социальном познании: философско-методологический анализ / А. Ю. Моквитин. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2001. – 144 с.
276. Монтескье Ш. Избранные произведения. В 2-х томах / под общ. ред. Баскин М. П. – М. : Госполитиздат, 1955. – 799 с.
277. Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. В 2-х томах / под общ. ред.: Баскин М. П. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 159–759.
278. Морелли. Кодекс природы, или истинный дух ее законов / пер. с франц. М. Е. Ландау ; под. ред. и с коммент. Ф. Б. Шуваевой ; вступ. ст. В. П. Волгина. – М.–Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1956. – 300 с.
- 278-а. Мороз С.П. Ідея прав людини у політико-правовій думці України (ІХ – початок ХХ століття) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень / С.П. Мороз. – Харків, 2002. – 19 с.

279. Музика І. В. Історія права як суспільний процес: класичні і сучасні підходи / І. В. Музика // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 9–18.
280. Мурашко Л. О. Поиск права / Л. О. Мурашко. – Минск : ЗАО «Веды», 2004. – 168 с.
281. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права / С. А. Муромцев. – СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 224 с.
282. Мухина Т. А. Проблема соотношения естественного и позитивного права : дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. А. Мухина. – Уфа, 2005. – 169 с.
283. Налетов К. И. Естественно-правовые аспекты международного публичного и частного права / К. И. Налетов // «Черные дыры» в Российском законодательстве. – 2009. – № 6. – С. 32–35.
284. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид, переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Атіка, 2003. – 1064 с.
285. Невважай И. Д. О соотношении естественного и позитивного права / И. Д. Невважай // Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 164–166.
286. Невважай И. Д. Смысл права в контексте методологического плюрализма / И. Д. Невважай // Государство и право на рубеже веков : Проблемы теории и истории : Матер-лы всеросс. конф-ции. ИГП РАН, МГУ им. М. В. Ломоносова, МГЮА, Ин-т законодательства и сравнит. правоведения при Правительстве РФ. – М., 2001. – С.119–125.
287. Неволин К. А. Энциклопедия законовeдения. История философии законодательства / К. А. Неволин ; вступ. ст. Д. И. Луковской, С. С. Гречишкина, Ю. В. Ячменева ; подг. текста С. С. Гречишкина. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997 (1-е изд. 1839). – 400 с. (Серия «Из истории отечественного правовeдения»).

288. Некрасов А. И. Идеалы естественного права / А. И. Некрасов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наукових праць. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2008. – Вип. 40. – С. 130–138.
289. Немченко И. В. Естественное право и естественный закон в политическом учении Томаса Гоббса / И. В. Немченко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. / редкол. С. В. Ківалов та ін. ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2008. Вип. 40. – С. 143–148.
- 289-а. Нерсесянц В. С. История и современность (об укреплении взаимосвязей юридических дисциплин исторического и теоретического профиля) / В. С. Нерсесянц. // Методология историко-правовых исследований. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1980. – С. 40–46.
290. Нерсесянц В. С. Философия права : краткий учебный курс / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2010. – 256 с. (Серия «Краткие учебные курсы юридических наук»).
291. Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля / В. С. Нерсесянц. – М. : Юристъ, 1998. – 352 с.
292. Нерсесянц В. С. Философия права. Учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 1997. – 652 с.
293. Нерсесянц В. С. Политические учения Древней Греции / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1979. – 264 с.
294. Нерсесянц В. С. Право и закон. Из истории правовых учений / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1983. – 366 с.
295. Неттелбладт Д. Начальное основание всеобщей естественной юриспруденции, приновренное к употреблению основания положительной юриспруденции и переведенное с латинского языка / Д. Неттелбладт. – М. : Изд-во Импер. Моск. ун-та, 1770. – 479 с.
296. Ніцше Ф. По той бік дора і зла. Генеалогія моралі / пер. з нім. А. Онишко. – Львів : Літопис, 2002. – 320 с.

- 296-а. Нічик В. М. Суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича // Ф. Прокопович. Філософські твори. – Т. I. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 77–100.
297. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев. – СПб. : Лань, 1999. – 192 с. – (Сер. «Классики истории и философии права»).
298. Новгородцев П. И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве. Два типических построения в области философии права / П. И. Новгородцев. – М. : Унив. тип., 1901. – 253 с.
299. Новиков А. В. Естественно-социальное и позитивное право: генезис и соотношение (социально-философский анализ) : дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук : 09.00.11 / А. В. Новиков. – Ярославль, 2002. – 140 с.
300. Новгородцев П. И. Об общественном идеале // П. И. Новгородцев ; сост., вступ. ст. А. В. Соболева. – М. : Пресса, 1991. – С. 13–524.
301. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 49–55.
302. Общее гражданское уложение Австрийской империи 1811 года / Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : в 2-х т. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – Т. 1. – 1168 с.
303. Олексюк М. М. Свобода – філософія – право: дискурс на фоні розвитку сучасної зарубіжної філософської думки / М. М. Олексюк // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. III. – № 1–2. – С. 299–306.
304. Олексюк М. М. Суть поняття справедливості та його трактування у постмодерній зарубіжній філософській традиції / М. М. Олексюк // Науковий вісник ЛЮІ. – Львів, 2005. – Вип. 1. : Сер. юридична. – С. 324–340.

305. Оливекрона К. Право как факт / К. Оливекрона ; пер. Е. Ю. Таранченко ; научн. ред. А. В. Поляков, М. В. Антонов // Российский ежегодник права. – 2008. – № 1. – СПб. : ООО «Университетск. издат. консорциум «Юрид. книга», 2009. – С. 669–752.
306. Оль П. А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству : монография / П. А. Оль. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 243 с.
307. Онтология и аксиология права : тезисы докладов и сообщений Третьей международной научн. конф-ции (19–20 октября 2007 г.). – Омск, 2007. – 183 с.
308. Опыты о законе природы / Дж. Локк. // Сочинения в 3 т. / пер. с англ. и лат. ; авт., сост. и авт. примеч. А. Л. Субботин. – М. : Мысль, 1988. : Т. 3. – С. 3–53.
309. Осипян Б. А. Трансформация права в закон: духовные, научные и практические аспекты / Б. А. Осипян // Гос-во и право. – 2006. – № 10. – С. 43–50.
310. Основной Закон Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949 года // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : Норма, Инфра-М, 1999. – С. 181–234.
311. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали / М. Оссовская. – М. : Прогресс, 1987. – 528 с.
- 311-а. Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3088.
- 311-б. Офіційний вісник України. 2001. – № 42. – Ст. 1895.
- 311-в. Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – Ст. 151.
- 311-г. Офіційний вісник України. – 2009. – № 11. – Ст. 341.
312. Палазян А. С. Функциональная характеристика права : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: 12.00.01 / А. С. Палазян – М., 2009. – 47 с.

313. Палазян А. С. Функциональная характеристика права в контексте естественно-правового понимания / А. С. Палазян // Право и образование. – № 7. – 2009. – С. 73–84.
314. Паластрова Г. В. Юридическое мировоззрение: историко-правовые и аксиологические аспекты : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: 12.00.01 / Г. В. Паластрова. – Ростов-на-Дону, 2008. – 27 с.
315. Палиенко Н. И. Учение о существе права и правовой связанности государства / Н. И. Палиенко. – Х. : Типографія и Литографія М. Зильбербергъ и С-вья, 1908. – 343 с.
316. Панов В. Г. Эмоции. Мифы. Разум / В. Г. Панов. – М. : Высш. школа, 1992. – 252 с.
317. Патей-Братасюк М. Г. Філософія права : навч. посіб. / М. Г. Патей-Братасюк ; Міністерство освіти і науки України. – Тернопіль : Астон, 2006. – 344 с.
318. Пермяков Ю. Е. Лекции по философии права : учебн. пособие / Ю. Е. Пермяков. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 1995. – 120 с.
319. Петери З. О некоторых чертах доктрины «возрождённого» естественного права / З. О. Петери // Критика современной буржуазной теории права : сб. статей / К. Кульчар, З. Петери, В. Пешка, И. Сабо, Л. Стодольник : пер. с венг. – М. : Прогресс, 1969. – С. 118–165;
320. Петражицкий Л. И. Предисловие и введение в науку политики права / Л. И. Петражицкий // Киевск. Университетск. известия. – 1896. – № 8. – С. XIII–LXXX.
321. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 607 с.
322. Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 133–143.

323. Петрова Л. В. О естественном и позитивном праве (Критические заметки по поводу учебника С. С. Алексеева) / Л. В. Петрова // Гос-во и право. – 1995. – № 2. – С. 32–41.
324. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми права (філософсько-правовий дискурс) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.12 / Л. В. Петрова. – Харків, 1998. – 36 с.
325. Пешка В. Экзистенциалистская философия права / В. Пешка // Против современной правовой идеологии империализма : сб. статей. / под ред. В. А.Туманова. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – С. 158–189.
326. Пивоваров Ю. С. Естественное право и социальная этика в XX столетии // Право XX века: идеи и ценности : сб. обзоров и рефератов / Ю. С. Пивоваров ; РАН, ИНИОН. – М. : 2001. – С. 182–215.
327. Платон. Законы : пер. с древнегреч. // Платон. Сочинения в трех томах / под. общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса. – Т. 3. – Ч. 2. – М. : Мысль, 1972. – С. 83–470.
328. Плахов В. Д. Социальные нормы: философские основания общей теории / В. Д. Плахов. – М. : Мысль, 1985. – 253 с.
329. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С . П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
330. Подгурецкий А. Очерк социологии права / А. Подгурецкий. – М. : Прогресс, 1974. – 326 с.
331. Познер Р. А. Проблемы юриспруденції : пер. з англ. / Р. А. Познер ; пер. С. Савченко. – К. : Наук. вид-во «Акта», 2004. – 487 с.
332. Покровский И. А. «Иррациональное» в области права : Отд. оттиск из ж-ла «Юридич. вестник» / И. А. Покровский. – М., 1915. – Кн. XI (III). – 16 с.
333. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с. (Серия «Класика російської цивілістики»).

334. Покровский И. А. Естественно-правовые учения в истории гражданского права / И. А. Покровский. – СПб. : Типография Б. М. Вольфа, 1909. – 53 с.
335. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови / Л. М. Полюга. – К. : Довіра, 2001. – 477 с.
- 335-а. Поляков А.В. Возрожденное естественное право в России (критический анализ основных концепций) : автореф. ... дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Поляков А.В. – Л., 1987. – 18 с.
- 335-б. Поляков А. В. Идея естественного права в русской правовой мысли начала XX века / А. В. Поляков // Тезисы выступления на Всероссийск. научн. конф-ции «Философия права как учебная и научная дисциплина» : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1139773>
336. Поляков А. В. Общая теория права : учебник / А. В. Поляков, Е. В. Тимошина. – СПб. : Изд-во юрид. ф-та СПбГУ, 2005. – 472 с.
337. Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 642 с.
338. Пономаренко Е. В. Концепция естественного права в конституционно-правовой науке и естественные права и свободы человека / Е. В. Пономаренко // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 4. – С. 26–29.
339. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер. – 2001. – С. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер. – 2001. – 656 с.
340. Права людини: соціально-антропологічний вимір : монографія / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Наук.-дослідн. ін-ту держ. будівництва та місц. самоврядування Акад. правов. наук України / Рабінович П. М., Гудима Д. А., Добрянський С. П. та ін. ; редкол.:

- П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Вип. 13. – Львів : Світ, 2006. – 280 с. – (Серія I «Дослідження і реферати»).
341. Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку : короткі тези доповідей та наукових повідомлень Республіканської науково-практичної конференції (9–10 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – 186 с.
- 341-а. Правовая мысль XX века : Сб. обзоров и рефератов / РАН, ИНИОН. – М. : 2002. – 328 с.
342. Правовая система социализма: Понятие, структура, социальные связи. Кн. 1 / В. Н. Кудрявцев, А. М. Васильев, В. П. Казимирчук ; под. ред. А. М. Васильева. – М. : Юрид. лит., 1986. – 368 с.
343. Право на неприкосновенность частной жизни // Стандарты Совета Европы в области прав человека применительно к положениям Конституции Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.echr-base.ru/pravob.jsp>
344. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода та ін. ; відп. ред. В. С. Бігун. – К. : Реферат, 2009. – 316 с.
- 344-а. Право XX века: идеи и ценности : сб. обзоров и рефератов / РАН, ИНИОН. – М. : 2001. – 328 с.
345. Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві. – К. : Юрінком Інтер, 2008.
- 345-а. Принцип / начало // Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей. Том перший / А. Банмаклуф, Ф. Капеєр, Б. Кассен та ін. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 101–107.
346. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. / І. С. Захара, М. В. Кашуба, В. І. Любащенко та ін. – Львів : Логос, 1998. – 238 с.

347. Проблемы ценностного похода в праве : традиции и обновление ; редкол. : Графский В. Г., Мамут Л. С., Нерсесянц В. С. (отв. ред.) – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1996. – 89 с.
348. Прокопов Д. Верховенство права у контексті проблеми природного права / Д. Прокопов // Право України. – 2010. – № 3. – С. 36–43.
349. Прокопов Д. Взаємодія «факту» і «норми» з позицій визначення поняття природного права / Д. Прокопов // Юридична Україна. – 2008. – № 6. – С. 20–25.
350. Прокопов Д. Онтологічні системи природного права у європейській правовій думці XVII – середини XVIII століть / Д. Прокопов // Юридична Україна. – 2010. – № 4. – С. 28–34.
- 350-а. Прокопов Д. Є. Основи «науки про природне право» та її аналіз П. Юркевичем / Д. Є. Прокопов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 8 (58). – С. 24–32.
- 350-б. Прокопов Д. Є. Природне право в консервативно-правовій думці Російської імперії кінця XIX – початку XX століть (Л. Тихомиров) / Д. Є. Прокопов // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні науки. – Вип. 44. – С. 129–136.
- 350-в. Прокопов Д. Є. Поняття «природного державного права» та його характеристика в теорії права П. Лодія / Д. Є. Прокопов // Юридична Україна. – 2007. – № 4. – С. 6-13.
351. Прокофьев А. В. Концептуализация понятия «общественная мораль»: некоторые проблемы и трудности (о статье Р. Г. Апресяна «Понятие общественной морали») / А. В. Прокофьев // Вопросы философии. – 2008. – № 3. – С. 51–61.
- 351-а. Прокофьев А. В. Место и характер моральных аргументов в политической практике / А. В. Прокофьев // Этическая мысль : Ежегодник. – Вып. 6. – М. : ИФ РАН, 2005. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ethicscenter.ru/biblio/prokof.html>

352. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 32; у редакції Закону України від 1 червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 8. – Ст. 37.
353. Пропп М. В. Homo naturalis: Кто мы? Зачем мы? Куда идем? / М. В. Пропп. – М. : Лабиринт, 2003. – 345 с.
354. Протасов В. Н. Что и как регулирует право : учебн. пособие / В. Н. Протасов. – М. : Юрист, 1995. – 96 с.
355. Пэрис М. Правосудие как честность: терпимость и нравственная движущая сила права / М. Пэрис // Сравнит. конституц. обозрение. – 2008. – № 3 (64). – С. 150–155.
356. Пяткина С. А. Идея естественного права в методологии русской философско-правовой мысли (конец XIX – начало XX века) / С. А. Пяткина // Труды: Вопросы истории политических учений. Труды ВЮЗИ. Т. 44. – М., 1975. – С. 192–231.
357. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Изд. 2-е, стер. – О. : Юридична література, 2006. – (Серия «Антология юридической мысли»). – 167 с.
358. Рабинович П. М. Упрочение социалистической законности – закономерность социализма (Вопросы теории и методологии исследования) / П. М. Рабинович. – Львов : Издат. объединение «Вища школа»; Изд-во при Львовск. гос. ун-те, 1975. – 259 с.
- 358-а. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України / П. М. Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 37–46.
359. Рабінович П. М. Верховенство права як соціально-природний феномен / П. М. Рабінович // Право України. – 2010. – № 3. – С. 19–23.

360. Рабінович П. М. Загальносоціальна (природна) правова система: поняття та структура / П. М. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2008. – № 4. – С. 3–12.
361. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 10-е / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
- 361-а. Рабінович П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення: основи загальної теорії (Конспекти лекцій з теорії держави і права) / П. М. Рабінович. – Львів, 1991. – 325 с.
362. Рабінович П. М. Праворозуміння «природне» та «легістське»: неминучість співіснування / П. М. Рабінович // Право України. – 2009. – № 3. – С. 65–70.
- 362-а. Рабінович П. М. Праворозуміння як фундамент юридичної науки і практики / П. М. Рабінович // Юридичний вісник України. – 10 листопада 2006 року. – № 44. – С. 8.
363. Рабінович П. М. Соціальна сутність прав людини: у світлі потребового підходу / П. М. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2005. – № 1. – С. 3–14.
- 363-а. Рабінович П. М. Соціально-природна правова система суспільства (спроба загальнотеоретичної характеристики) / П. М. Рабінович // Українське право. – 2008. – № 1 (21). – С. 54–61.
364. Рабінович П. М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдінні» стандарти / П. М. Рабінович. // Європейський суд з прав людини : матеріали практики (2005–2006 рр.). – К. : Фенікс, 2007. – Вип. 7. – С. 12–26.
365. Рабінович С. П. Взаємозв'язки природного та позитивного права / С. П. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 64–72.
366. Рабінович С. П. Відповідність національного законодавства Конституції та міжнародним договорам України: деякі колізійні аспекти

контролю / С. П. Рабінович // Вибори і демократія. – 2009. – № 1 (19). – С. 18–27.

367. Рабінович С. П. Гармонізація права України з правом Євросоюзу у контексті проблеми балансування пріоритетів національної правової політики / С. П. Рабінович // Приватне право і підприємництво : Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 8. – К.: Наук.-досл. ін.-т приватн. права і підприємництва Акад. правових наук України, 2009. – С. 152–155.

368. Рабінович С. П. Діалектика «фюсис» та «номос»: античні джерела європейської природно-правової традиції / С. П. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 236–244.

369. Рабінович С. П. Захист майнових прав в Україні та ЄС: до характеристики вихідних засад комплексного дослідження / С. П. Рабінович // Методологічні засади захисту майнових прав в Україні та ЄС : монографія / Крупчан О. Д., Берестова І. І., Луць В. В. та ін. ; за заг. ред. О. Д. Крупчана. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – Розд. 1. – С. 7–20.

370. Рабінович С. П. Європейська природно-правова думка та криза ціннісно-нормативної свідомості / С. П. Рабінович // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Одеса : Юрид. літ., 2008. – Вип. 40. – С. 35–42.

371. Рабінович С. П. З історії правової думки античності: діалог двох концепцій природного права (ранній стоїцизм та епікуреїзм) / С. П. Рабінович // Українське право. – 2007. – № 1 (20). – С. 72–87.

372. Рабінович С. П. З історії філософсько-правової думки: діалектика «природи» та «установлення» у політико-правових поглядах софістів / С. П. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2007. – № 1. – С. 25–37.

373. Рабінович С. П. Загальна декларація прав людини: до характеристики ціннісно-нормативних витоків / С. П. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2009. – № 1 (56). – С. 86–95.
374. Рабінович С. П. Конституційне праворозуміння: антропологічні аспекти / С. П. Рабінович // Право України. – 2008. – № 10. – С. 25–30.
375. Рабінович С. П. Концепція «природи речей» у юридичній практиці: римське право і сучасність / С. П. Рабінович // Українське право. – 2008. – № 1. – С. 61–74.
376. Рабінович С. П. Концепція природи людини в римській юриспруденції: античні витoki уніфікації європейського права / С. П. Рабінович // Держава і право : зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 40. – С. 27–33.
377. Рабінович С. П. Людська гідність: юридична та природно-правова інтерпретації / С. П. Рабінович // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 1. – С. 36–48.
378. Рабінович С. П. Морально-правова система як цілісність (за матеріалами пам'яток римського права) / С. П. Рабінович // Наук. вісн. Львів. держ. унів. внутр. справ. Сер. юридична. – 2009. – № 1. – С. 3–12.
379. Рабінович С. П. Нормативний зміст засади розумності: природно- та позитивно-правовий виміри / С. П. Рабінович // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 7. – С. 47–58.
380. Рабінович С. П. Нормативні образи природного: римське право і сучасність / С. П. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 47–56.
381. Рабінович С. П. Основоположні принципи права як об'єкт загальнотеоретичного дослідження / С. П. Рабінович // Вісн. Львів. нац. унів. імені Івана Франка. – 2009. – № 48. – С. 312–317.

382. Рабінович С. П. Поняття природного права – невід’ємна складова предмета юридичної науки / С. П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 1. – С.62–67.
383. Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці католицької церкви (за матеріалами соціальної доктрини католицизму) : Монографія / С. П. Рабінович // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 7. – Львів : Астрон, 2004. – 195 с.
384. Рабінович С. П. Природно-правова аргументація у практиці Конституційного Суду України / С. П. Рабінович // Вісн. Конст. Суду України. – 2009. – № 4. – С. 26–38.
385. Рабінович С. П. Природно-правова очевидність та її юридична позитивація / С. П. Рабінович // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 15–21.
386. Рабінович С. П. Природно-правова рівність людей і українське цивільне законодавство / С. П. Рабінович // Права людини: соціально-антропологічний вимір : монографія / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Наук.-дослідн. ін-ту держ. будівництва та місц. самоврядування Акад. правов. наук України / Рабінович П. М., Гудима Д. А., Добрянський С. П. та ін. – Сер. І. Дослідження та реферати. – Вип. 13. – Львів : Світ, 2006. – Підрозд. 5.2. – С. 208–217.
387. Рабінович С. П. Природно-правова рівність як основа цивільних відносин: спроба антропосоціального аналізу / С. П. Рабінович // Проблеми філософії права – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 122–139.
388. Рабінович С. П. Природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності / С. П. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2009. – № 3 (58). – С.135–145.

389. Рабінович С. П. Природно-правові засади регулювання відносин з управління корпораціями / С. П. Рабінович // Наук. вісн. Львівського держ. унів. внутр. справ. Серія юридична. – 2006. – Вип. 3. – С. 26–33.
390. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в інтерпретаційній практиці Страсбурзького суду / С.П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 10. – С. 166–172.
391. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія / С. П. Рабінович. – Львів : Львів. держ. універ. внутр. справ, 2010. – 576 с.
392. Рабінович С. П. Проблемні аспекти співвідношення *ius naturale* і *ius gentium* / С. П. Рабінович // Університетські наукові записки. – 2008. – № 3 (27). – Хмельницький, 2008. – С. 18–21.
393. Рабінович С. П. Свобода як категорія природно-правової свідомості / С. П. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2004. – № 2. – С. 61–70.
394. Рабінович С. П. Соціально-етичне обґрунтування прав людини / С. П. Рабінович // Українське право. – 2005. – № 1. – С. 76–86.
395. Рабінович С. П. Субсидіарність як засада юридичного регулювання / С. П. Рабінович // Право України. – 2006. – № 1. – С. 25–29.
396. Рабінович С. П. Юснатуралізм у філософсько-правовій думці України: взаємодія західної та східної традицій європейського права / С. П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 4. – С.127–132.
397. Рабінович С. П. Юснатуралістичні підходи у конституційному правосудді України / С. П. Рабінович // Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода та ін. ; відп. ред. В. С. Бігун. – К. : Реферат, 2009. – Розд. 7. – С. 207–237.
398. Радбрух Г. Природа речі як юридична форма мислення / Г. Радбрух // Філософія права ; пер. з нім. Є. Причепія, В. Приходько. – К. : Тандем, 2006. – С. 248–275.

399. Райнах А. Априорные основания гражданского права / А. Райнах Собрание починений ; пер. с нем., сост. и комментарий В. А. Куренного. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2001. – С. 153–327.
400. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер ; пер. з франц. О. Сирцова, В. Каденко. – К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.
401. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2005 від 24 березня 2005 року // Офіційний вісник України. – 2005. – № 13. – Ст. 675.
402. Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 125.
403. Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 року // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.
404. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2001 від 14 листопада 2001 року // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 5. – С. 27-34.
405. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
406. Рішення Конституційного Суду України № 18-рп/2004 від 1 грудня 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288.
407. Рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2003 від 10 грудня 2003 року // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Т. 1. – Ст. 2704.
408. Рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2004 від 1 грудня 2004 року // Офіційний вісник України. – № 49. – Ст. 3220.
409. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2009 від 13 січня 2009 року // Офіційний вісник України. – 2009. – № 7. – Ст. 222.
410. Рішення Конституційного Суду України № 2-зп від 23 червня 1997 року // Офіційний вісник України. – 1997 р. – № 27. – Ст. 155.
411. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2005 від 24 березня 2005 року // Офіційний вісник України. – 2005. – № 13. – Ст. 674.

412. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2008 від 29 січня 2008 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 80. – Ст. 2697.
413. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року // Офіційний вісник України. – 2003. – № 6. – Ст. 245.
414. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/99 від 8 квітня 1999 року // Офіційний вісник України. – 1999 р. – № 15. – Ст. 35.
415. Рішення Конституційного Суду України № 4-зп від 3 жовтня 1997 року // Офіційний вісник України. – № 42. – Ст. 59.
416. Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/2001 від 19 квітня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2003. – № 28. – Ст. 1379.
417. Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/2009 від 3 лютого 2009 року // Офіційний вісник України. – 2009. – № 11. – Ст. 342.
418. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 року // Офіційний вісник України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.
419. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2007 від 20 червня 2007 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.
420. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/99 від 3 червня 1999 року // Офіційний вісник України. – 1999. – № 24. – Ст. 180.
421. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2000 від 19 квітня 2000 року // Офіційний вісник України. – 2000. – № 39. – Ст. 1662.
422. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2001 від 23 травня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – Ст. 1004;
423. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2002 від 26 березня 2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 14. – Ст. 767.
424. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/99 від 24 червня 1999 року // Офіційний вісник України. – 1999 р. – № 28. – Ст. 169.
425. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/99 від 27 жовтня 1999 року // Офіційний вісник України. – 1999 р., – № 44. – Ст. 71.

426. Рішення Конституційного Суду України № 14-рп/2004 від 7 липня 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 28. – Ст. 1909.
427. Рішення Конституційного Суду України № 18-рп/2004 від 1 грудня 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288.
428. Рішення Конституційного Суду України №15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
429. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2007 від 20 червня 2007 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.
430. Рогожа М. М. Традиційний європейський етос в добу модерну (філософсько-етичний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.07 / М. М. Рогожа. – К., 2003. – 20 с.
431. Розова Т. В. Утопія як соціокультурний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня дис. докт. філос. наук : 09.00.03 / Т. В. Розова. – К., 1997. – 38 с.
432. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
433. Ромашкін С. В. Типи правопізнання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Ромашкін. – Харків, 2008. – 19 с.
434. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм: интегративный тип современного правопонимания / Р. А. Ромашов // Правоведение. СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та. – 2005. – № 1. – С. 11–12.
435. Ромовська З. В. Загальні засади цивільного права / З. В. Ромовська // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2005. – Вип. 4. – С. 10–21.
436. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / пер. с фр. – М. : КАНОН-пресс-Ц, «Кучково поле» 1998. – 416 с. – (Серия «Civitas Terrena»).
- 436-а. Рябченко Н. Г. Проблемы естественного права в учениях немецких юристов : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Н. Г. Рябченко. – СПб., 2002. – 180с.

437. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук / С. В. Савчук. – Чернівці : Рута, 2003. – 240 с.
438. Сальвіа де М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. де Сальвіа; науч. ред.: Берестнев Ю.Ю. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.
439. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, верховенство права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади / А. О. Селіванов. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – 120 с.
- 439-а. Семаш А. Ю. Трансформація обыденного знання, или Наука в популярном изложении. Просветительская роль популяризации научных знаний в СМИ / А. Ю. Семаш // Инновации и образование : сборник материалов конференции. Сер. «Symposium», Выпуск 29. – СПб. : Санкт-Петербургск. философ. об-во, 2003. – С. 413-427.
440. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права / О. В. Сердюк. – Х. : Яшма, 2007. – 320 с.
441. Сильченко Н. В. Проблемы верховенства закона : дисс. на соискание уч. степени докт. юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Сильченко. – Минск, 1993. – 309 с.
442. Синха С. П. Юриспруденция. Философия права : краткий курс / С. П. Синха. – М. : Академия, 1996. – 304 с.
- 442-а. Сімейний кодекс України // Голос України. – 2002. – 26 лют. – № 38.
443. Скакун О. Ф. Питання держави і права в філософії Г. С. Сковороди / О. Ф. Скакун // Право України. – 1995. – № 2. – С. 49–51.
444. Скакун О. Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении : открытая лекция / О. Ф. Скакун. – Киев, Симферополь : Ин-т гос-ва и права им. В. М. Корецкого НАН

- Украины ; Изд-во «Логос», 2007. – Вып. 5. – 31 с. – (Серия научно-методических изданий «Академия сравнит-го правоведения»)
- 444-а. Скакун О. Ф. Питання держави і права в філософії Г. С. Сковороди / О. Ф. Скакун // Право України. – 1995. – № 2. – С. 49–51.
445. Скакун О. Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні (IX ст. – 1917 р.) / О. Ф. Скакун. – К.: НМК ВО, 1990. – 87 с.
446. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
447. Скурко Е. В. Принципы права : монография / Е. В. Скурко – М. : Ось-89, 2008. – 192 с.
448. Сливка С. С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С. С. Сливка. – Львів : Воля, 2001. – 168 с.
449. Сливка С. С. Природне та надприродне право : у 3-х частинах. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2005. – 224 с.
450. Сливка С. С. Філософські аспекти зловживання нормами позитивного права / С. С. Сливка // Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. – 2006. – № 1 : Сер. юридична. – С. 310–316.
451. Слободнюк С. Л. Утопическое правосознание, естественное право и соблазн свободы / С. Л. Слободнюк // Правовая политика и правовая жизнь. – 2010. – № 1. – С. 27–33.
452. Соловьев В. С. Право и нравственность / В. С. Соловьев. – Минск : Харвест, М.: АСТ, 2001. – 192 с.
453. Соловьев Э. Ю. И. Кант : взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М., 1992. – 230 с.
454. Спекторский Е. Проблема социальной физики в XVII столетии : в 2-х т. / Е. Спекторский. – Т. 1 : Новое мировоззрение и новая теория науки. – СПб. : Наука, 2006 (1-е вид. : Варшава, 1910). – 448 с. – (Серия «Слово о сущем»).

- 454-а. Спекторский Е. Проблема социальной физики в XVII столетии : в 2-х т. / Е. Спекторский. – Т. II. – СПб. : Наука, 2006 (1-е вид. : Варшава, 1910). – 531 с. – (Серия «Слово о сущем»).
455. Спиноза Б. Политический трактат / Б. Спиноза ; Сочинения. В 2-х т. изд. 2-е, стереотипн. ; пер. с лат. Б. В. Роговина и Б. В. Чредина. – СПб. : Наука, 2006. – С. 247–231. (Серия «Слово о сущем»).
456. Спиридонов Л. И. Социальное развитие и право / Л. И. Спиридонов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 205 с.
457. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат : пер. з лат. / В. Литвинов (пер.), В. Литвинов (вступ. слово, примітки, словник імен, назв, термінів). – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 237 с.
458. Справа «Будаєва та інші проти Росії» (20 березня 2008 р.) // Європейський суд з прав людини: матеріали практики (2006–2008 рр.). – К. : Фенікс, 2007. – С. 44–50.
459. Справа «Спінов проти України» (27 листопада 2008 р.) // Європейський суд з прав людини: матеріали практики (2006–2008 рр.). – К. : Фенікс, 2007. – С. 111–116.
460. Справа «Стол проти Швейцарії» (13 грудня 2007 р.) // Європейський суд з прав людини: матеріали практики (2006–2008 рр.). – К. : Фенікс, 2007. – С. 301–303.
461. Стовба А. В. Артур Кауфманн: в пошуках «цього» права / А. В. Стовба // Російський ежегодник права. – 2008. – № 1. – СПб : ООО «Університетск. издат. консорціум «Юридическая книга», 2009. – С. 144–150.
462. Стовба А. В. Правовая ситуация как исток бытия права / А. В. Стовба. – Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2006. – 176 с.
463. Стовба А. В. Право естества: в попытках переосмысления естественного права (Рукопис, 2010).

464. Столяров А. А. Свобода воли как проблема европейского морального сознания. Очерки истории: от Гомера до Лютера / А. А. Столяров. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1999. – 220 с.
465. Суини М. Лекции по средневековой философии. Вып. 1. Средневековая христианская философия Запада / М. Суини ; пер. А. К. Лявданского. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2001. – 303 с.
466. Сэндел М. Дж. Либерализм и пределы справедливости / М. Дж. Сэндел // Современный либерализм: Джон Ролз, Рональд Дворкин, Исая Берлин, Уил Кимлика, Майкл Дж. Сэндел, Джереми Уолдрон, Чарльз Тейлор / Л. Б. Макеева (пер. с англ.). – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – С. 191–218.
467. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права. – 3-е изд. / Ф. В. Тарановский. – СПб. : Лань. – 560 с. – (Серия «Мир культуры, истории и философии»).
468. Тейлор Ч. Пересечение целей: спор между либералами и коммунитаристами / Ч. Тейлор // Современный либерализм: Джон Ролз, Рональд Дворкин, Исая Берлин, Уил Кимлика, Майкл Дж. Сэндел, Джереми Уолдрон, Чарльз Тейлор / Л. Б. Макеева (пер. с англ.). – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – С. 219–248.
469. Тельний М. В. Розвиток права у обрії метафізики / М. В. Тельний // Держава і право. – 2003. – Вип. 21 : Юрид. і політ. науки. – С. 98–104.
470. Тённис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии : пер. с нем. Д. В. Складнева / Ф. Тённис. – СПб. : «Владимир Даль», 2002. – 451 с.
471. Теоретические и методологические особенности «возрожденного» естественного права в России конца XIX – начала XX века / Е. В. Рябченко, А. С. Палазян, А. Г. Рябченко ; М-во внутренних дел Российской Федерации, Краснодарск. ун-т. – Краснодар : Краснодарск. ун-т МВД России, 2006. – 106 с.

472. Тиводар С. И. Институциональная структура семейных правоотношений : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 09.00.10 / С. И. Тиводар. – Ростов-на-Дону, 2000. – 22 с.
473. Тихонов А. С. Нематериальность сознания в материалистической философии / А. С. Тихонов // Личность. Культура . Общество. – 2009. – Вып. 1 (№ 46–47). – С. 290–295.
474. Тихонов В. М. Проблеми права і держави у творчій спадщині П. Д. Юркевича та сучасність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. М. Тихонов. – Х., 2003. – 20 с.
475. Тихонравов Ю. В. Основы философии права : учебное пособие / Ю. В. Тихонравов. – М. : Вестник, 1997. – 608 с.
476. Тімуш С. І. Інтегральний погляд на право / С. І. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.
477. Тірні Б. Релігійні права: історичний огляд / Б. Тірні // Релігійна свобода і права людини : богословські аспекти : у 2 т. Т. 1. – Львів, 2000. – С. 55–84.
478. Токарська А. С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності / А. С. Токарська. – Львів : Світ, 2005. – 284 с.
479. Трофименко В. А. Розум і воля як антропологічні основи права / В. А. Трофименко. – Х. : ЛЛС, 2006. – 129 с.
480. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб. : Юрид. ин-т, 1998. (1-е изд. 1919) – 183 с.
481. Трутень В. Вадемекум методології приватного права / В. Трутень // Матеріали XIII регіон. наук.-практ. конф. «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні (Львів, 8–9 лютого 2007 р.). – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 77–79.
482. Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве / В. А. Туманов. – М. : Наука, 1971. – 381 с.

483. Тур М. Г. Легітимація соціальних інститутів: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук : 09.00.03 / М. Г. Тур. – К., 2007. – 36 с.
484. Уварова О. О. Роль принципів права в процесі правозастосування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. О. Уварова. – Харків, 2009. – 20 с.
485. Удовика Л. Г. Право як спосіб людського буття / Л. Г. Удовика // Вісн. Запорізького держ. ун-ту. – 2004. – С. 28–32.
486. Українські гуманісти епохи Відродження : антологія : у 2-х частинах / НАН України ; Ін-т філософії ; відп. ред. В. М. Нічик. – К. : Основи, 1995. – Ч. 1. – 430 с.
487. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / Г. С. Фельдштейн. – Ярославль : Тип. Губ. правл., 1909. – 693 с.
488. Философия права : конспект лекций / О. Г. Данильян, А. П. Дзедань, С. И. Максимов ; под. ред. О. Г. Данильяна. – Харьков : Право, 2009. – 176 с.
489. Философия права. Хрестоматия : учебн. пособие для студентов высш. учебн. заведений / под ред. Н. И. Панова ; сост. Н. И. Панов, В. А. Бачинин, А. Д. Святоцкий. – К. : «Ин Юре», 2002. – 692 с.
- 489-а. Философские основы права и социальных наук (Обзор) // Проблемы буржуазной теории права. Философия права : реф. сб. / В. А. Четвернин ; АН СССР, ИНИОН. – М., 1984. – Вып. 3. – С. 151-169.
490. Філософія права : навч. посібник / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 271 с.
491. Філософія права : навч. посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. В. М. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

492. Фрагменты ранних стоиков. Т. 1. Зенон и его ученики : пер. с древнегреч. / А. А. Столяров, пер. ; ИФ РАН. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1998. – 229 с.
493. Фрагменты ранних стоиков. Т. 2. Логические и физические фрагменты : пер. с древнегреч. / А. А. Столяров, пер. ; ИФ РАН. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1999. – 272 с.
494. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
495. Французский гражданский кодекс / науч. ред. Д.Г. Лаврова ; пер. с фр. А.А. Жукова, Г.А. Пашковская. – СПб. : Изд-во «Юридический центр пресс», 2004. – 1101 с.
496. Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю і права людини / П. Л. Фріс. – Надвірна : Вид-во ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009. – 168 с.
497. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. І. Фулей. – К., 2003. – 20 с.
498. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
499. Халем Ф. фон. Историко-правовые аспекты проблемы Восток-Запад / Ф. фон Халем // Вопросы философии. – 2002. – № 7. – С. 26–51.
500. Харитонов Є. О. Деякі методологічні проблеми визначення типології національної правової системи України / Є. О. Харитонов, О.І. Харитонova // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.comparativelaw.org.ua/docl/harit.doc>
501. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція / Є. О. Харитонов. – Одеса : АО БАХВА – Юридична література, 2001.– 328 с.

502. Харитонов Є. О. Рецепції приватного права: парадигма прогресу / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. – Кіровоград : Центрально-українське видавництво, 1999. – 143 с.
503. Харитонova О. І. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонova, Є. О. Харитонов. – Х. : Одісей, 2002. – 592 с.
504. Харт Г. Л. А. Понятіе права / Г. Л. А. Харт ; пер. с англ. А. Б. Дидикина, Е. В. Афонасіна. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 302 с.
505. Харт Х. Л. А. Концепція права / Х. Л. А. Харт ; Н. Комарова (пер. з англ.). – К. : Сфера, 1998. – 231 с.
506. Хвостов В. М. Опыт характеристики понятий *aequitas* і *aequum ius* в римской классической юриспруденции. Из ученых записок Императорского Московского ун-та. Отдел юридический / В. М. Хвостов. – М. : Ун-тетская типография, 1895. – 309 с.
507. Хеффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимации в современном мире / О. Хеффе // Философские науки. – № 12. – 1991. – С.16–28.
508. Хеффе О. Политика, право, справедливость. Основоположения критической философии права и государства : пер. с нем. / О. Хеффе ; пер. В. С. Малахова при уч. Е. В. Малаховой. – М. : Гнозис; Логос, 1994. – 319 с.
509. Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права / С. Д. Цалін. – Х. : Основа, 1998. – 329 с.
510. Царьков И. И. Естественно-правовая доктрина и теория общественного договора: единство двух концепций / И. И. Царьков // Право и политика. – 2005. – № 1. – С. 25–35.
511. Царьков И. И. Метафизика конституционности / И. И. Царьков // Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 216–228.

512. Царьков И. И. Развитие правопонимания в европейской традиции права / И. И. Царьков. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. Центр-пресс», 2006. – 346 с.
513. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. – Т. 1 / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – М. : Международные отношения, Основы, 1998. – 480 с.
514. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – М., 1998. – Т. 2. : Договор. Неосновательное обогащение. Деликт. – 512 с.
515. Цветаев Л. А. Первые начала права естественного, извлеченные из сочинений Шмальца / Л. А. Цветаев. – М. : Университетская типография, 1816. – 90 с.
516. Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) / М. Цвік // Право України. – 2010. – № 4. – С. 22–27.
517. Цейллер Ф. Естественное частное право / Ф. Цейллер ; пер. с нем. – СПб. : Имп. акад. наук, 1809. – 336 с.;
518. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року, із наст. змінами та доп. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
519. Цивільний кодекс України : текст із змінами та доп. станом на 1 липня 1998 року. – Ужгород : Інф.-видав. агенство «ІВА», 1998. – 320 с.
520. Цивільний процесуальний кодекс України: від 18 березня 2004 року, із наст. змінами та доп. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.
521. Цимбалюк М. М. Об'єктивізація прав людини як філософсько-правова проблема / М. М. Цимбалюк // Науковий вісник Київського нац. ун-ту внутр. справ. – К., 2007. – № 2. – С. 9–16.
522. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве ; пер. с лат. Ф. А. Петровского и др. : репринт. воспроизведение изд. 1972 г. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир». – 1994. – 470 с.

523. Цицерон Марк Туллий. Про державу; Про закони; Про природу богів / Марк Туллий Цицерон ; пер. з лат. В. Литвинов. – К. : Основи, 1998. – 476 с.
524. Цицерон Марк Туллий. Про природу богів // Марк Туллий Цицерон. Про державу; Про закони; Про природу богів / пер. з лат. В. Литвинов. – К. : Основи, 1998. – С. 247–402.
525. Черкасова Е. В. Роль понимания права в формировании прецедентной практики: теоретико-правовое исследование : дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. В. Черкасова. – М., 2006. – 184 с.
526. Чернышов Ю. Г. Социально-утопические идеи и миф о «золотом веке» в Древнем Риме : в 2 ч. – Ч. I : До установления принципата / Ю. Г. Чернышов. – Новосибирск : Изд-во Новосибирск. ун-та, 1994. – 176 с.
527. Черняк А. З. Проблема очевидности (2005) / А. З. Черняк. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.i-u.ru/biblio/download.aspx?id=2665>
528. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна : монография / И. Л. Честнов. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2002. – 272 с.
529. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин. – М. : Наука, – 1988. – 144 с.
530. Чичерин Б. Н. История политических учений : в 5-и т. / Б. Н. Чичерин. – М. : Тип. Грачева и Ко, 1869–1902. – Ч. 1. : Древность и средние века. – 1869. – 444 с.
531. Шамшури́н В. И. Человек и государство в русской философии естественного права / В. И. Шамшури́н // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 132–140.
532. Шарафетдинов Н. Ф. Нотариальный феномен в позитивистском, либертарном и юснатуралистическом типах правопонимания. От феноменологической теории к эссенциальной метатеории / Н. Ф. Шарафетдинов. – М. : Изд-во «Фонд развития правовой культуры», 2006. – 128 с.

533. Шафиров В. Человекоцентристский поход к пониманию права / В. Шафиров // Право України. – 2010. – № 4. – С.43–49.
534. Шафиров В. М. Естественно-позитивное право: введение в теорию : монография / В. М. Шафиров. – Красноярск : ИЦ КрасГУ, 2004. – 260 с.
535. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / С. Шевчук ; О. В. Петришин (наук.ред.). – К. : Український центр правничих студій, 2001. – 302 с.
536. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.
537. Шершеневич Г. Ф. История философии права / Г. Ф. Шершеневич. – СПб. : Лань, 2001 (1-е изд. 1907). – 528 с.
538. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1911. – 698 с.
539. Шилкова Л. В. Современное российское правоведение: типы рациональности в понимании права / Л. В. Шилкова // Философия права. – 2008. – № 6. – С. 7–10.
540. Шиллинг Ф. А. Естественное право или Философия права : Вып. 1–2. Вып. 1 : Введение. Общая часть, 1862 ; Вып. 2 : Гражданское право, 1863 / пер. с нем. ; под ред. М. Капустин. – М. : Тип. В. Грачева и Ко, К. Солдатенков и Н. Щепкин, 1862. – 369 с.
541. Шимон С. В. Співвідношення понять «ідеї» та «принципи» в цивільному праві / С. В. Шимон // Юриспруденція: теорія і практика. – 2008. – № 10. – С. 41–46.
542. Шкода В. В. Вечный спор о справедливости / В. В. Шкода // Проблемы философии права. – Т. III. – № 1–2. – 2004. – С. 271–278.
543. Шкода В. В. Вступ до правової філософії / В. В. Шкода ; Міжнар. фонд «Відродження». – Харків : Фоліо, 1997. – 223 с.
544. Шокумов Ю. Ж. Современное естественное право и частнопредметный договор как форма его существования : автореф. дисс. на соискание уч.

- степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. Ж. Шокумов – Ростов на Дону, 2000. – 32 с.
545. Шпак А. В. Базовые основания естественного права постиндустриального государства / А. В. Шпак // Юрист-Правоведь. – 2010. – № 1. – С. 12–16.
546. Шпак А. В. Проблема силы права в русской философии права / А. В. Шпак // Философия права. – 2006. – № 2. – С. 5–12.
547. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : в 2 т. / О. Шпенглер ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1998. – Т. 2. Всемирно-исторические перспективы – 606 с.
548. Штраус Л. Естественное право и история : пер. с англ. / Л. Штраус ; пер. Е. Адлер, Б. Петько. – М. : Водолей Publishers, 2007. – 312 с.
549. Щокіна О. О. Правовий звичай міжнародної торгівлі як джерело міжнародного приватного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. О. Щокіна. – Х., 2006. – 20 с.
550. Юркевич П. Історія філософії права (давньої) // 3 рукописної спадщини / П. Юркевич ; упоряд., переклад М. Ткачук. – К. : Видавничий дім «КМ Academia»; Університетське вид-во «Пульсари», 1999. – С. 32–282. – (Серія «Христ. філософи»).
551. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества / Л. С. Явич. – М. : Юрид. лит-ра, 1978. – 203 с.
552. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 207 с.
553. Ярош К. Н. Идея естественного права / К. Н. Ярош. – СПб., Харьков : Типогр. В. Безобразова и комп., 1881. Ч. I. : «Естественное право» у греков и римлян. – 1881. – 509 с.
554. Яценко А. С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства /

- А. С. ЯЩЕНКО ; вступ. ст. А. П. Альбов. – СПб. : С.-Петерб. ун-т МВД России ; Алетейя, 1999. – 256 с.
555. Berman H. J. *Toward An Integrative Jurisprudence : Politics, Morality, History* / Harold J. Berman // *California Law Review*. – Vol. 76. – No. 4, (1988). – P. 779–801.
556. Dun F. van. *Natural law and the jurisprudence of freedom* / F. van Dun // *Journal of Libertarian Studies*. – Vol. 18. – No. 2 (Spring 2004). – P. 31–54.
557. Dworkin R. *Law's Empire* / R. Dworkin. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986. – XIII, 470 p.
558. Dworkin R. *Taking rights seriously* / R. Dworkin. Cambridge : Harvard University Press, 1978. PP. XV. – 293 p.
559. Ellscheid G. *Das Naturrechtsproblem* // G. Ellscheid ; Kaufmann A., Gassemer W (Hrsg.) *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*. 6 Auflage. – Heidelberg : C. F. Muller, Juristischer verlag GmbH, 1994. – S. 184–197.
560. Finnis J. *Natural Law and Natural Rights* / J. Finnis. – New York : Clarendon Press, Oxford University Press, 1980. – 426 p. (Clarendon Law Series).
561. George, R. P. *Natural Law and human nature* // *Natural Law Theory: Contemporary Essays* / R. P. George, ed. Oxford : Clarendon Press, 1992. – P. 31–39.
562. Hall J. *Integrative Jurisprudence* / J. Hall // *Hastings Law Journal*. – 1976. – vol. 27. – P. 779–857.
563. Himma K. E. *Natural Law* / K. E. Himma // *The Internet Encyclopedia of Philosophy* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.iep.utm.edu/natlaw>
564. Holaind R. I. *Natural Law and legal practice : lectures, delivered at the Law School of Georgetown University* / R. I. Holaind. – N.-Y., Cincinnati, Chicago : Benziger Brothers, 1899. – 364 p.

565. Kelly J. P. Naturalism in International Adjudication / J. P. Kelly // *Duke Journal of Comparative & International Law*. – Vol. 18. – Spring 2008. – № 2. – P. 395–421.
566. Krąpiec M. A. *Cłowiek i prawo naturalne* / M. A. Krąpiec. – Lublin : TN KUL, 1975. – 225 s.
567. Lonz K. *Zmienne interpretacje prawa natury* / K. Lonz // *Przegląd Prawa i Administracji*. – T. XXXIX. – Wrocław, 1997. – S. 9–24.
568. Murphy M. *The Natural Law Tradition in Ethics* [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.plato.stanford.edu/entries/natural-law-ethics>
- 568-a. *Natural law* // *Britannica Concise Encyclopedia* [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.answers.com/topic/natural-law>
569. Naucke W. *Rechtsphilosophie Grundbegriffe*. 6 Auflage (1st Auflage A. Metzner 1982) / W. Naucke, R. Harzer. – Bücher Carl Heymanns Verlag, 2010. – 200 s. («Academia Iuris»).
570. Richards D. A. J. *The Moral Criticism of Law* / D. A. J. Richards. – Encino, California : Dickenson Publishing Co, 1977. – 278 p.
571. Schall J. V. Sundry reflections «The natural law bibliography» / J. V. Schall // *The American Journal of Jurisprudence*. – 1995. – № 40. – P.157–198.
572. Tokarczyk R. *Filozofia prava*. Wyd. szóste. / R. Tokarczyk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. – 333 s.
573. Voigt M. *Das ius naturale, aequum et bonum und ius gentium der Romer*. 4 Bande mit Register (Bd. 3 in 2 Abt.) / M. Voigt. – Aalen, 1966. Neudruck der Ausgabe 1856–1876. In 5 Lwd.-Banden. – S. I-LX, 2894 s.
574. Weinreb L. L. *Natural Law and Justice* / Lloyd L. Weinreb. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1987. – P. 108–116.
575. Weinreb L. L. *Natural Law and Rights* / L. L. Weinreb // *Natural Law Theory: Contemporary Essays* / R. P. George, ed. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – P. 278–305.